

Lubumbashi/Elisabethstad. De morfologie van een kosmopolitische stad

Deel 1

Sofie Boonen

Promotoren: prof. dr. ir.-arch. Johan Lagae, prof. dr. Pieter Uyttenhove Begeleiders: ***, ***

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en stedenbouw Voorzitter: prof. dr. Bart Verschaffel
Faculteit Ingenieurswetenschappen Academiejaar
2008-2009

Lubumbashi/Elisabethstad. De morfologie van een kosmopolitische stad

Deel 1

Sofie Boonen

Promotoren: prof. dr. ir.-arch. Johan Lagae, prof. dr. Pieter Uyttenhove Begeleiders: ***, ***

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en stedenbouw Voorzitter: prof. dr. Bart Verschaffel
Faculteit Ingenieurswetenschappen Academiejaar
2008-2009

Deze scriptie kan gekaderd worden in het bredere domein van de Afrikaanse stadsgeschiedenis, een domein dat recent een sterke opmars kent. *“Parallel aan de groeiende interesse voor de hedendaagse Afrikaanse stad, kent vandaag ook het onderzoeksdomein van de stadsgeschiedenis met betrekking tot de subsaharische regio de laatste jaren een opmerkelijk ‘réveil’”,* hebben Johan Lagae en Luce Beeckmans in een recent overzichtsartikel aangestipt, waarbij ze onderlijnen dat het wel degelijk om een vernieuwde aandacht gaat, *“want reeds in de jaren 1950 verschenen belangwekkende studies over de Afrikaanse stad, met vaak een sociologische of demografische inslag en in vele gevallen ook opgevat als studies inzetbaar voor het uitstippelen van een stedelijk beleid.”*

Deze studie neemt de stedelijke ruimte en de gebouwde vorm als centraal uitgangspunt, maar koppelt ze aan een studie van de diverse actoren die de stad maken. Op die manier wordt gestreefd naar een meer genuanceerd begrip van de wijze waarop steden in Afrika tot stand komen en hoe hun ruimtes worden bedacht, gerealiseerd en gebruikt/herbruikt. Er wordt in deze studie gesteund op een brede waaier van bronnen, gaande van archiefdocumenten – met name de kadasterfondsen – tot getuigenissen van actuele en/of voormalige bewoners van de stad. Een belangrijke nadruk ligt op het zoeken naar manieren om zelden of niet gebruikt bronnenmateriaal in te zetten. Als casestudy is gekozen voor Elisabethstad, het huidige Lubumbashi, een belangrijk stedelijk centrum in de Democratische Republiek Congo, de voormalige Belgische kolonie.

Trefwoorden: stadsgeschiedenis, Democratische Republiek Congo, Afrika, Lubumbashi, Elisabethville

Lubumbashi/Elisabethstad. De morfologie van een kosmopolitische stad

Sofie Boonen

Promotoren: prof. dr. ir.-arch. Johan Lagae, prof. dr. Pieter Uyttenhove

Begeleiders: ***, ***

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master in de Ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en Stedenbouw

Voorzitter: prof. dr. Bart Verschaffel

Faculteit Ingenieurswetenschappen

Academiejaar 2008-2009

SOFIE BOONEN

LUBUMBASHI/ELISABETHVILLE. THE MORPHOLOGY OF A COSMOPOLITAN CITY

EXTENDED ABSTRACT

This study can be situated within the the discipline of African Urban History, a scholarly field that in recent years has witnessed a remarkable *réveil*, even if its roots can be traced back to the 1950s. The built environment and the urban form are at the core of the analysis presented here, yet this research also closely looks at the different agencies at work in the making of a colonial city. As such, it is hoped to gain a better understanding of the way cities in African contexts were constructed, and how their spaces were planned, imagined, constructed and (re)appropriated.

A wide variety of sources, collected both in Belgium and in Lubumbashi (Democratic Republic of the Congo) is used to that end: archival documents, in particular the funds of the Land Registration Service, but also oral accounts and visual materials such as plans, maps and photographs. Large emphasis is given to the elaboration and testing of new ways of using and combining such sources, in order to create new venues for future research.

The research is conducted via a case study of the city of Lubumbashi, the former Elisabethville, the capital city of the Katanga region in the Democratic Republic of the Congo. As such, this research forms part of a larger research project on this city, conducted at the Department of Architecture and Urban Planning of Ghent University.

Our study contains 2 parts. The first part provides the context and is largely based on the study of existing literature, although some parts are informed by new archival research. The geopolitical reasons underscoring the choice for the city's location in 1910 are discussed and the outline of the city's morphology –described as a patchwork of different entities- is described. Finally, an overview of the city's demography during the colonial era is presented in order to highlight the 'cosmopolitan nature' of the colonial society in Lubumbashi.

The second part forms the core of the study. It presents an attempt to define a more refined social geography of colonial Lubumbashi and seeks to go beyond the binary scheme of the *ville européenne/cite indigene*, that has informed the historiography of this city for quite some time. The diversity of communities living and working in the *ville européenne* is addressed in a specific manner by looking at three particular groups: the Jews, the Greeks and the African domestic personel (or "boys"). For the first two groups, a mapping of their presence is conducted, by using data from the Land Registration Fund archives, that is cross-referenced with a variety of other sources. Particular figures of each of these two communities are brought to the fore, in order to illustrate biographies of

actors that were important in the making of the city. In the section discussing the presence of the “boys”, an attempt is made to create a narrative that sheds some light on the life and “visibility” of this particular group whose presence in the *ville européenne* challenges fixed notions about urban racial segregation in a Belgian colonial context.

In a conclusion, we formulate some critical comments on the usefulness of the sources and approaches we have presented in this study. While it was expected that the data assembled from the Land Registration Funds would provide a clear view of the social geography of the city, our study revealed that this data, how interesting in itself, needs to be cross-referenced with a wide array of other sources, in order to be useful. In this respect, the information gathered during the one month fieldwork in Lubumbashi in both archives and via interviews, proved crucial. Due to a lack of time, we were unable to push our analysis always as far as we had hoped. Each time, however, we indicate elements and provide possible approaches for future research.

In a second volume, we provide the illustrations and some annexes, presenting (1) the material to be found in the archives we have consulted both in Belgium and in Lubumbashi, (2) a short synthesis of the interviews we conducted in Lubumbashi and (3) a bibliography.

The one month research mission in Lubumbashi (DRCongo) during the period May-June 2008 was made possible via a travel grant of VLIR-UOS and greatly facilitated by the support of local scholars and researchers, in particular prof. Donatien Dibwe Dia Mwembu and assistant Serge Songa Songa Mitwa.

De auteur geeft de toelating deze masterproef voor consultatie beschikbaar te stellen en delen van de masterproef te kopiëren voor persoonlijk gebruik.

Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit deze masterproef.

29 januari 2009

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING.....	1
DE GESEGREGEEERDE AFRIKAANSE STAD	1
GEBOUWDE VORM VERSUS ACTOREN	4
ELISABETHVILLE ALS CASE.....	5
DEEL 1: CONTEXT – LOCATIE – STEDELIJK FIGUUR	13
1. ONTSTAAN EN LOCATIE.....	13
GEOPOLITIEKE CONTEXT	13
LOCATIE ELISABETHSTAD	18
2. MORFOLOGISCHE GROEI.....	21
DE STAD ALS PATCHWORK VAN VERSCHILLENDE ENTITEITEN	21
DE EUROPESE WIJK	22
‘Zoning’	22
Elisabethville als tuinstad?.....	25
Typewoningen.....	27
HET CENTRE EXTRA-COUTUMIER EN DE ARBEIDERSKAMPEN VOOR DE AFRIKAANSE BEVOLKING	30
Het Centre Extra-Coutumier: de zoektocht naar een locatie	32
ZONES SUBURBAINES / TERRAINS AGRICOLES	37
DE ‘BUFFERZONES’ EN ZONES VOOR ‘TWEEDERANGSBLANKEN’	37
3. DEMOGRAFISCHE GROEI.....	40
BRONNENMATERIAAL	40
EVOLUTIE EUROPEES BEVOLKINGSAANTAL.....	43
OVERZICHT DIVERSE EUROPESE NATIONALITEITEN IN DE EUROPESE WIJK.....	44
VERGELIJKING EUROPESE EN AFRIKAANSE BEVOLKING.....	45

DEEL 2: NAAR EEN VERFIJNING VAN DE SOCIALE GEOGRAFIE.....	47
1. NAAR EEN VERFIJNING VAN DE SOCIALE GEOGRAFIE: METHODE	47
ALGEMEEN OPZET VAN HET ONDERZOEK	47
VAN MALLEGHEM (1950) – ANALYSE VAN DE STAD OP GROTE SCHAAL.....	47
EIGEN ONDERZOEK – VERTREKKEND VANUIT DE SCHAAL VAN HET PERCEEL EN HET INDIVIDU	49
2. HET KADASTER ALS BRON VAN INFORMATIE	50
NAAR EEN EIGENAARSEVOLUTIE PER PERCEEL	50
Fonds van het kadaster in het Afrika-Archief.....	50
Perceelsnummering en kaartmateriaal	51
Informatie over de personen.....	52
DE DATABASE ALS WERKMIDDEL	53
3. UITWERKING	55
INLEIDING	55
DEMOGRAFIE/RUIMTE/GRONDEIGENDOM.....	57
JODEN.....	59
Inleiding.....	59
Migratiestromen	61
Stedelijke geografie	64
Sociale positie	64
Asjkenazim en Sefarden door de jaren heen in kaart gebracht.....	66
Religieuze leven.....	66
Cases	68
Barnett Smith en Elakat	68
Salomon Benatar	71
GRIEKEN.....	74
Inleiding.....	74
Migratiestromen	75
Stedelijke geografie	77
Sociale positie	77
Belangrijke gebouwen voor de Griekse gemeenschap	79

Cases	80
Hôtels	80
Au jardin du Katanga/Hôtel Aristocratique	80
Hôtel Macris, Avenue du Moero	81
Hôtel Central, 'Coin d'Athènes' , Avenue du Lomami	81
Théâtre Partnénon	82
BOYS.....	84
Inleiding.....	84
De boy, een bevoorrecht persoon... ..	89
Stedelijke herinnering	90
Het perceel als plaats van confrontatie.....	91
Het wooncomfort van de boys	94
Ruelles sanitaires: een alternatief stratenpatroon?	96
CONCLUSIE.....	100

AFKORTINGEN

DRC	Democratische Republiek Congo
C.E.C.	Centre Extra-Coutumier
E.I.C.	Etat Indépendant du Congo
T.C.L.	Tanganyika Consessions Limited
C.S.K.	Comité Spécial du Katanga
U.M.H.K.	Union Minière du Haut-Katanga
U.M.	Union Minière
B.C.K.	Chemin de Fer du Bas-Congo au Katanga
Cofoka	Compagnie Foncière du Katanga
C.F.K.	Chemin de Fer du Katanga
SNCC	Société Nationale des Chemins de Fer du Congo
B.T.K.	Bourse du Travail du Katanga
UNILU	Universiteit van Lubumbashi
Elakat	Compagnie d'Élevage et d'Alimentation du Katanga
C.E.P.S.I.	Centre d'Études des Problèmes Sociaux Indigènes
S.N.C.C.	Société Nationale des Chemins de Fer du Congo
CREDICONGO	Crédit Général du Congo

INLEIDING

Deze scriptie kan gekaderd worden in het bredere domein van de Afrikaanse stadsgeschiedenis, een domein dat recent een sterke opmars kent. *“Parallel aan de groeiende interesse voor de hedendaagse Afrikaanse stad, kent vandaag ook het onderzoeksdomein van de stadsgeschiedenis met betrekking tot de subsaharische regio de laatste jaren een opmerkelijk ‘réveil’”,* hebben Johan Lagae en Luce Beeckmans in een recent overzichtsartikel aangestipt, waarbij ze onderlijnen dat het wel degelijk om een vernieuwde aandacht gaat, *“want reeds in de jaren 1950 verschenen belangwekkende studies over de Afrikaanse stad, met vaak een sociologische of demografische inslag en in vele gevallen ook opgevat als studies inzetbaar voor het uitstippelen van een stedelijk beleid.”*¹

Deze studie neemt de stedelijke ruimte en de gebouwde vorm als centraal uitgangspunt, maar koppelt ze aan een studie van de diverse actoren die de stad maken. Op die manier wordt gestreefd naar een meer genuanceerd begrip van de wijze waarop steden in Afrika tot stand komen en hoe hun ruimtes worden bedacht, gerealiseerd en gebruikt/herbruikt. Er wordt in deze studie gesteund op een brede waaier van bronnen, gaande van archiefdocumenten – met name de kadasterfondsen – tot getuigenissen van actuele en/of voormalige bewoners van de stad. Een belangrijke nadruk ligt op het zoeken naar manieren om zelden of niet gebruikt bronnenmateriaal in te zetten. Als casestudy is gekozen voor Elisabethstad, het huidige Lubumbashi, een belangrijk stedelijk centrum in de Democratische Republiek Congo, de voormalige Belgische kolonie.

DE GESEGREGEEERDE AFRIKAANSE STAD

De Westerse kolonisatie en de hiermee gepaard gaande inbreng van nieuwe technologieën brachten een grote verandering teweeg in het landschap en de nederzettingen die het prekoloniale beeld van Centraal-Afrika kenmerkten.² Een verhoogde voedselproductie, een uitgebreider en

¹ LAGAE, J. en BEECKMANS, L., ‘De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad. Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in sub-saharisch Afrika’, in: *Stadsgeschiedenis*, jaargang 3, nr. 2, pp. 209-225 (citaat: pp. 210-211). Er wordt verwezen naar de recente, zeer uitgebreide bibliografie over koloniale steden, samengesteld door Hélène Vacher: VACHER, H. (red.), *Villes coloniales aux XIXe-XXe siècles. D’un sujet d’action à un objet d’histoire (Algérie, Maroc, Libye et Iran): Essais et guide bibliographique*, Parijs, 2005.

² Het is belangrijk om hier aan te stippen dat de ‘prekoloniale stad’ geen onbestaande categorie is, ook al heeft vanuit een eurocentrisch gericht beeld lange tijd de afwezigheid van stedelijkheid voor de kolonisatie van Afrika de historiografie beheerst. Coquery-Vidrovitch C. verklaart dit door te verwijzen naar de verschillende perceptie van het begrip ‘stad’ in de Westerse en de Afrikaanse cultuur: *‘... une différence fondamentale entre la ville occidentale - qui fut de tout temps un bâti urbain - et la ville africaine, où la société primait sur l’habitat...’*.

krachtiger transportnetwerk voor zowel personen- als goederenvervoer, een betere kennis van de medische wetenschap en nieuwe infrastructuur- en bouwtechnieken (water- en elektriciteitsvoorzieningen, wegenbouw, rioleringen, drainagetechnieken, ...) creëerden de mogelijkheid tot een doelbewuste uitbouw van nieuwe nederzettingen.³ De koloniale toe-eigening vormde dan ook een proces dat een belangrijke activiteit van plannen en bouwen genereerde.⁴

De gebouwde ruimte van de koloniale stad vormde in deze context niet enkel de drager voor economische ontwikkelingen, ze weerspiegelde eveneens de aanwezigheid en de dominantie van de kolonisator. Zo werd de ideologische grondslag van de koloniale verstedelijking – de op dominantie gebaseerde machtsverhouding tussen kolonisator en gekoloniseerde – letterlijk vertaald in de stedelijke vorm van de Afrikaanse stad, een vorm die tevens in vele gevallen tot op de dag van vandaag een blijvende impact heeft op de stedelijke structuur en het functioneren van de stad. De fysieke ruimtelijke vertaling van deze segregatie nam verschillende vormen aan. Odile Goerg benadrukt dat de term 'segregatie' van toepassing is op alle koloniale steden, maar dat er geen veralgemening kan toegepast worden op de expliciete ruimtelijke vertaling hiervan:

“Ceci s'affirma d'une manière radicale dans les pays situés au sud de l'équateur, s'inspirant du modèle minier sud-africain, culminant dans le modèle de l'apartheid. La séparation prit des formes atténuées ou plus subtiles en Afrique de l'Ouest, caractérisée par la faible présence de colons expatriés et par l'absence d'exploitation industrielle impliquant le contrôle d'une main d'oeuvre nombreuse.”⁵

Dit is dus anders in Centraal-Afrika waar wel het element van een belangrijke arbeiderspopulatie speelt.

Ondertussen is er reeds een uitgebreide literatuur voorhanden die zich focust op de 'prekoloniale stad'. Een referentiewerk omtrent de 'prekoloniale' stad is COQUERY-VIDROVITCH, C., *Histoire des villes d'Afrique noire. Des origines à la colonisation*, Parijs, 1993.

³ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. xi.

⁴ Het koloniale imperialisme veroorzaakte ongetwijfeld de meest zichtbare stedelijke revolutie in sub-saharisch Afrika. Zie: COQUERY-VIDROVITCH, C., 'De la ville en Afrique noire', in: *Annales HSS*, 61e année, n°5, Ecole des hautes études en sciences sociales, Paris, septembre-octobre 2006, pp. 1087-1117 (cit. p. 1095). Voor een verklaring van de term 'stedelijke revolutie', zie: COQUERY-VIDROVITCH, C., 'Urban Cultures: Relevance and context', in FALOLA, T. en SALM, S.J. (eds.), *Urbanization and African Cultures*, Carolina Academic Press, Durham, 2005, pp. 343-356.

⁵ GOERG, O., 'De la ségrégation coloniale à la tentation sécessionniste: 'urbanisme sécuritaire'', in: FOURCHARD, L. en ALBERT, I.O. (red.), *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe siècle à nos jours*, Parijs, 2003, p. 245. Dit verduidelijkt ze met voorbeelden uit het Franse koloniale rijk, pp. 254-256.

Natuurlijk werd de stedelijke segregatie niet enkel in de koloniale context vertaald in de stedelijke figuur, maar de raciale gelaagdheid maakte het fenomeen er wel explicieter en beter zichtbaar.⁶ In Congo, maar evenzeer in vele andere kolonies, werd het 'ideale' schema van de koloniale stad gekenmerkt door een expliciete scheiding tussen de Europese 'ville' en de inlandse wijken, de 'cités indigènes', doorgaans van elkaar gescheiden door een *no-man's land*, de 'zone neutre'. Deze zone vormde de fysieke vertaling van de raciale scheiding of 'colour bar' die de koloniale samenleving verdeelde in een blanke en een zwarte gemeenschap. De achterliggende ideologie in deze expliciete scheiding kan worden teruggevoerd tot verschillende functies. Zo verklaart Goerg O. in haar overzichtswerk over de stedelijke segregatie in de Afrikaanse stad:

"On peut distinguer abstraitement notamment la fonction politique (affirmer son pouvoir sur la société par le contrôle de l'espace; séparer nettement gouvernants et gouvernés), hygiéniste (assurer la circulation et l'évacuation des flux divers – eau, air, effluves, boues), esthétique (imposer une certaine image de la ville, civiliser et dompter l'Afrique sauvage...) et sécuritaire."

Het is deze laatste functie die lange tijd werd beschouwd als de hoofdreden van de uitbouw van de *zone neutre*, waarbij ze gelegitimeerd werd op basis van het zogenaamde 'sanitary syndrome'.⁷ De vestiging in een totaal onbekend continent, met een klimaat en leefomstandigheden die heel verschillend waren van die in het thuisland, gaf aanleiding tot bepaalde angsten vanuit het standpunt van de gezondheid.⁸ De Afrikaanse bevolking werd in deze context beschouwd als mogelijke dragers van onbekende ziekten en hun nederzettingen eventuele broeihaarden van epidemieën. Concrete maatregelen met betrekking tot de organisatie van de koloniale ruimte werden ingevoerd om aan deze – vaak vermeende - dreiging tegemoet te komen. Het Europese stadscentrum werd

⁶ Goerg articuleert in haar overzichtartikel over stedelijke segregatie in de Afrikaanse stad expliciet de parallellen met de situatie in de Westerse, in casu Franse stad. Zie: GOERG, O., 'De la ségrégation coloniale à la tentation sécessionniste: l'urbanisme sécuritaire', in: FOURCHARD, L. en ALBERT, I.O. (red.), *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe siècle à nos jours*, Parijs, 2003, pp. 245-261 (cit. p. 245).

⁷ Voor een overzicht van de belangrijkste studies m.b.t. het 'sanitary syndrome', zie: COQUERY-VIDROVITCH, C., 'Urban Cultures: Relevance and context', in FALOLA, T. en SALM, S.J. (eds.), *Urbanization and African Cultures*, Carolina Academic Press, Durham, 2005, p. 345, voetn. 4.

⁸ "L'obsession des fièvres inconnues, la peur des épidémies récurrentes – vis-à-vis desquelles les mesures de quarantaine s'avèrent souvent inefficaces, la panoplie des maladies mal connues et non maîtrisées sont pour les colons une source d'angoisse permanente." GOERG, O., 'De la ségrégation coloniale à la tentation sécessionniste: l'urbanisme sécuritaire', in: FOURCHARD, L. en ALBERT, I.O. (red.), *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe siècle à nos jours*, Parijs, 2003, p. 250. De metafoer waarbij een bepaald deel van de bevolking gelijkgesteld wordt met een mogelijke 'besmetting' is ook in de Westerse geschiedenis niet vreemd. Het begrip 'hygiënisme' duikt in deze betekenis ook op in het Westerse discours over de stedelijke segregatie. Het begrip nam in de Tropen echter een andere dimensie aan door de confrontatie met nieuwe pathologieën en de raciale barrière die doorheen de koloniale samenleving liep.

van de inlandse wijken gescheiden door middel van een onbebouwde zone die fungeerde als buffer. De minimale breedte van deze *zone neutre* werd vastgelegd op 500m, een afstand die volgens de medische wereld in die periode de overdracht van malaria via de tseetseevlieg vanuit de Afrikaanse wijken naar de Europese *ville* zou verhinderen. Zo schreef R. Hins, *ingénieur provincial du Katanga*, in een artikel ter gelegenheid van de internationale tentoonstelling in 1931 in Elisabethville:

*“La zone neutre évite toute promiscuité entre le blanc et le noir; elle sépare les deux cités par un espace pratiquement libre de 500 mètres au minimum, distance qui correspond à l’ampleur normale du vol du moustique transmettant la malaria. La zone neutre écarte donc la vie du noir de celle du blanc; elle met ce dernier à l’abri des foyers de malaria, des divertissements bruyants du noir et rend, en conséquence, les conditions d’existence de chaque race nettement indépendants [...] c’est un véritable cordon sanitaire orienté, en conséquence, perpendiculairement aux vents dominants.”*⁹

Tijdens de interbellumperiode werd de stadsplanning meer gekaderd in een ruimer stedelijk beleid, waarbij de ruimtelijke scheiding tegemoet kwam aan het groeiende onzekerheidsgevoel binnen de blanke gemeenschap, een gevoel dat gevoed werd door de minderheidspositie die deze bevolkingsgroep doorgaans innam in de stedelijke samenlevingen in sub-saharisch Afrika.¹⁰

GEBOUWDE VORM VERSUS ACTOREN

Dit ‘ideale schema’ van de koloniale stad werd niet altijd even strikt toegepast in de praktijk en het tweeledige beeld *ville européenne/cité indigène* volstaat vaak niet om de koloniale stedelijke realiteit te vatten. De koloniale samenleving was in vele gevallen immers veel complexer dan dit model.

⁹ HINS, R., ‘L’urbanisme au Katanga’, in: *L’Essor du Congo*, album spécial édité à l’occasion de l’exposition internationale d’Elisabethville, mai 1931. *L’Essor du Congo* publiceerde ter gelegenheid van de internationale tentoonstelling in Elisabethville in 1931 een speciaal album, dat een overzicht gaf van de realisaties die in de verschillende domeinen reeds verwezenlijkt waren in Katanga. Het was dus een propagandamiddel voor het koloniale oeuvre dat tot dan toe was gerealiseerd. Desondanks vormt het als contemporaine bron een belangrijk document dat onder meer licht werpt op de heterogeniteit van de koloniale samenleving in de stad. (Dit nummer vormde een belangrijke bron in de studie van Nicolas Esgain: ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d’une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997.)

¹⁰ De thematiek van de stedelijke segregatie in de Afrikaanse stad is voor een aantal specifieke cases (o.m. Conakry, Dakar, Freetown, Dar es Salaam, Douala, ... reeds onderzocht. Voor specifieke referenties, zie: LAGAE, J. en BEECKMANS, L., ‘De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad. Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in sub-saharisch Afrika’, in: *Stadsgeschiedenis*, jaargang 3, nr. 2, p. 218 (noot 39).

Zo was er enerzijds van een perfecte tweedeling geen sprake aangezien een deel van de Afrikaanse bevolking als huispersoneel vertegenwoordigd en in bepaalde regio's zelfs gehuisvest was in de Europese wijk.¹¹

De koloniale samenleving was in vele Afrikaanse steden bovendien uitgesproken kosmopolitisch van aard, wat zich vaak aan de gebouwde vorm laat aflezen. De nieuwe stedelijke ruimtes werden niet enkel gestuurd vanuit een planning van bovenuit, ze vloeiden voort uit de vele maatschappelijke processen die zich in dergelijke, heterogeen samengestelde samenlevingen afspeelden.

De fysieke ruimte van de stad werd uiteraard voor een groot deel bepaald door de opvattingen en de ervaringen van de kolonisator-bouwer, maar bij een analyse van de stad moet er ook rekening gehouden worden met de heterogene samenstelling van de gemeenschappen en eventuele hiermee gepaard gaande interventies en ontwikkelingen van de fysieke ruimte die niet altijd vallen te verklaren vanuit het model van import van ideeën, expertise en praktijken uit het moederland.

ELISABETHVILLE ALS CASE

De focus van deze masterproef ligt op de stad Elisabethville, het huidige Lubumbashi, in Congo (DRC). Als tweede belangrijke stedelijke centrum in de kolonie, naast de hoofdstad Kinshasa, vormt Elisabethstad een uitgelezen case om een aantal van de hierboven aangehaalde thematieken van de stedelijke segregatie en de relatie tussen de gebouwde vorm en de actoren te onderzoeken in de specifieke Belgische koloniale context, die weliswaar een aantal parallellen vertoont met de situatie in andere koloniale territoria maar ook een aantal karakteristieken vertoont die eigen zijn.

Elisabethstad groeide na zijn creatie in 1910 op een relatief korte tijd uit van een mijnkamp op de uitloper van de Zuid-Afrikaanse *Copperbelt* tot het cultureel, economisch en politiek centrum van Katanga. Het stadsplan van de stad werd wel degelijk opgevat als een expliciete fysieke scheiding tussen de Afrikaanse en de Europese bevolking, maar tevens was er een reglementering in voege die het Afrikaanse huispersoneel, de *'boys'*, toeliet samen met hun familie te verblijven in de zogenaamde *'boyerie'*, een kleine constructie op het perceel van de woning van de Europese *patron*. Daardoor was er een belangrijke Afrikaanse aanwezigheid in het Europese stadsdeel. Bovendien werd er vaak naast de *indigènes* en de *européens* een derde groep ingevoerd voor deze personen die niet in de twee klassieke categorieën pasten.

In Elisabethville was een sterke Britse invloedssfeer aanwezig omdat de eerste spoorlijn die de stad naar de buitenwereld ontsloot uit het zuiden kwam. Ze zorgde voor een verbinding met het toenmalige Rhodesië (nu Zambia en Zimbabwe) en Zuid-Afrika en genereerde daardoor een belangrijke import van goederen en ook een belangrijke migratie van personen en expertise uit die regio. De Europese wijk werd bovendien bewoond door verschillende Europese bevolkingsgroepen

¹¹ Zie: TRANBERG HANSEN, K. (ed.), *African encounters with domesticity*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1992.

die elk hun sporen hebben nagelaten op de gebouwde omgeving. Terwijl de Italianen de bouwmarkt domineerden, hebben ook de Joodse en de Griekse gemeenschap elk hun stempel geslagen op het stadsbeeld van het centrum door de inplanting van openbare gebouwen. Ook de Afrikaanse bevolking van Elisabethville is erg heterogeen. Omwille van een schaarste aan een autochtone bevolking in de Katangese mijnstreek werden inlandse arbeiders via een uitgebreide rekruteringspolitiek uit vele verschillende streken naar de stad aangetrokken. Ondanks een helder afleesbare scheiding tussen de Europese stad en de *cités indigènes* vraagt het kosmopolitische karakter van de koloniale samenleving met andere woorden om een fijnmazigere ruimtelijke analyse van de sociale geografie dan diegene die in bestaande studies is aan te treffen.

Over de ruimtelijke ontwikkeling van Elisabethstad zijn een aantal belangrijke bronnen voorhanden, die variëren van beleidsvoorbereidende studies tot verkennende historische studies. Daarnaast zijn er over de koloniale geschiedenis van de stad en de actuele herinnering over die periode een aantal belangwekkende publicaties voorhanden. We zullen deze bronnen hieronder kort beschrijven en aangeven hoe ons eigen onderzoek zich ertoe verhoudt.

Voor 1960 verschenen een drietal studies waarin aspecten van de ruimtelijke structuur van Elisabethstad aan bod komen: Van Malleghem (1950), Grévisse (1950) en Chapelier (1957).¹²

Eind jaren '40 voerde de urbanist A. Van Malleghem in opdracht van de koloniale overheid een stedenbouwkundige survey uit over Elisabethstad, naar analogie met wat Georges Ricquier deed voor Leopoldstad en Jean Gilson voor Stanleyville.¹³ De resultaten van de survey, die leidden tot het opstellen van een *Plan général d'aménagement*, werden gepubliceerd in het luxueuze volume *L'Urbanisme au Congo Belge*, uitgegeven door het Ministerie van Koloniën in 1950.¹⁴ Het *plan général* moest een antwoord bieden op de enorme demografische groei die Elisabethstad kenmerkte na de Tweede Wereldoorlog. Een analyse van de verschillende aspecten van de stad –

¹² Naast deze drie onderzoeken bestaat er natuurlijk ook een ganse reeks studies die andere aspecten van Elisabethstad bestuderen: sociologie, demografie, klimatologie, ... die vaak gepubliceerd werden door koloniale instanties als het Institut Royal Colonial belge, de Academie Royale des Sciences Coloniales, enz. We zijn ons ervan bewust dat het overzicht dat van deze bronnen gegeven wordt geen exhaustief overzicht vormt van de vele studies die vanuit de diverse onderzoeksdomeinen op Elisabethstad werden gevoerd.

¹³ Ministère des Colonies (ed.), *L'urbanisme au Congo belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950. B. De Meulder wijdt in zijn werk *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo* een hoofdstuk aan het plan van Ricquier, maar spreekt noch over Elisabethville, noch over Stanleyville. Zie: *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, pp. 159-169.

¹⁴ VAN MALLEGHEM, A., 'L'urbanisation d'Elisabethville', in: Ministère des Colonies (ed.), *L'urbanisme au Congo Belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950. Deze studie sloot zich erg goed aan bij het onderzoek van F. Grévisse doordat een belangrijk deel van de analyse wordt gewijd aan de huisvestingsproblematiek voor de snel groeiende inlandse bevolking in de stad.

fysisch milieu, populatie (demografie en huisvesting), nutsvoorzieningen, sociale en culturele diensten, lokale structuur – leidde tot het uitzetten van de belangrijkste problemen die zich stelden in de stad en het opstellen van een toekomstplan. Het belangrijkste probleem in de stad werd volgens Van Mallegheem gevormd door de ruimtelijke organisatie van de verschillende entiteiten waaruit de stad was opgebouwd, zowel intern als in relatie tot elkaar: “*Des zones à destinations diverses y coexistent sans aucune cohérence.*”¹⁵ Het *plan général* dat uit het onderzoek resulteerde, werd opgebouwd volgens een algemene zonering die voorzag in de afbakening van nieuwe mogelijke uitbreidingsgebieden voor de verschillende activiteiten in de stad (industrie, commercie, wonen, ...) en een concentratie van de openbare diensten. Bovendien werden richtlijnen opgesteld voor de reorganisatie van de bestaande wijken.

Van Mallegheem koppelt in de survey de demografische informatie aan de stedelijke ruimte. De studie van deze scriptie heeft als opzet precies deze koppeling te verfijnen.

F. Grévisse publiceerde in 1950 als *commissaire de district* in Elisabethville een monografie over de ontwikkeling van het *Centre Extra-Coutumier* van de stad, een verzamelnaam die in 1932 ontwikkeld werd voor de verschillende inlandse wijken, de *cités indigènes*, en de bijhorende landelijke gebieden. Het werk, *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, is opgevat als een studie naar de verschillende aspecten van het C.E.C. – ontwikkeling, administratie, economisch, huisvesting, juridisch en sociaal –, biedt een analyse van de problemen die er zich voordoen en ontwikkelt enkele toekomstperspectieven voor de verdere ontwikkeling van het C.E.C.¹⁶

Beide publicaties zijn met andere woorden beleidsvoorbereidende studies en zijn gericht op het in kaart brengen van de ontwikkeling van de stad om er te kunnen op ingrijpen.

De derde studie, gevoerd door A. Chapelier, heeft een ietwat andere opzet. Chapelier maakte in het kader van haar doctoraatsonderzoek in de geografische wetenschappen een comparatieve studie van drie Katangese steden: Elisabethville, Jadotville en Kolwezi. De studie over Elisabethstad werd in 1957 uitgegeven onder de titel *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*.¹⁷ Als geografe greep ze de specifieke geografische factoren van Katanga aan, die leidden tot de stichting van deze stedelijke agglomeraties: “*Elisabethville est née de la mise en valeur des gisements cuprifères, c'est uniquement en fonction de ces derniers que la situation et le site de la ville furent choisis. Il convient*

¹⁵ VAN MALLEGHEM, A., ‘L’urbanisation d’Elisabethville’, in: Ministère des Colonies (ed.), *L’urbanisme au Congo Belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950, p. 117.

¹⁶ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950. Een meer uitgebreide beschrijving van de term ‘Centre Extra-Coutumier’ wordt gegeven in het vervolg van deze thesis. Zie: Deel 1; 2. Morfologische groei, p. 30.

¹⁷ CHAPELIER, A., *Elisabethville, Jadotville et Kolwezi. Etude de géographie urbaine comparée*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université de Liège, 1956; CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957.

cependant d'étudier les facteurs géographiques parce qu'ils ont présidé au développement de la ville, c'est sous leur influence qu'elle poursuit son existence." De geografische context vormde dan ook het uitgangspunt in haar studie waarbij ze de verschillende aspecten van de stad – de populatie, de functies, de morfologie, enz. – relateert aan de geografische condities.

Een meer recente analyse van Elisabethstad die wat betreft het soort gegevens en methode toch aansluit bij de drie voorgaande studies, werd uitgevoerd door Jean-Claude Bruneau en Marc Pain. De resultaten van de analyse werden in 1990 samengebracht in de *Atlas de Lubumbashi*.¹⁸

Elisabethstad vormde ook reeds het onderwerp van diverse historische studies, vaak met betrekking tot de arbeiderspolitiek van de *Union Minière*¹⁹. Vroege, maar nog steeds erg relevante studies die voor het hier gevoerde onderzoek van bijzonder belang zijn geweest, zijn de publicaties van B. Fetter, die kunnen worden gesitueerd in het domein van *African urban history*.²⁰ B. Fetter schrijft een sociale geschiedenis waarbij hij een bijzondere nadruk legt op de Afrikaanse actoren in de stad. In die zin vormen zijn studies een andere invalshoek dan een geschiedenis die geschreven wordt vanuit een Belgisch perspectief.²¹

De laatste jaren vormde ook de stedelijke herinnering van Lubumbashi een onderwerp van diverse studies. Enerzijds werden een aantal academische publicaties uitgegeven, waarbij we verwijzen naar de diverse werken van D. Dibwe dia Mwembu, B. Jewsiewicki, J. Fabian, ea.²² Anderzijds

¹⁸ BRUNEAU, J.-C. en PAIN, M., *Atlas de Lubumbashi*, Centre d'Etudes Géographiques sur l'Afrique Noire de l'Université Paris X – Nanterre, Nanterre, 1990.

¹⁹ De bibliografie die in 1996 uitgegeven werd onder de redactie van Jean-Luc Vellut repertorieert alle historische studies over Congo in de periode 1960-1996: VELLUT, J.-L., (dir.), *Bibliographie historique du Zaïre à l'époque coloniale (1880-1960): travaux publiés en 1960-1996*, Louvain-la-Neuve/Tervuren, 1996. Zie o.m.: HIGGINSON, J., *A working class in the making. Belgian colonial labor policy, private enterprise, and the African mineworker, 1907-1951*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1989; PERRINGS, C., *Black Mineworkers in Central Africa*, Londen, 1979.

²⁰ Zie oa.: FETTER, B.S., *Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945*, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968; FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976.

²¹ De sociale geschiedenis die Fetter schrijft, met een bijzondere aandacht voor de Afrikaanse populatie, ligt meer in de lijn van het onderzoek dat door Jan Vansina is aangezet in de jaren '60-'70.

²² Voor een recente synthese van de activiteiten van de 'Mémoires de Lubumbashi'-groep, zie: JEWSIEWICKI, B., 'Travail de mémoire et représentations pour un vivre ensemble: expériences de Lubumbashi', in: DE LAME, D. en DIBWE DIA MWEMBU, D., *Tout passe. Instantanés populaires et traces du passé à Lubumbashi*, Tervuren/Paris, 2005, pp. 27-40. Zie ondermeer: SIZAIRE, V. (dir.), *Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir)*, L'Harmattan, Paris, 2001.

Over het belang van mondelinge bronnen en ook de verruiming van de mogelijke bronnen in de Afrikaanse koloniale stadsgeschiedenis, zie: LAGAE, J. en BEECKMANS, L., 'De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad.

werden vanuit enkele individuele initiatieven in niet-Belgische, Europese bevolkingsgroepen werken uitgegeven die de stedelijke herinnering van de eigen gemeenschap documenteren.²³

Daarnaast vormde Elisabethstad ook het onderwerp van onderzoek met een sociaal-antropologische inslag, waarbij we verwijzen naar de diverse publicaties van Pierre Petit.²⁴

Recent is ook historisch onderzoek gevoerd naar de stedenbouwkundige en architecturale geschiedenis van Elisabethstad, met name door Bruno de Meulder en Johan Lagae.

In *Kuvuanda Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Belgisch Kongo*²⁵, uitgegeven in 2000, focust B. De Meulder vooral op de eerste jaren van de ontwikkeling van Elisabethstad vanuit het idee dat de stad groeit als een immobiëlenprobleem in plaats van als een stedenbouwkundig project.

Het vroege onderzoek over Elisabethstad van J. Lagae kan ondergebracht worden onder de documentatie en de inventarisatie van het bijzonder architecturaal patrimonium van de stad²⁶ en de hiermee gerelateerde problematiek van het bouwkundig erfgoed.²⁷ In 2008 werkte J. Lagae mee aan de architectuurgids die onder de redactie van H. Maheux, de toenmalige directeur van het Frans Cultureel Centrum in Lubumbashi, uitgegeven werd.²⁸

Het voorliggende onderzoek bouwt verder op deze studies en wil leiden tot een beter begrip van de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur en gebouwde vorm van Elisabethstad door de verschillende actoren te traceren die een rol hebben gespeeld in haar ontwikkeling en het beeld van een 'kosmopolitische stad' mee hebben gevormd. We vertrekken met andere woorden uitdrukkelijk niet zozeer van het model van de gesegregeerde stad, maar willen een meer complexe sociale

Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in sub-saharisch Afrika', in: *Stadsgeschiedenis*, jaargang 3, nr. 2, pp. 222-225.

²³ Zie o.m. RAHMANI, M., *Juifs du Congo. La confiance et l'espoir*, Editions de l'Institut Sépharade Européen, Bruxelles, 2007; ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008; GIORDANO, R., *Belges et Italiens du Congo-Kinshasa. Récits de vie avant et après l'indépendance*, L'Harmattan, Parijs, 2008.

²⁴ Zie o.m.: PETIT, P. (dir.), *Ménages de Lubumbashi entre précarité et recomposition*, L'Harmattan, Paris, 2003; PETIT, P. (dir.), *Byakula. Approche socio-anthropologique de l'alimentation à Lubumbashi*, Académie royale des sciences d'outre-mer, Bruxelles, 2004.

²⁵ DE MEULDER, B., *Kuvuanda Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000.

²⁶ LAGAE, J., 'Bouwen in "Le Katanga ultra moderne". Koloniaal architecturaal patrimonium in Lubumbashi, Democratische Republiek Congo', in: *Monumenten en Landschappen*, vol. 27, nr. 2, maart-april 2008, pp. 29-54.

²⁷ LAGAE, J., 'From "Patrimoine partagé" to "whose heritage"? heritage in the city of Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo', in: *Afrika Focus*, vol. 21, nr. 1, 2008, pp. 11-30.

²⁸ MAHEUX, H., PABOIS, M., SONGA SONGA, Serge en LAGAE, J. (ed.), *République Démocratique du Congo. Lubumbashi. Capitale minière du Katanga. 1910-2010. L'Architecture*, Espace Culturel Francophone de Lubumbashi, Lubumbashi, 2008.

geografie van de stad uittekenen door aandacht te geven aan de heterogene stedelijke samenleving en na te gaan hoe diverse groepen de stedelijke ruimte innemen, bezetten en toe-eigenen. Centrale vragen daarbij zijn: wie woont of werkt waar en waarom? Wat zijn de barrières en de grenzen die de koloniale ruimte oplegt en hoe absoluut zijn die? Het onderzoek van de stedelijke ruimte wordt hierbij niet enkel bepaald door de analyse van trajecten en bestemmingen van bepaalde bevolkingsgroepen, maar ook door begrenzings- en limieten. In die zin streeft deze studie naar het onderzoeken van de *'spatialized space'*, die volgens Catherine Coquery-Vidrovitch nog erg weinig aan bod komt in de actuele studies omtrent *African urban history*, ondanks alle nadruk op het begrip *'space'* in de recente literatuur²⁹.

Doordat een studie van de gehele stad in de beperkte tijdspanne, horende bij een thesis, de volledigheid van de analyse in het gedrang zou brengen, werd er gekozen dit onderzoek te beperken tot en te wijden aan de voormalige Europese wijk van de stad, de *ville européenne*.³⁰ De analyse van de ruimte vormt evenzeer het uitgangspunt om het 'ideale model' van de koloniale stad als strikte scheiding tussen Europees en Afrikaans kritisch toe te lichten en in vraag te stellen. Niet enkel de verschillende Europese bevolkingsgroepen zullen worden toegelicht, ook de aanwezigheid van de *boys* in het Europese stadsdeel vormt een onderdeel van het onderzoek. De aanwezigheid van dit Afrikaans huispersoneel vormde immers een 'noodzakelijke' factor in de Europese wijk om het comfort van de Europeaan te verhogen en dwingt ons om het klassieke model van de gesegregeerde stad te herbekijken. We dienen ons dus de vraag te stellen in welke mate deze personen effectief 'aanwezig' waren in het blanke deel van de stad, hoe hun aanwezigheid zich ruimtelijk vertaalde in deze wijk en dat op verschillende schaalniveau's.

Er zal echter niet getracht worden een exhaustief beeld te verkrijgen van de vestiging, ontwikkeling en invloeden van de verschillende bevolkingsgroepen. Aangezien specifieke studies van de verschillende Europese populaties en de groep van het Afrikaanse huispersoneel in de Belgische koloniale context nog zo goed als onbestaande zijn³¹, zal ik met deze thesis trachten aan de hand van een uitgebreid en divers bronnenonderzoek te testen in welke mate en op welke manieren dit vraagstuk kan benaderd worden.

De basis van het onderzoek van deze thesis werd gevormd door een studie van het kadastermateriaal van deze stad dat bewaard wordt in het Afrika-Archief in het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel, het voormalige Ministerie van Koloniën. Vertrekkende vanuit de schaal van het perceel werd zo de evolutie van de grondeigendommen verzameld in een database, waarbij het opstellen van een werkbare structuur behoorde tot de opdracht van dit onderzoek. Door

²⁹ COQUERY-VIDROVITCH, C., 'Introduction: African urban spaces: history and culture', in: SALM, S. en FALOLA, T. (red.), *African urban spaces*, xxi.

³⁰ Ook de inlandse wijken, de *cités indigènes*, zullen kort worden behandeld om de *ville européenne* in een breder ruimtelijk kader te kunnen plaatsen.

³¹ Toch kon in het onderzoek van deze gebruik gemaakt worden van enkele recente studies, wat aangeeft dat dit een onderzoeksveld in ontwikkeling is.

het tijdrovende karakter van dit soort onderzoek werd ook de tijdsperiode van het onderzoek beperkt en werd uitgegaan van de kadasterfiches tot het jaar 1925. Deze beperking laat ons toch toe een beeld te schetsen van de eerste 15 jaren van de stad, een periode die gekenmerkt werd door de aantrekking van grote hoeveelheden Europeanen door de economische belangen die de mijnindustrie te bieden had. Deze informatie werd getoetst aan bestaande studies, bijkomend archiefmateriaal (o.m. uit het Afrika-Archief in Brussel) en het lopende onderzoek over Lubumbashi dat sinds 2005 loopt aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de UGent o.l.v. Johan Lagae. Tijdens een studieverblijf van 1 maand in Lubumbashi in de periode mei-juni 2008 werd bijkomende informatie verzameld in lokale archieven, via fotoreportages en het afnemen van interviews met huidige stadsbewoners.

DEEL 1:

CONTEXT – LOCATIE – STEDELIJKE FIGUUR

1. ONTSTAAN EN LOCATIE

GEOPOLITIEKE CONTEXT

De Europese kolonisatie in Afrika werd in de 19de eeuw vooral aangestuurd door het belang van gegarandeerde goedkope grondstoffenlevering en exclusieve afzetgebieden die door de toenemende industrialisering en nationalisering van de handel in Europa moeilijker bereikbaar of veel duurder werden.³² Vele koloniale Afrikaanse steden werden oorspronkelijk dan ook gesticht als nutagglomeraties, i.e. nederzettingen met als doel te voldoen aan en te voorzien in de noden van de Europese overheersers. Elisabethville illustreert deze conditie op sprekende wijze. De Katangese bodem bezat enorme minerale rijkdommen. Alice Chapelier beschrijft de Hoog-Katangese steden als volgt: *“Celles-ci sont nées de la seule volonté de quelques hommes, dans une région qui n’aurait jamais porté de villes aussi importantes si ce n’était la richesse minière de son sous-sol que d’aucuns ont qualifié de «scandale géologique».*³³

Bruce Fetter beschrijft Elisabethstad analoog als *“a city built for Europeans by Europeans to serve European needs.”*³⁴ en verklaart haar stichting als *“the result of European political and economic power. It was built to meet foreign needs – to serve as a center for the exportation of copper and as the seat of Belgian colonial administration in the copperbelt. And so it would remain until independence in 1960.”*³⁵ In zijn studie relativeert Fetter deze stelling wanneer hij aangeeft dat er op het einde van de koloniale periode een verbetering was in de lonen en de levensomstandigheden van Afrikaanse werknemers, maar onderlijnt desondanks dat ze een ‘parasitaire’ relatie had ten opzichte van haar hinterland: de stad nam zijn voedsel en rekruteerde zijn werknemers uit de omgeving en gaf weinig in de plaats terug.

De locatie waar de stad Elisabethville gesticht werd, was voordien nooit ingenomen door Afrikaanse dorpen omdat het onvruchtbare grasland er geen mogelijkheden bood voor agricultuur.³⁶ Deze regio, die voorheen weinig waarde had voor de inlandse bevolking, trok door de enorme minerale

³² FETTER, B.S., Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, p. 1.

³³ CHAPELIER, A., Elisabethville. Essai de géographie urbaine, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 5.

³⁴ FETTER, B.S., The Creation of Elisabethville. 1910-1940, Stanford University Press - Hoover Studies, Stanford, 1976, p. xiii.

³⁵ FETTER, B.S., The Creation of Elisabethville. 1910-1940, Stanford University Press - Hoover Studies, Stanford, p. xvi.

³⁶ FETTER, B.S., Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, p. 2. Over de ‘prékoloniale stad’, zie: COQUERY-VIDROVITCH, C., *Histoire des villes d’Afrique noire. Des origines à la colonisation*, Parijs, 1993.

rijkdommen van zijn bodem echter de aandacht van de Europeanen. Door de beschikbaarheid van Europese geavanceerde agrarische technieken zouden ook deze bodems bewerkt kunnen worden en voldoende voedsel kunnen produceren om tegemoet te komen aan de vraag van een hele stedelijke bevolking. Nieuwe transportmiddelen in de regio – stoomschepen, spoorlijnen, vrachtwagens – zouden zorgen voor een uitgebreid, snel en krachtig transportnetwerk dat niet enkel de mobiliteit van personen zou bevorderen, maar ook het vervoer van goederen en materiaal voor de mijnindustrie zou kunnen realiseren. De uitbouw van een stedelijke infrastructuur – de aanleg van netwerken voor watervoorziening, elektriciteit en rioleringen, de kennis van drainagetechnieken, de aanleg van wegen, ... – en een betere kennis van de medische wetenschap zouden een betere ondersteuning kunnen bieden voor de uitbouw van een nieuwe stedelijke kern. De omliggende gebieden werden gezien als een potentiële bron van voedsel en recruteringsgebied voor Afrikaanse arbeiders.

Toch is het erg belangrijk dat we de Afrikaanse geschiedenis, verbonden met dit grondgebied, niet vergeten of verwaarlozen. Ook voor Elisabethstad gaat de these van de koloniale stad die zich ent op een *'terre vierge'*, de klassieke these uit de koloniale historiografie over de Afrikaanse stad, niet helemaal op.³⁷ In de Centraal-Afrikaanse *Copperbelt*, gesitueerd in de hooglanden tussen de bekkens van de rivieren de Congo en de Zambezi, hielden Afrikaanse volkeren zich al honderden jaren bezig met het winnen en smelten van kopererts. In de 2de helft van de 19de eeuw werden deze volkeren verdreven door nieuwe groeperingen die, door hun overmacht door hun kennis van betere en efficiëntere vuurwapens, ervoor zorgden dat de oudere koninkrijken plaats moesten ruimen.³⁸ De eerste Europese expedities, die hun intrede deden in de Katangese Copperbelt, moesten het opnemen tegen twee nieuwe volkeren, de M'Siri en de Lumpunga. Bunkeya, de hoofdstad van het koninkrijk van de M'Siri vormde een belangrijk commercieel centrum in Centraal-Afrika tussen 1870 en 1885.³⁹

De uiteindelijke inname van Katanga door de Belgische troepen was het gevolg van een jarenlange territoriumstrijd tussen de concurrerende Belgische en Britse mogendheden. De regels van het kolonialisme in Afrika werden bepaald en vastgelegd tijdens de internationale congressen te Berlijn (1884-1885) en Brussel (1890). Hier werd er besloten dat Afrikaanse gronden die 'effectief' bezet waren door Europese kolonistoren onbetwist tot de koloniserende natie behoorden. Eind 1890 werden alle Afrikaanse gronden als 'verdeeld' beschouwd. Toch bleven de grenzen erg onzeker en heerste er een blijvende concurrentiestrijd tussen de verschillende Europese naties. Het 'recht' dat

³⁷ Zie: COQUERY-VIDROVITCH, C., 'De la ville en Afrique Noire', in: *Annales HSS*, 61e année, nr. 5, Ecole des hautes études en sciences sociales, Paris, septembre-octobre 2006, pp. 1087-1117; COQUERY-VIDROVITCH, C., 'Urban Cultures: Revelance and context', in: FALOLA, T. en SALM, S.J. (eds.), *Urbanization and African Cultures*, Carolina Academic Press, Durham, 2005, pp. 17-22.

³⁸ FETTER, B.S., *Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945*, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, pp. 1-3.

³⁹ Over de geschiedenis van deze koninkrijken, zie: NDAYWEL E NZIEM, I., *Histoire du Zaïre, de l'héritage ancien à l'âge contemporain*, Louvain-La-Neuve, 1997 (p. 238).

sterkere naties – Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk – hadden om land afhandig te maken van kleinere ‘zwakkere’ staten, gold niet voor België. De Belgische aanwezigheid in Centraal-Afrika op dat ogenblik werd immers niet gestuurd vanuit de Belgische regering, maar was een operatie die tot 1908 volledig werd gestuurd door het initiatief van koning Leopold II en een kleine kring van industriëlen en militairen.⁴⁰

Zijn macht in Afrika, weerspiegeld in de *Etat Indépendant du Congo* (E.I.C.), werd erkend door de anderen, namelijk de Europese naties, de Verenigde Staten en ook de Belgische regering. Zich langzaam bewust wordend van de minerale rijkdommen verlangde Leopold II het Katangese gebied toe te voegen aan het territorium van de E.I.C. waardoor hij vrijspel zou krijgen in de exploitatie van het grondgebied. In 1884 zette hij dit gebied reeds door een simpele pennestreek op de kaart onder zijn naam. Van een ‘effectieve’ bezetting was er echter geen sprake, aangezien de Belgische troepen nog niet op het Katangese grondgebied waren geïnfiltreerd.⁴¹ De Britten toonden evenzeer interesse in het Katangese grondgebied om de Britse invloedssfeer van Noord-Rhodesië (het huidige Zambië) en Zuid-Afrika uit te breiden naar het noorden. Ze zagen de minerale rijkdommen van de regio als een voortzetting van de reeds ingenomen *Copperbelt*. Tussen 1889 en 1891 stuurden zowel de Belgische koning als de Britse regering – vertegenwoordigd door respectievelijk de *Compagnie du Katanga* en de *British South-African Company* – expedities uit met als doel te onderhandelen met M’Siri en Katanga te bezetten. In 1891 slaagde de Belgische missie erin M’Siri te verslaan, waardoor de bezetting van Katanga mogelijk werd. In 1894 werd deze daad bekrachtigd door de opstelling van een decreet dat de zuidelijke en oostelijke grenzen van Katanga vastlegde. Zowel de vertegenwoordigers van de E.I.C. als die van de Britse regering tekenden dit akkoord.⁴²

De *Compagnie du Katanga* vertegenwoordigde de Belgische koning ter plaatse en was belast met de economische exploitatie van het territorium van de E.I.C. Ze vormde een belangrijk precedent voor de toekomstige beleidsstructuur van Katanga. De politieke status die ze van de koning verkreeg, was erg verschillend van die van de concessiemaatschappijen in de rest van de E.I.C., wat kan worden verklaard door zijn blijvende angst van de vorst en zijn raadgevers voor een Britse inval en inname van Katanga. De *Compagnie du Katanga* verkreeg de volledige eigendomsrechten van een derde van de gronden die ze administreerde. De koning gunde de maatschappij dit voorrecht in ruil voor een extra inzet en ijver bij het vervullen van hun taak.⁴³

⁴⁰ Voor een synthese over de periode van de E.I.C., zie: NDAYWEL E NZIEM, I., *Histoire générale du Congo: de l’héritage ancien à la république démocratique*, Duculot, Paris.

⁴¹ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 13-15.

⁴² CORNET, R.J., *Terre Katangaise*, Bruxelles, 1950, p. 54; FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 17. Over de overheersing van M’Siri en de inname van Katanga, zie ook: CORNEVIN, R., *Histoire du Zaïre des origines à nos jours*, Bruxelles, 1989, pp. 102 ev.

⁴³ Deze taak bestond uit de exploratie, bezetting en ontwikkeling van Katanga. “Le but de la société [...] était déterminé comme suit: 1° L’exploration, au point de vue de la colonisation, de l’agriculture, du commerce et de l’exploitation minière, de la partie Sud de l’Etat Indépendant du Congo formant le bassin du Haut-Congo en

De Britse aanwezigheid bleef inderdaad een dreiging vormen. In 1895 kreeg Robert Williams, Schotse ingenieur in dienst en tevens vriend van Cecil Rhodes, de opdracht van de Countess of Warwick de gronden van de *British South-African Company* uit te breiden en de Britse expansie in Centraal-Afrika te promoten. Williams nam de exploratie van de regio, rijk aan mineralen, ter hand en verkreeg in 1898 de toestemming van de *British South-African Company* tot de oprichting van een nieuwe organisatie, de *Tanganyika Concessions Limited* (T.C.L.), met als taak de ontwikkeling van de gebieden aan het zuidelijke eind van het Tanganyikameer en die ten noorden van de grens Zambezi-Congo in het bezit van de Compagnie du Katanga. Leopold II kon deze gedeeltelijke exploitatie van Katanga aan de Britten niet weigeren omdat hij gebonden was door de termen van het *Berlijns Akkoord*, de 'gelijke behandeling van alle Europeanen in het Congobekken'. Hij zag geen alternatief en verleende in 1900 dan ook de volledige prospectierechten aan Williams.⁴⁴ Ondertussen hadden de eerste Belgische geologische metingen in Katanga de grote rijkdom in kopermineralen van de ondergrond aangetoond.⁴⁵

Als tegengewicht van de *Tanganyika Concessions Limited* werd in 1900 aan Belgische zijde het *Comité Spécial du Katanga* (C.S.K.) opgericht, ter vervanging van de *Compagnie du Katanga*. De C.S.K. vormt de eerste echte Belgische administratie op Katangees grondgebied. Het doel van deze oprichting was de verzekering van de Belgische aanwezigheid in Katanga en het vormen van een economische ruimte. Op deze manier hield de C.S.K. zich tot 1910 bezig met de politieke en economische administratie en het toezicht op de grondmarkt, alles in opdracht en in rekening van de koloniale overheid.⁴⁶

De stichting van Elisabethville was echter niet enkel een gevolg van de jarenlange concurrentiestrijd om een gebied met enorme minerale rijkdommen tussen de Belgische en de Britse mogendheden. Een ketting van gebeurtenissen maakte de uiteindelijke vorming van een stad mogelijk en noodzakelijk. Eind 19de eeuw werd begin gemaakt met de bouw van de spoorlijn uit het zuiden, die

amont de Riba-Riba [...] 2° L'étude générale des voies de communication [...]. 3° La constitution – à l'aide de ses propres ressources ou par des sociétés spéciales – d'entreprises de colonisation et d'exploitation du sol et du sous-sol dans la région explorée et la création, l'organisation et l'exploitation de tous services de transport. Elle devait [...] s'engager à lancer dans les trois années deux steamers sur le Congo supérieur et les lacs limitrophes, à fonder dans le même délai, au moins trois postes dans la région concédée." citeert uit: ROSENTHAL, S., *Le développement Economique du Katanga*, Brussel 1911, p. 9-10, geciteerd in: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 267, voetnoot 176;

FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 18. Over de C.S.K., zie: *Comité Spécial du Katanga 1900-1950*, Brussel, 1950.

⁴⁴ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 19.

⁴⁵ CORNET, R.J., *Terre Katangaise*, Bruxelles, 1950, p. 53-55.

⁴⁶ ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997, p. 7; DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 72.

een verbinding zou vormen tussen Kaapstad en Caïro. Cecil Rhodes wilde deze spoorlijn, op aanraden van Williams, laten passeren via Katanga. De spoorweg werd doorgetrokken tot in Broken-Hill (Noord-Rhodesië) met het oog op een verderzetting door Katanga naar het noorden. Deze verbinding met het Zuiderse transportnetwerk creëerde een hele reeks opportuniteiten voor de stichting van een nieuwe stad en zou de ontwikkeling van Elisabethstad sterk bevorderen en versnellen. Treinen konden Elisabethville voorzien van voedsel, steenkool, machinerie en consumptiegoederen, en aldus de nodige basis leggen voor een stedelijke ontwikkeling. Maar een verbinding met het zuiden zette ook de poorten open voor migratiestromen naar de regio. De angst voor grote hoeveelheden Britse migranten leidde mee tot de beslissing een regionale hoofdstad uit te bouwen op de nieuwe spoorlijn. De bouw van de stad moet dus niet enkel gezien worden vanuit economisch standpunt, het was evenzeer een geopolitieke beslissing om de vooropgestelde spoorlijn en de daarmee samengaande vergemakkelijkte toegankelijkheid van Katanga te verdedigen tegen militaire aanvallen vanuit het zuiden.⁴⁷ Deze Anglo-Belgische rivaliteit zou blijven voortduren gedurende de eerste tien jaar van de ontwikkeling van de stad. De spoorlijn werd van Broken-Hill (Noord-Rhodesië) doorgetrokken tot aan de Katangese grens en zou in september 1910 Elisabethville bereiken, het jaar dat in de historiografie wordt aangemerkt als het stichtingsjaar van de stad.

1906 vormde een keerpunt in de Katangese geschiedenis. Na 20 jaar regering als absoluut monarch werden de activiteiten van koning Leopold II in vraag gesteld door de andere Europese staten en door leden van het Belgische Parlement. Toch slaagde de vorst erin bondgenoten te vinden in de wereld van de financiën en kon hij rekenen op de steun van de *Société Générale de Belgique* voor zijn koloniale onderneming. Deze laatste en de Tanganyika Concessions Ltd van Williams investeerden elk de helft van de nodige fondsen voor de oprichting van de *Union Minière du Haut-Katanga* (U.M.H.K.) in 1906.⁴⁸ In 1910 besloot de U.M.H.K. een vestiging uit te bouwen voor de verwerking van koper in de buurt van de rivier de Lubumbashi.

De fel bediscussieerde overdracht van Congo aan België in 1908 zorgde voor de versnelling van de economische projecten die opgesteld werden in het voorgaande regime. Op politiek niveau nam het Ministerie van Koloniën de regeringstaak van de E.I.C. over. De C.S.K. behield zijn economische doelstellingen, maar moest afstand doen van de politieke en administratieve rechten die hem waren toevertrouwd. Deze werden overgedragen aan een vice-gouvernement generaal waarvan de macht vergelijkbaar was aan die van het gouvernement generaal in Boma.⁴⁹

⁴⁷ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 2-4.

⁴⁸ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 15 en 23-24.

⁴⁹ "On voudrait aujourd'hui supprimer le Comité: ce serait une grave erreur! Il faut distinguer soigneusement les pouvoirs politiques du Comité et sa fonction économique. En ce qui concerne les pouvoirs politiques, la question est résolue. [...] Au point de vue de l'intérêt économique et de l'intérêt général de la Colonie, le Comité Spécial doit être maintenu; s'il n'existait pas [...] il faudra le créer." Citaat van Minister J. Renkin in Kamer van

LOCATIE ELISABETHSTAD

De locatie voor de stichting van Elisabethville is voortgekomen uit een aantal weloverwogen keuzes. Zoals reeds aangehaald in voorgaand hoofdstuk, werd de creatie van de nieuwe stad genoodzaakt vanuit verschillende standpunten. Niet enkel zou ze een representatieve functie verkrijgen door haar rol als hoofdstad van Katanga, de stad als symbool van de Belgische bezetting, daarnaast zou ze een militair baken moeten vormen tegen mogelijke Britse invallen vanuit het zuiden en zou ze de basis vormen voor de mijnindustrie. Deze laatste functie bracht zeer specifieke omstandigheden en eisen met zich mee. Er was niet enkel nood aan de industriële uitrusting voor de ontginning en de verwerking van de mineralen, ook een snelle en goede verbinding met zowel de dichtbij- als verder gelegen centra was onontbeerlijk. De nakende nieuwe spoorlijn zou aan deze eisen kunnen tegemoetkomen. Ze zou bovendien, naast het transport van goederen, ook migratiestromen van mensen naar de nieuwe stad teweegbrengen door de aantrekkingskracht en werkgelegenheid die een dergelijk belangrijk centrum zou creëren. Bovendien zou de stad moeten gevoed worden met politieke, administratieve en socio-culturele functies om de stad een levenszekerheid te bieden. Niet enkel de plaats van de site, maar ook de latere interne organisatie speelden een belangrijke rol bij de oprichting van de stad om tijdens zijn ontwikkeling aan deze eisen te kunnen voldoen.

Omdat de regio van de Katangese graslanden nog zo goed als onaangeroerd was – we wezen eerder al op de afwezigheid van inlandse nederzettingen in de regio – bood ze veel speelruimte voor de actoren die betrokken waren bij het vastleggen van de definitieve locatie en de stichting van de stad. De locatie weerspiegelde tot op zekere hoogte dan ook hun ambities en overwegingen.

De zoektocht naar een goede locatie werd gekenmerkt door de discussie tussen Emile Wangermée, Belgische vice-gouverneur generaal en vertegenwoordiger van de C.S.K., die de nabijheid van de mijn van Etoile verkoos, en de regering⁵⁰ die een voorkeur had voor een site dichtbij de door Union Minière geëxploiteerde mijn in het noordelijker gelegen Kambove. Kambove had een centralere ligging in Katanga en zou doorkruist worden door de spoorlijn uit het zuiden.⁵¹ Wangermée kon echter een gefundeerde tegenargumentatie vinden door te stellen dat de rivier Mulungwishi op die plaats geen voldoende watercapaciteit bezat om een stedelijke agglomeratie te voorzien. De rivier Lubumbashi had daarentegen wel een voldoende stroming om tegemoet te komen aan de noden van een stad en ze werd reeds gebruikt door U.M. voor de exploitatie van koper. De site aan de Lubumbashi vormde zijns inziens dus een excellente locatie voor de inplanting van industrie.

Volksvertegenwoordigers (15/12/1910), geciteerd in: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 267, voetnoot 184.

In 1929 werd het gouvernement generaal verhuisd naar Leopoldstad.

⁵⁰ Hubert Droogmans, voorzitter van het C.S.K., droeg zijn verantwoordelijke in Afrika, L. Tonneau, op een site te kiezen voor 'La Ville Princesse Elisabeth'. Deze locatie moest enerzijds dichtbij de spoorlijn gelegen zijn en anderzijds makkelijk te voorzien zijn van water. Zie: FETTER, B.S., *Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945*, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, p. 24.

⁵¹ CORNET, R.J., *Terre Katangaise*, Bruxelles, 1950, p. 144-145.

Nadelig waren hier dan weer de onvruchtbare graslanden en de grijze kleibodem die niet geschikt waren voor agricultuur. Toch dacht men deze te kunnen bewerken met de nodige Europese nieuwe landbouwtechnieken.⁵² Vanaf 1908 concentreerde U.M. al zijn inspanningen op de mijn Etoile en werd ook de komst van de spoorlijn vanuit het zuiden voorbereid. In de ogen van Wangermee zou de vestiging van de stad in Kambove niet enkel een economische vergissing betekenen, maar evenzeer en zelfs in ergere mate een politieke misstap. Door de nakende komst van de spoorlijn zou de stad verbonden worden met Zuid-Afrika en zou een snelle toegang en penetratie van Britse kolonisten mogelijk worden. Door de politieke macht, die op het terrein door de *Force Publique* kon worden verzekerd, meer naar het zuiden te situeren, zouden de Belgische belangen beter verzekerd kunnen worden.⁵³ Uiteindelijk won Wangermee de discussie. De regering volgde zijn keuze, al hield ze toch de mogelijkheid open voor een eventuele verplaatsing naar Kambove. Deze zou nooit plaatsvinden.

De infrastructuurwerken vingen aan eind 1909: ontbossing, verwijdering van termietenheuvels, terrasaanleg, tracering en aanleg van de wegen, percellering. In 1910 installeerden zich de administratie, de *Banque du Congo Belge*, het Engelse consulaat, de burelen van U.M. en de eerste handelaars. De eerste trein bereikte de stad in opbouw op 27 september 1910. De spoorlijn transformeerde de stad door de toestroom van nieuwe personen die ze faciliteerde. Eerst arriveerden de onderaannemers van de spoorweg samen met hun ongeschoolde Afrikaanse arbeiders, gevolgd door de Zuid-Afrikaanse aannemer Pauling die geschoolde Afrikaanse en Europese werklieden meebracht. In hun kielzog bereikte ook de eerste stroom immigranten met hun dromen van fortuin en een beter leven Elisabethstad.⁵⁴

De zeer snelle ontwikkeling van Elisabethville in de jaren 1910 ondermijnde elke kans om Kambove tot hoofdstad van Katanga om te vormen. In 1914 zou de titel van *chef-lieu de district* van Kambove worden overgedragen aan Elisabethstad, dat daardoor zetel van de provinciale diensten en van meerdere consulaten werd, alsook van het tweede *cour d'appel* van de kolonie en de *Tribunaux de Première Instance*, van de politie en van het district. Ook de residentie van de Gouverneur van Katanga werd in Elisabethstad gevestigd, waardoor ze het centrum van de provinciale macht werd

⁵² FETTER, B.S., Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, p. 24.

⁵³ "By 1909 British engineers were already building a smelter on the Lubumbashi, so the Belgian chief executive in Katanga, Major Emile Wangermée, situated the new city adjacent to the copper company's camp. In that way Wangermée and his staff could keep a close watch on the English-speakers [...] who constituted a majority of the Europeans already developing the mines and the railroad in the copperbelt." in: FETTER, B., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 3.

⁵⁴ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 29.

en, binnen de politieke constellatie van de kolonie, de tweede belangrijkste stad na Boma (pas in 1929 wordt Leopoldstad de hoofdstad van de kolonie).⁵⁵

⁵⁵ ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997, p. 12.

2. MORFOLOGISCHE GROEI

In wat volgt, wordt een beschrijving gegeven van de stedelijke figuur van Elisabethstad. Na een globaal overzicht van de diverse ruimtelijke entiteiten waaruit ze samengesteld was, zullen deze elk afzonderlijk toegelicht worden. We beperken ons hier tot een synthese van bestaand bronnenmateriaal, waarbij het werk van Chapelier een belangrijke leidraad vormt. Nieuwe elementen zullen toegevoegd en besproken worden in het tweede deel van deze scriptie.

DE STAD ALS PATCHWORK VAN VERSCHILLENDE ENTITEITEN

Elisabethville werd opgebouwd op een *terre vierge*, een locatie die geen Afrikaanse nederzettingen kende voor de komst van de kolonisten. De ambities die ontwikkeld werden rond de stad werden vanaf haar stichting vertaald in de verschillende functies die ze te vervullen had. Met een 'lege ruimte' als vertrekbasis kon de opbouw van de stad volledig gestuurd worden vanuit de opvattingen van zijn planner, waarbij de stadsaanleg werd gestuurd door ideologische, maar ook pragmatische uitgangspunten. Overeenkomstig de diverse te vervullen functies "*grensstad, industriestad, spoorwegstad en administratief centrum*"⁵⁶ werd de stad opgedeeld in verschillende zones die bovendien ook de zonering van de huisvesting van een welbepaald deel van de bevolking faciliteerden. De samenhang tussen deze diverse entiteiten diende ervoor te zorgen dat de werking van de stad in zijn verschillende functies gegarandeerd werd.

Het eerste aanlegplan concentreerde zich enkel op de creatie van een stedelijke ruimte voor de Europese bevolking van de stad, de *ville européenne*, en negeerde de inlandse bevolking, ook al vormde die het grootste aandeel in de totale populatie van de stad.⁵⁷ De omvangrijke Afrikaanse populatie resulteerde uit de behoefte aan ongeschoolde arbeiders binnen de lokale Europese ondernemingen en werd aanvankelijk door een georganiseerde rekrutering naar de stad gekanaliseerd. Pas na de jaren '30 kwam de spontane toestroom van inlandse arbeiders op gang. De huisvesting van de Afrikaanse bevolking vormde al snel een belangrijke bekommernis met betrekking tot de inrichting van de stad. Ondernemingen die gevestigd waren in het *quartier industriel* kregen de mogelijkheid hun Afrikaanse werknemers te huisvesten in de inlandse wijken, of *cités indigènes*, die in 1932 verzameld werden onder de term *Centre Extra-Coutumier* (C.E.C.). De U.M.H.K., de B.C.K. en de *Force Publique* creëerden aparte arbeiderskampen voor de eigen

⁵⁶ DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 76.

⁵⁷ B. De Meulder maakt ook hier de link met de Zuid-Afrikaanse en Rhodesische steden: "*Zijn Zuid-Afrikaanse en Rhodesische voorbeelden indachtig, trof Wangermee aanvankelijk geen enkele voorziening voor de inlandse bevolking.*" Zoals in het vervolg van dit hoofdstuk beschreven wordt, zal vanaf 1911 ook aandacht besteed worden aan de huisvesting van de inlandse bevolking.

werknemers, waarbij in de ruimtelijke organisatie van het kamp een scheiding aangebracht werd tussen de Afrikaanse en de Europese werknemers.⁵⁸

De meest duidelijke ruimtelijke – en raciale – scheiding in het stadsbeeld van Elisabethstad werd echter gevormd door de opsplitsing tussen de Europese stadskern en de C.E.C., het ‘ideale model’ van de koloniale stad⁵⁹. Een groene gordel landbouwgebieden omringde deze verzameling wijken en zorgde eveneens voor werkgelegenheid en levensmiddelen voor de stedelijke kern.

In dit hoofdstuk zullen deze verschillende ruimtelijke entiteiten toegelicht worden zonder daarbij een exhaustieve beschrijving van de volledige stad te beogen.⁶⁰ In de lijn van de keuze om de analyse vooral te richten op het Europese deel van de stad zullen we hieronder ook vooral ingaan op dat deel van de stad. Een bespreking van enkele belangrijke vormelijke kenmerken van de *ville européenne* worden naar voren gebracht: we behandelen de zonering van de verschillende activiteiten in dit stadsdeel, zullen ingaan op het begrip ‘tuinstad’ dat zowel in de contemporaine bronnen als historische studies over Elisabethstad opduikt en bespreken verder ook het veelvuldige gebruik van typewoningen in deze wijk. Daarnaast zal het debat omtrent de ‘ideale’ positie van de C.E.C. ten opzichte van deze Europese wijk toegelicht worden, waarbij we refereren naar het ‘ideale model’ van de koloniale stad als tweedeling tussen zwart en blank. Tenslotte zullen we in dit deel kort ingaan op de ‘sociale geografie’ van de stad en vestigen we de aandacht op een aantal ruimtes die het binaire model van ‘*ville européenne* versus C.E.C.’ in vraag stellen en uitnodigen tot een meer genuanceerde lectuur, die het onderwerp vormt van het tweede deel van de studie.

DE EUROPESE WIJK

‘Zoning’

Het plan van Elisabethville werd in 1910 opgetekend door Wangermée en Hallewijnck, vertegenwoordiger van de U.M., in samenwerking met de Zwitserse ingenieur Itten en de architect Mortier.⁶¹ (fig. 1) Het plan beschreef de inrichting van een rechthoekige zone van 450ha en werd georganiseerd volgens een patroon van orthogonale avenues, een patroon dat ook werd gebruikt in

⁵⁸ Tot het begin van de jaren '20 werden ook blanke werknemers tewerkgesteld, zgn. ‘*poor whites*’ die vaak uit Rhodesië en Zuid-Afrika afkomstig waren.

⁵⁹ Zie het inleidend hoofdstuk van deze thesis.

⁶⁰ Voor een meer uitvoerige beschrijving, zie: CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957.

⁶¹ DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 76. B. De Meulder baseert zich op een briefwisseling van 1910 tussen Wangermée, de centrale administratie en Hallewijnck, als annexen opgenomen in de onuitgegeven doctoraatsverhandeling van A. Chapelier: CHAPELIER, A., *Elisabethville, Jadotville et Kolwezi. Etude de géographie urbaine comparée*, Luik, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1956. Een deel van deze doctoraatsverhandeling werd uitgegeven: CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957.

de voornaamste Zuid-Afrikaanse en Rhodesische steden die Wangermee had bezocht. Zo wijzen meerdere bronnen op het belang dat de stad Bulawayo, in Zuid-Rhodesië, gehad heeft als voorbeeldpatroon. B. Fetter stelde zelfs dat het raster van Elisabethville gelijkgesteld kon worden aan “[...] a rectilinear grid pattern copied from the street plan of Bulawayo in Southern Rhodesia [...]”⁶². Naast de nog verder te onderzoeken invloed⁶³ vanuit Bulawayo, blijken ook de Zuid-Amerikaanse steden een zekere invloed gehad te hebben op de ideeën van Hallewijck en Wangermee, zoals een briefwisseling deze aantoont:

*“Suite à votre honorée du 24 février 1910, relative à la fondation d’Elisabethville, j’ai l’honneur de vous faire savoir que j’ai chargé l’un de mes ingénieurs de dresser un projet de plan d’une ville et sur lequel sera indiqué la disposition des rues qui me paraît la plus convenable. Cette disposition est calquée sur le système des rues des villes nouvelles d’Amérique du Sud, qui, comme ce sera le cas pour Elisabethville, ont pu être érigées de toute pièce. [...] Ce système n’exige qu’un numérotage des avenues latérales: il est le plus pratique, le plus simple et dispense l’étranger de tout plan et de tout guide.”*⁶⁴

Het raster van deze *ville européenne* werd begrensd door vier grote avenues: Avenue Ruwe in het noorden, Avenue Churchill in het westen, Avenue Limite Sud in het zuiden en Boulevard Elisabeth in het oosten. De orthogonale brede avenues zorgden voor een verdeling van de Europese zone in

⁶² FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 29; Ook contemporaine bronnen maakten zichtbaar reeds deze link met het stratenpatroon van Bulawayo: “Le plan de la voirie disposée en forme de grille, copié sur celui de Bulawayo, [...]” in: VANDER ELST, F., *Le Katanga. Son administration. Sa législation*, Brussel, 1913, p. 64-65, geciteerd in: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 268, voetnoot 195.

⁶³ De eerste spoorlijn die Elisabethstad naar de buitenwereld ontsloot, zorgde voor een verbinding met het toenmalige Rhodesië (nu Zambia en Zimbabwe) en Zuid-Afrika. Een belangrijke invloedssfeer uit deze regio's uitte zich in een belangrijke import van goederen, personen en expertise naar Elisabethstad. Wanneer we in google earth inzoomen op Bulawayo zien we dat de stad inderdaad is opgebouwd volgens een gridstructuur. Bulawayo vormt een noodzakelijk onderwerp in verder onderzoek naar de invloeden in Elisabethstad vanuit de zuidelijker gelegen regio's.

⁶⁴ HALLEWYCK, E. aan WANGERMEE, E., 05/03/1910, in: CHAPELIER, A., *Elisabethville, Jadotville et Kolwezi. Etude de géographie urbaine comparée*, Luik, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1956; geciteerd in: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 268, voetnoot 193; Hierbij merkte Chapelier terecht op dat een dergelijk systeem enkel handig kan zijn als er ook wel degelijk sprake is van een nummering. In een stad zoals Elisabethville, waar alle straten willekeurig genoemd zijn naar rivieren, streken, steden, machtshebbers, enz. verdwijnt dit voordeel; zie: CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 26, voetnoot (1).

blokken van 90 à 120m bij 250 à 300m. Elk bouwblok bevatte oorspronkelijk 16 percelen, d.w.z. langs elk van de vier zijden telkens vier bouwpercelen.⁶⁵

De C.S.K., belast met het beheer van de grondmarkt van deze 900 percelen, stelde bij de verkoop specifieke richtlijnen op naargelang de gewenste bestemming van elk perceel. Dit maakte het mogelijk dat in het stadsplan van Elisabethstad, ondanks het quasi-uniforme raster dat werd toegepast, een functionele zoning kon worden nageleefd. De verschillende stedelijke functies concentreerden zich in gespecialiseerde zones die ook in hun uiterlijke verschijningsvorm sterk van elkaar verschilden.⁶⁶ (fig. 2)

De Place Royale, het centrum van de stad, kreeg in de loop van de jaren 1910 en 1920 zijn huidige vorm waarvan het beeld sterk wordt bepaald door belangrijke publieke gebouwen: het justitiepaleis en het paviljoen van Wangermée, het bureel van de gouverneur. Het oorspronkelijke justitiepaleis, opgericht op het perceel waarop nu het stadhuis gevestigd is, werd tussen 1928 en 1931 vervangen door het huidige gebouw op het tegenoverliggende perceel. Het paviljoen van Wangermée werd gebouwd in 1910 en is vandaag een van de oudste 'historische monumenten' van de stad. Aan de Place Royale werd in 1911 ook de *Cercle Albert et Elisabeth* opgericht door Robert De Meulemeester en André Van Iseghem, respectievelijk een magistraat en de secretaris van gouverneur Wangermée⁶⁷. Deze ontmoetingsplaats was slechts toegankelijk voor een select rijk gezelschap, het *establishment* van Elisabethville, en vormde het focuspunt van het sociale leven binnen de Europese gemeenschap.⁶⁸ (fig. 3, 4 en 5) De Place Royale wordt doorkruist door twee belangrijke assen. De eerste is de Avenue de Tabora, die in het oosten uitmondt op de St. Pieters en Pauluskathedraal en het paleis van de gouverneur, en in het westen op de synagoge. (fig. 6, 7 en 8) Daarnaast werd de Place Royale verbonden met het treinstation in het zuidwesten van de stad door de Avenue Royale, de enige avenue die diagonaal door het stratenplan van de stad loopt en

⁶⁵ Deze aanleg illustreert hoezeer de stadsaanleg vanuit een vastgoedlogica wordt gestuurd. Zie: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, pp. 71-92.

⁶⁶ CHAPÉLIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 28-29.

⁶⁷ Over Robert De Meulemeester, zie: Meulemeester (De) Robert, in: *Biographie belge d'Outre-Mer*, Bruxelles, 1977, col. 258-262. Over André Van Iseghem, zie: Iseghem (Van) André, in: *Biographie belge d'Outre-Mer*, Bruxelles, 1977.

⁶⁸ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 31; Nicolas Esgain geeft een aanzet tot beschrijving van de positie van de *Cercle Albert et Elisabeth* in de stedelijke cultuur van Elisabethstad. ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997, pp. 69-73; DERRICKS, J., 'Chronique de la vie sociale à Elisabethville', in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.

We wijzen erop dat deze *cercle* zich richtte tot een zeer select gezelschap, het *establishment* van Elisabethville. Niet alle bevolkingsgroepen hadden deze sociale positie in de stad.

het rigide karakter van het orthogonale raster verbreekt. De Avenue Royale nam een belangrijke positie in in het Europese deel van de stad. Niet enkel verbond ze het station met het centrum, ook fungeerde ze als belangrijkste handelsstraat. Ongetwijfeld de meest levendige plaats op deze avenue was de Place Albert, waar het zakencentrum van de stad zich bevond. (fig. 9) De locatie van de post op dit kruispunt versterkte deze positie. Doordat de post in Elisabethstad niet uitgedeeld werd – de inwoners hadden elk een postbus in de gevel van het postgebouw – werd de plaats op bepaalde tijdstippen druk bezocht door inwoners die wachtten op nieuws uit het moederland.⁶⁹ Rond de Avenue Royale, in het zuidwestelijke deel van de *ville de Wangermée*, werd de commerciële zone van het Europese stadsdeel gevormd, een zone die in het noorden en het oosten begrensd werd door respectievelijk de Avenue de Tabora en de Avenue Léopold II. Deze commerciële zone werd gekenmerkt door een aaneengesloten bebouwing en galerijen. (fig. 10) De rest van het raster van Wangermee vormde een residentiële zone die gekenmerkt werd door de basisunit van de individuele woning op het perceel.

Elisabethville als tuinstad?

Elisabethville werd in de koloniale literatuur vaak omschreven als een tuinstad⁷⁰, een model dat ontwikkeld werd door Ebenezer Howard in Engeland op het einde van de 19de eeuw. Dit Howard-model werd later in Europa geïntroduceerd waar het – zij het in een aangepaste vorm – na de Eerste Wereldoorlog aan populariteit won. Howard ontwikkelde in zijn werk *Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform* (1898)⁷¹ het concept van de *garden-city* als een kritische reactie op de sterke ontwikkeling van dichtbevolkte – en vaak ongezonde – voorsteden rond de grote metropolen van het industriële Engeland. Een ruimtelijke oplossing vond hij in het begrip ‘tuinstad’, dat volgens een definitie uit 1919 als volgt valt te omschrijven:

“Une cité-jardin est une ville conçue en vue d’assurer à la population de saines conditions de vie et de travail; dont les dimensions doivent être juste suffisantes pour permettre le

⁶⁹ CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 29; DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 81.

⁷⁰ In 1931 gebruikt de *Ingénieur Provincial du Katanga*, R. Hins het beeld van de *garden city* in een beschrijving van Elisabethville. HINS, R., ‘L’urbanisme au Katanga’, in: *L’Essor du Congo*, album spécial édité à l’occasion de l’exposition internationale d’Elisabethville, mai 1931. Andere verwijzingen naar dit idee vindt men oa. terug in: LENS, L.-J., *Elisabethville, mon village*, Les éditions de l’expansion belge, Bruxelles, 1931, p. 14; CARTON DE WIART, G., *Op reis door Congo*, Antwerpen, 1928, p. 43; genoemd in: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 269, voetnoot 203.

⁷¹ *Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform*, Londres, 1898. Dit werk werd heruitgegeven in 1902: *Garden-Cities of To-morrow*, Swan Sonnenschein, Londres, 1902.

plein développement de la vie sociale; entourée d'une ceinture rurale, le sol étant dans sa totalité propriété publique ou administré pour le compte de la communauté."⁷²

Deze definitie omvat een aanzet tot de ruimtelijke vertaling van het begrip 'tuinstad'. Howard's voorstel ging uit van middelgrote steden waarvan de uitbreiding verhinderd zou worden door een groene gordel, en waarbij ook het inwonersaantal beperkt werd tot 32.000 personen. Wanneer de stad deze limieten dreigde te overschrijden, moesten nieuwe steden opgebouwd worden die dit konden opvangen. De steden vormden zo een netwerk van 'satellietsteden', op een afstand van de grote stad en van elkaar gescheiden door groene barrières. De nabijheid van landbouwgronden en fabrieken in de periferie zorgde voor werkgelegenheid voor het grote deel van de bevolking. Groene ruimte en hygiëne stonden centraal in zijn werk en werden een belangrijke rol toegewezen in de verbetering van de leefkwaliteit: een zesde van de totale grondoppervlakte mocht bebouwd worden, de rest zou groene ruimte blijven.⁷³

Wanneer we de definitie en de doelstellingen van Howard bekijken, wordt het al snel duidelijk dat de context waarin het concept ontwikkeld werd en waarop de ruimtelijke vertaling afgestemd was, sterk verschilde van de omstandigheden bij de inrichting van de Afrikaanse koloniale steden. Wanneer het begrip 'tuinstad' in verband gebracht wordt met de koloniale stad moet het dus met een zekere voorzichtigheid geïnterpreteerd worden en moet men kritisch afwegen in welke mate de referentie ernaar nog overeenstemt met het oorspronkelijke model van de *garden city* zoals ontwikkeld door Howard. Over het algemeen werd de term gerelateerd aan de residentiële zone van de Europese wijk van Elisabethville, een zone waar de basisentiteit gevormd werd door de individuele woning op een perceel. Ook in de bouwreglementering werden clausules opgenomen inzake verplicht hoogstammig groen en een maximaal bebouwbare grondoppervlakte. De creatie van een 'groene stad' was ongetwijfeld de reden waarom Elisabethville meermaals werd omschreven als een tuinstad⁷⁴, een aanname die wellicht gestuurd werd vanuit de evidentie – 'een tuinstad is een stad waarvan de woningen omringd zijn door tuinen' – maar die een sterke vereenvoudiging en verschillende interpretatie inhoudt ten opzichte van het model van Howard.

⁷² Garden Cities and Town Planning Association, citée par F.J. Osborn dans sa préface de l'ouvrage d'Howard, p. XXXIV; geciteerd in: COQUERY-VIDROVITCH, C., *La ville européenne outre mers: un modèle conquérant? (XVe-XXe siècles)*, L'Harmattan, 1996.

⁷³ COQUERY-VIDROVITCH, C., *La ville européenne outre mers: un modèle conquérant? (XVe-XXe siècles)*, L'Harmattan, 1996; ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997.

⁷⁴ "[...], ook al heeft ze nauwelijks iets gemeen met de authentieke tuinsteden. In essentie gaat het hier om een verkavelingsplan waarbij elke kavel bestemd is voor een individuele woning. Elisabethstad vertoont dan ook hooguit enkele gelijkenissen met de vooroorlogse continentale en vooral Franse (foutieve) interpretatie van de tuinstad, die werd gereduceerd tot een agglomeratie van villa's in het groen." in: DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 79.

C. Coquery-Vidrovitch merkt bovendien op dat de ideologische grondslag – gebaseerd op een op dominantie gerichte relatie tussen kolonisator en gekoloniseerde – die aan de basis lag van de koloniale steden tegengesteld was aan het concept van Howard:

“La contamination du concept appliqué aux colonies dès l’entre-deux-guerres résulte d’une fausse similarité: celle d’une planification préalable d’abord, facilitée par la conception coloniale de la souveraineté de l’Etat sur la terre, celle d’une cité verte ensuite, certes, mais ordinairement conçue pour le confort non de l’ensemble de la population, mais de la petite minorité de colons qui en tenaient les rênes.”⁷⁵

Deze context creëerde voor de koloniserende partij wel de mogelijkheid stedenbouwkundige theorieën uit te proberen waarbij de kolonie fungeerde als ‘laboratorium’:

“[...] la place ne manquait pas, les nouveaux maîtres du pays avaient besoin de s’installer dans des lieux parfois fort peu urbanisés, et les populations n’étaient pas autorisées à s’y opposer.”⁷⁶

C. Coquery-Vidrovitch maakte bovendien een zeer specifieke verwijzing naar Elisabethville als een van de weinige plaatsen in Afrika waar het tuinstadmodel tot op zekere hoogte en vanaf een bepaald moment ook de planning van de huisvesting van Afrikanen beïnvloedde.⁷⁷

Typewoningen

Aansluitend op het concept van de ‘*garden city*’ dat – ondanks de verschillende interpretatie ten opzichte van het oorspronkelijke model van Howard – het kenmerkende beeld van de residentiële zone als ‘groene stad’ omvatte, willen we ook de aandacht vestigen op het gebruik van de ‘typewoning’ in deze zone. De woning in een koloniale context vervulde diverse functies: ze bood bescherming tegen het tropische klimaat maar vormde ook een instrument in de creatie van een koloniale identiteit en een middel waarmee de koloniaal zijn verhouding ten opzichte van een hem/haar vreemde omgeving uitte.

“The colonial house was also the means by which the colonial could construct his own identity within an environment other than his own. While on the outside, the house

⁷⁵ C. Coquery-Vidrovitch analyseert in deze context een aantal Afrikaanse steden (Nairobi, Lusaka, Kaapstad, Elisabethville, ...) om te bestuderen in welke mate men ze al dan niet kan benaderen vanuit het concept ‘tuinstad’ zoals het oorspronkelijk ontwikkeld werd door Ebenezer Howard. Zie: COQUERY-VIDROVITCH, C., *La ville européenne outre mers: un modèle conquérant? (XVe-XXe siècles)*, L’Harmattan, 1996.

⁷⁶ COQUERY-VIDROVITCH, C., *La ville européenne outre mers: un modèle conquérant? (XVe-XXe siècles)*, L’Harmattan, 1996, hoofdstuk ‘De la cité-jardin à la ville nouvelle.

⁷⁷ C. Coquery-Vidrovitch verwijst naar de *cité indigène Kenya*. Dit vormt een interessante piste voor verder onderzoek.

*revealed the image of the colonial self, the interior offered privacy, and the possibility of creating a world of one's own. Moreover, the colonial house was the scene par excellence on which were staged the 'cultural confrontations' that were the mark of each particular colonial rule. It is in the house that the 'colonial other' was encountered, and, due to the specific role of the European spouse in the colony – a role described by Pierre Halen as the 'relais de la Métropole' -, the house also functioned as a mental link with the mother country, as a place where the colonial could feel 'comme chez soi'.*⁷⁸

Bijzonder aan de huisvesting voor de koloniaal in de Belgische context is dat het doorgaans een tijdelijke huisvesting betrof. De Belgische kolonisatie in Congo was geen *colonisation de peuplement*: de meeste Belgen verbleven in de kolonie met kortetermijncontracten en keerden na een aantal jaren dienst terug naar het moederland.⁷⁹ De relatie tot het huis was met andere woorden die van een tijdelijke bewoner, niet die van een eigenaar.

Begin jaren '20 zorgde de bloeiende mijnindustrie in Elisabethstad voor een stabiel economisch draagvlak waarop een meer duurzame stedelijke ontwikkeling zich kon enten. Ook de Belgische greep op de stad werd sterker. Weliswaar bleef de stedelijke samenleving kosmopolitisch van aard. Deze evolutie vertaalde zich ook in het stedelijk landschap, ondermeer in de oprichting van enkele belangrijke publieke gebouwen in de tweede helft van de jaren '20 en in de woningbouw.

Om de toenemende vraag naar woningen voor blanken te kunnen beantwoorden, werden vanaf midden jaren '20 steeds meer typewoningen opgetrokken. De invoer van deze 'types' beantwoordde aan de noden van verschillende, elkaar – vaak snel – opeenvolgende bewoners.

Toch moeten we het fenomeen van de typewoning in Elisabethstad nuanceren doordat de blanke bevolking in Katanga - veel meer dan in andere regio's in Congo – zich voor langere tijd vestigde. Dit fenomeen was te wijten aan de diverse migratiestromen die leidden tot de heterogeniteit van de Europese bevolking. De diverse groepen *non-belges* vestigden zich veelal permanent in Elisabethstad, zoals Grévisse stelt: "*Ces étrangers immigrèrent sans esprit de retour au pays natal, se fixèrent généralement où ils ont fait fortune, y investissant leurs capitaux dans leurs entreprises et leurs habitations.*"⁸⁰ Hoewel de meeste van deze migranten zich in de commerciële zone vestigden⁸¹, bezat de residentiële zone van de Europese wijk ook diverse gepersonaliseerde

⁷⁸ LAGAE, J., 'In Search of a 'comme chez soi'. The ideal colonial house in Congo (1885-1960)', in: VELLUT, J.L. (red.), *Itinéraires croisés de la modernité. Congo Belge (1920-1950)*, nrs. 43-44 in de reeks Cahiers africains/Afrika studies, CEDAF/L'Harmattan, Tervuren/Parijs, 2001, p. 239.

⁷⁹ Bovendien werden enkel gediplomeerde arbeiders naar Congo gestuurd omdat het rendabeler was gebruik te maken van een niet-geschoolde inlandse *main-d'oeuvre*. Over de Belgische migratie, zie: FOUTRY, V., *Belgen in Congo 1920-1940: immigratiepolitiek, profiel, reactie op de gebeurtenissen in 1940*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Ugent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Sectie geschiedenis, 1981.

⁸⁰ CHAPÉLIER, A., Elisabethville. Essai de géographie urbaine, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 78.

⁸¹ Dit wordt verder toegelicht in het vervolg van deze scriptie.

woningen die onmiskenbaar een invloed hebben gehad van de migratie uit het zuiden of waarvan de vormentaal verwees naar het land van oorsprong van bepaalde groepen binnen de blanke bevolking.⁸²

De typewoningen werden meestal gerealiseerd door de *Compagnie Foncière du Katanga* (Cofoka). De *Compagnie Foncière du Katanga* die in 1922 opgericht werd met als taak de administratie van de huisvesting in de regio, breidde twee jaar later zijn activiteiten uit met de constructie van woningen. Op een korte tijd ontwikkelde de Cofoka verschillende woningtypes die in 1928 voorgesteld werden in een brochure, *L'Habitation européenne au Katanga*. Een tweede editie verscheen in 1930 onder de titel *La Maison au Katanga*. (fig. 11 en 12) De types verschilden onderling in de grootte en het aantal van de kamers.

“Elle a cherché et réussi à donner du cachet à ses maisons, tout en évitant les ornements coûteux qui accroîtraient le taux des loyers sans augmenter le confort. Là où elle édifie des séries de maisons, elle dispose généralement les divers types de constructions de façon à obtenir un ensemble harmonieux, à éviter une trop grande uniformité et de la monotonie.”

De introductie van deze types in het stadsbeeld van Elisabethstad zorgde op erg korte tijd voor een heel aantal woningen die eigendom waren van de Cofoka. Reeds in 1927, drie jaar na de ontwikkeling van de eerste types, bezat deze al 102 woningen in Elisabethville, eind 1929 waren dit er 126⁸³.

Wanneer we de kaarten met de eigendommen van de Cofoka bekijken, zien we dat deze typewoningen voornamelijk in de residentiële zone van de Europese wijk terug te vinden zijn. De grootste concentratie aan Cofoka-woningen vindt men echter in de wijk van de Europese werknemers van de U.M. terug, die gelegen is nabij de administratieve hoofdzetel van de maatschappij. (fig. 13 en 14)

Terwijl de Cofoka voorzag in de huisvesting voor *agents de l'Etat* en grote ondernemingen, zoals oa. de U.M., werden in de residentiële zone van de Europese wijk ook typewoningen geïntroduceerd

⁸² In het Afrika-Archief worden correspondenties bewaard die in deze context zeer interessant zijn. Als reactie op de huisvestingscrisis kocht de Belgische overheid een heel aantal woningen van particulieren over. De dossiers (GG 14.754 *Habitations d'Elisabethville* en GG 15.947 *Elisabethville: logement du personnel européen*) geven zeer gedetailleerde informatie over deze aankopen, waarbij ook plannen toegevoegd werden. Een comparatieve studie tussen deze plannen en de typologieën van Cofoka zou een interessant onderzoek vormen. Een verkennende studie van deze dossiers werd in 2006-2007 in het kader van een seminarie over Lubumbashi aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw uitgevoerd door Cathérine Cassan.

⁸³ In 1927 deed er zich in Likasi, een ander belangrijk mijncentrum in Katanga, evenzeer een huisvestingscrisis voor, een gevolg van de buitengewoon snelle ontwikkeling van dit centrum. In navolging van het succes dat de typewoningen hadden in Elisabethville bouwde de Cofoka ook hier een heel aantal woningen op in 1928 (129 woningen) en 1929 (56 woningen).

door de C.F.K. Plannen van deze typewoningen worden bewaard in de archieven van de huidige spoorlijnmaatschappij, de *Société Nationale des Chemins de Fer du Congo* (SNCC) en dateren vanaf eind jaren '30.⁸⁴ (fig. 15 en 16) Een vergelijkende studie met de Cofokawoningen wat betreft locatie in de stad en planindeling van de woningen valt echter buiten het kader van deze thesis.

HET CENTRE EXTRA-COUTUMIER EN DE ARBEIDERSKAMPEN VOOR DE AFRIKAANSE BEVOLKING

Het grote aandeel dat de inlandse populatie innam in het totale bevolkingsaantal van Elisabethstad kan worden verklaard door de nood aan een *main-d'oeuvre* voor de verschillende lokale ondernemingen. Een uitgebreide rekruteringspolitiek kwam tegemoet aan de schaarste aan een autochtone bevolking in Katanga en bemande de bedrijven tussen 1911 en 1930 met Afrikaanse werknemers. De rekruteringspolitiek werd oa. uitgevoerd door de *Bourse du Travail du Katanga* (B.T.K.), de *Compagnie Robert Williams*, de *Frères Corréa* en de U.M.H.K. Elk had een eigen rekruteringsdomein en maakte gebruik van eigen criteria betreffende de duur van het contract, de wijze van betaling, enz.⁸⁵ In 1912 legde *Vice-Gouverneur Général* Malfeyt in een *ordonnance* vast dat:

"[...] toute personne de couleur et de race africaines résidant dans la circonscription urbaine d'Elisabethville ou à moins de deux kilomètres des limites Est et Ouest de celle-ci est tenue d'habiter dans la cité indigène. Tous les africains, sauf ceux pour lesquels une dérogation est déjà prévue par ordonnance du 6 avril 1911, sont astreints à évacuer la circonscription urbaine endéans le mois."⁸⁶

De *cité indigène* was een zone waar Europese ondernemingen – gevestigd in de *quartier industriel* van de stad – gronden konden aankopen of huren om te voorzien in de huisvesting van hun Afrikaanse werknemers. In 1922-23 kwam er echter een belangrijke wending in het concept van de *cité indigène*. De rekruteringspolitiek was een dure onderneming en zorgde eveneens voor een zeer onstabiele toestand, zowel in de inlandse wijk in de stad als de gebieden van herkomst van de werknemers.

⁸⁴ Tijdens de studiereis, gemaakt in mei-juni 2008, werden deze plannen geconsulteerd en gefotografeerd.

⁸⁵ Over de rekruteringspolitiek, zie: ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997; PERRINGS, C., *Black Mineworkers in Central Africa*, Londen, 1979;

⁸⁶ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, p. 4.

“Les recrutements et les rapatriements sont onéreux; ils jettent le désordre dans les milieux coutumiers. Les va-et-vient continuels troublent le fonctionnement de l’industrie qui, s’étant affermie, a besoin de travailleurs de plus en plus qualifiés.”⁸⁷

Het idee van een ‘*stabilisation de la main-d’oeuvre*’ bestond uit het creëren van de mogelijkheid dat gemotiveerde werknemers, die bereid waren voor langere tijd of zelfs definitief te breken met hun milieu van herkomst in de *cités*, in de stad zouden kunnen blijven wonen en hier een ‘nieuwe maatschappij’ zouden kunnen opbouwen. De werknemers brachten dus hun familie mee of stichtten ter plaatse een gezin.

“Cette société doit reposer sur des bases naturelles: sur un patrimoine foncier qui soit sien, sur des relations de voisinage qu’exprime l’idée communale, sur des organes qui traduisent la participation des habitants à leur propre administration, sur des principes tels que celui de l’accession à la propriété individuelle, limitée et garantie, qui permettent le libre développement d’un individualisme de bon aloi.”⁸⁸

Op 23 november 1931 werd het decreet over de ‘*Centres Extra-Coutumiers*’⁸⁹, naam die gegeven werd aan deze ‘nieuwe maatschappij’, opgesteld. Op 18 augustus 1932 werd het *Centre Extra-Coutumier* definitief vastgelegd in een *ordonnance*.⁹⁰

De *ordonnance* van *Vice-Gouverneur Général* Malfeyt van 1912 voorzag naast de verplichte ingebruikname van de *cité indigène* ook een uitzondering voor de inlandse werknemers van bepaalde belangrijke organismes in de stad, die niet gehuisvest zouden worden in de *cité indigène*, maar in aparte arbeiderskampen die ingericht en onderhouden zouden worden door de organisatie zelf. Zo werden kampen opgericht voor werknemers van de *Union Minière*, de *B.C.K.* en de *Force Publique*. Het kamp van de *B.C.K.* en het militaire kamp werden van de Europese wijk gescheiden door de spoorlijn, *U.M.* vestigde zijn werknemers in een kamp nabij zijn fabrieken. (fig. 17)

De zoektocht naar het ‘ideale model’ van de stad als een tweedeling tussen de inlandse wijken en de Europese wijk, zoals beschreven werd in de inleiding van deze thesis, vormde een belangrijk punt van discussie doorheen de koloniale periode. Het plan dat in 1910 opgesteld werd en enkel een zone voorzag voor de Europese bewoners werd in de loop van de jaren meerdere malen aangevuld met uitbreidingen van de *cité indigène*, die een antwoord moesten bieden op de snel

⁸⁷ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, p. 7.

⁸⁸ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, p. 8.

⁸⁹ De officiële naam was *Centres Extra-Coutumiers*, lokaal werd vaak ook de term *communes* gebruikt.

⁹⁰ De *ordonnance* n°76/AIMO van de *Gouverneur* van Katanga. AIMO is de afkorting van *Service des Affaires Indigènes et de la Main-d’Oeuvre*.

groeïende Afrikaanse populatie in de stad. Het was echter de keuze van de locatie van deze nieuwe uitbreidingszones van het C.E.C. die bij de organisatie en inrichting van de stedelijke ruimte steeds weer een nieuw punt van discussie vormde. In het kader van deze thesis werd er gekozen om in wat volgt een beschrijving te geven van deze zoektocht naar de 'juiste' locaties van het C.E.C. ten opzichte van de Europese wijk. Voor een meer diepgaand onderzoek naar de evolutie en opbouw van de inlandse wijken en de arbeiderskampen wordt respectievelijk verwezen naar het onderzoek en de publicaties van F. Grévisse, Chapelier en B. de Meulder.⁹¹

Het Centre Extra-Coutumier: de zoektocht naar een locatie

Een jaar nadat de Europese stadskern gesticht, gepland en opgebouwd werd, werd in 1911 de planning van de *cité indigène* aangevat. Deze moest een oplossing bieden voor de vermenging van inlandse en Europese woningen die in het eerste jaar van de stad optrad, een fenomeen dat gestuurd werd door het oorspronkelijke plan van Wangermée en Hallewijck, dat geen rekening hield met het bestaan van een inlandse populatie in de stad.⁹² Het *plan de la première cité indigène* voorzag een inlandse wijk ten zuiden van en grenzend aan de *ville blanche*. In het westen werd ze afgebakend door de spoorlijn. (fig. 18)

De beperkte oppervlakte en het gebrek aan straten en water brachten in de *cité indigène* echter heel wat problemen met zich mee, vooral wat betreft de hygiëne. Eind 1912 werd reeds een eerste medisch rapport opgesteld. Het benadrukte "[...] *l'urgente nécessité de prendre des mesures pour protéger «la population si cruellement d cim e jusqu'à présent»*."⁹³ Wereldoorlog I zorgde er echter voor dat de zoektocht naar oplossingen hiervoor een minder belangrijk beleidspunt werd, waardoor de bekommernis om de slechte – voornamelijke hygiënische – omstandigheden gedurende de volgende jaren blijft voortduren.⁹⁴

In 1921 stelde *Gouverneur général* Lippens tijdens een bezoek aan de *cité indigène* van de stad vast dat deze oude wijk niet voldeed aan de behoeften van de snel groeiende Afrikaanse populatie

⁹¹ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950. Hierbij moeten we opmerken dat Grévisse niet spreekt over de *cité indigène Ruashi* (opgericht in 1955); DE MEULDER, B., *De Kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasverdeling in de koloniale planning*, Meulenhoff/Kritak, Amsterdam, Antwerpen, 1996.

⁹² B. De Meulder legt ook hier de link met met steden in Zuid-Afrika en Rhodesië zoals volgend citaat van B. De Meulder laat blijken: "*Zijn Zuid-Afrikaanse en Rodesische voorbeelden indachtig, trof Wangermée aanvankelijk geen enkele voorzieningen voor de inlandse bevolking. De inlandse bevolking bestond voor hem gewoon niet.*" DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, pp. 76-77. Verder onderzoek is nodig om dit te bevestigen.

⁹³ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, p. 5.

⁹⁴ We merken hier op dat de hygiëne hier slaat op de slechte levensomstandigheden voor de inlandse bevolking en (nog) niet op het gevaar dat dat inhoudt voor de blanke bevolking.

en dat de hygiënische omstandigheden vroegen om dringende handelingen die snel oplossingen zouden bieden. In 1922 werd op zijn initiatief overgegaan tot de constructie van een nieuwe inlandse wijk. Ook een steeds grotere vermenging met de Europese bevolking en het vervagen van de *'limite sud'* – de meest zuidelijke *avenue* van de Europese wijk – vormde een belangrijke reden om tot de oprichting van de nieuwe *cité indigène* over te gaan.⁹⁵

*“Il a visit  la cité indigène et l’a trouvé dans un  tat de «sauté repoussante». Tout, y compris les camps du C.F.K. et des T.P., est malpropre et insuffisant. Des Européens sont installés à la cité; celle-ci d borde l’avenue Limite Sud et s’est enchev tr e avec la circonscription urbaine. Un seul point clair: le camp Robert Williams entretenu par l’Union Minière.”*⁹⁶

Zoals dit citaat aangeeft, werd de nieuwe *cité indigène* opgebouwd rond het kamp Robert Williams, een arbeiderskamp van U.M., op een locatie die meer naar het zuiden gelegen was ten opzichte van de oude *cité* en de Europese wijk, op een grote zone die begrensd werd door de spoorlijn. (fig. 19) De oude *cité* werd verwijderd, zodat een *zone neutre* gecreëerd werd met een breedte van 700m, een afstand die de overdracht van malaria door de tseetseevlieg zou verhinderen.⁹⁷ De aanleg van deze *cité*, *commune Albert I* genaamd, bouwde voort op de organisatie van het bestaande arbeiderskamp waarrond ze opgebouwd werd, wat resulteerde in een strikte doorzetting van de gridstructuur. Dit raster werd aangelegd zonder rekening te houden met het reliëf van de site – de straten behielden dezelfde oriëntatie over de gehele zone – en werd in het zuiden en het oosten begrensd door de spoorlijn, waarvan het traject de zeer herkenbare vorm van deze wijk op het plan bepaalt.⁹⁸ (fig. 20 en 21)

⁹⁵ Naast de hygiënische problemen die Grévisse verwoordt, bestonden er volgens M. LWAMBA BILONDA nog andere – meer politieke – redenen die de verplaatsing van de *cité indigène* en een hiermee gepaard gaande grotere afstand tussen de inlandse wijk en het Europese stadsdeel verklaarden. *“En effet, en 1918, 1920 et 1921, il y a eu   Elisabethville des problèmes qui ont effray  la population blanche. Tout d’abord la hardiesse des Noirs envers les femmes blanches qui constituait une menace grave à l’ordre colonial établi. En outre, les associations d’entraide tribale, cr ees à la cité indigène composaient des satires adressées aux Européens à l’occasion de deuils et de fêtes.”* Informatie gebaseerd op: Comité régional du Katanga, 3 me session, 1921, zie: LWAMBA BILONDA, M., *Histoire de l’onomastique d’avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, Lubumbashi, 2001, p. 30.

⁹⁶ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, p. 5.

⁹⁷ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, pp. 179-180. Mogelijk werd Lippens voor de introductie van een radicale fysieke segregatie beïnvloed door praktijken die hij tijdens zijn doortocht in Zuid-Afrika in de aanleg van arbeiderskampen had gezien.

⁹⁸ Plannen en foto’s van de aanleg van de *cité Albert I* bevinden zich in het Afrika-Archief in Brussel: dossier 3 DG 15.953, Cité indigène Elisabethville avec plans/cartes et photos. Een eerste verkennende studie voerde

De Avenue du Sankuru speelde in deze context van raciale segregatie een belangrijke rol: ze vormde de enige verbinding tussen de Europese wijk en de *cité indigène*.

De constructie van een eerste uitbreiding van de *cité indigène*, de inlandse wijk *Kenya*, werd in 1929 aangevat op een zone van 82ha, een terrein dat tot dan voor het grootste deel behoorde tot de reserves van *Union Minière*. In de loop van de jaren breidde dit perceel zich in zuidelijke richting uit tot een oppervlakte van 230ha.

In de in 1941 verschenen publicatie van de hand van F. Grévisse, de toenmalige assistent van de districtcommisaris, werd een vogelvluchtperspectief opgenomen van deze wijk. (fig. 22) De tekening toont een beeld van Kenya waarbij de rijwoningen elk een eigen tuintje lijken te hebben. Centraal in de *cité* werd de basiliek gebouwd, samen met scholen, sportinfrastructuur, een markt en een aantal publieke diensten. (fig. 23) De protestanten werden gesitueerd aan de rand van de wijk. De auteur en de datum van het project zijn echter onbekend en de wijk werd in de loop van de jaren met een veel grotere densiteit gerealiseerd, waardoor het statuut van de tekening onduidelijk is. Toch vindt het beeld ergens een aansluiting bij de link die C. Coquery-Vidrovitch maakte tussen deze *cité* en het concept van de 'tuinstad'.⁹⁹

De wereldwijde economische crisis, veroorzaakt door de *crash* van Wall Street in 1929, had in het begin van de jaren '30 zware consequenties voor de Belgische koloniale economie en liet zich in het bijzonder in Katanga voelen. In Elisabethstad zorgde ze ervoor dat het aantal inlandse werknemers fors daalde en een deel van de twee bestaande wijken verlaten werd. De autoriteiten belast met de administratie van het C.E.C. groepeerden de werknemers in de zones van de C.E.C. die het dichtst bij de Europese wijk gelegen waren om de afstand tot de *quartier industriel*, de werkplaats van deze Afrikanen, tot het minimum te beperken.

De Tweede Wereldoorlog bracht een plotse verandering in deze situatie en zorgde voor een snelle en aanzienlijke stijging van het bevolkingsaantal van de Afrikaanse werknemers: "*Puis, c'est la guerre, l'immense effort industriel qu'elle exige, la ru e des indigènes de l'intérieur vers les grandes centres.*"¹⁰⁰ Deze ontwikkeling ging in het midden van de jaren '40 gepaard met een nood aan meer woningen in het C.E.C. aangezien de bestaande huisvesting in de *cités Albert* en *Kenya* niet voldoende was voor de vele nieuwe inlandse werknemers en hun families. In de jaren die volgden, kwam er een discussie op gang over de mogelijke locatie voor een uitbreiding van het C.E.C., waarbij verschillende mogelijke uitbreidingszones tegenover elkaar werden afgewogen.¹⁰¹

ik uit in het kader van een seminarie over Lubumbashi aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw in 2006-2007.

⁹⁹ Zie hoofdstuk over de tuinstad in deze scriptie, p. 27.

¹⁰⁰ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, pp. 14-15.

¹⁰¹ In het Afrika-Archief te Brussel werd een dossier gevonden dat handelt over deze discussie: het dossier GG.20.400. *Congo Belge. Nouveaux emplacements – Urbanisme*. Het omvat de correspondenties uit de

Twee vrijwel tegengestelde principes werden ontwikkeld en gesteund door twee partijen die zich gevormd hadden onder de gezaghebbende organen: de aansluiting van de nieuwe *cité indigène* op het bestaande C.E.C. enerzijds en de ontubbeling van de C.E.C. anderzijds. De voor- en de nadelen die voor deze twee uitbreidingsmogelijkheden tegen elkaar afgewogen werden, werden op het eerste zicht getoetst vanuit een pragmatisch standpunt waarbij de afstand tussen de *cités* en het *quartier industriel* als maatstaf genomen werd. Deze *quartier industriel* was gelegen ten noordoosten van de Europese wijk en zijn toekomstige ontwikkeling werd voorzien in noordelijke richting. De werknemers in de bestaande *cité Kenya* waren reeds 5   6 km verwijderd van hun werkplaatsen in de *quartier industriel*. De bundeling van de nieuwe *cité* op het bestaande C.E.C., een uitbreiding van de wijken *Albert* en *Kenya* in zuidelijke richting, zou bovendien niet alleen de dagelijkse reistijd voor de arbeiders vergroten, maar ook de afstand die afgelegd zou moeten worden voor de aanvoer van de bouwmaterialen voor de constructie van de nieuwe inlandse wijk. De oplossing die door de voorstanders van deze bundeling van de inlandse wijken naar voren geschoven werd, was een project voor de uitbouw van een gemeenschappelijk vervoersmiddel. De andere partij verkoos voor de plaatsing van de nieuwe *cité* op een locatie die dicht bij het *quartier industriel* gelegen was, waardoor het C.E.C. opgesplitst zou worden.

Ideologische overwegingen met betrekking tot de raciale scheiding speelden in deze twee denkpluies. De ruimtelijke vertaling van de op macht gebaseerde verhouding tussen kolonisator en gekoloniseerde werd immers niet enkel vertaald in de ruimtelijke scheiding tussen beiden waarbij de *zone neutre* als bufferzone diende, ook de ruimtelijke positie die ze ten opzichte van elkaar innamen, vormde een belangrijke schakel in het denkproces rond de juiste locatie. De bundeling van de verschillende *cités indigènes* zou een hele grote groep Afrikanen impliceren die qua aantal de Europese bevolking ver oversteeg. Er werd gevreesd voor de veiligheid van de Europeanen waarbij de vergelijking gemaakt werd met de situatie die heerste in Leopoldstad, het huidige Kinshasa. Hierover schreef de *président du Comité urbain* in 1948:

“Il faut explicitement déclarer au cours de ce conseil que la réunion massive des populations extra-coutumiers, telle qu’elle existe   Léopoldville, est particulièrement   éviter [...]. Dans une cité massive comme celle de Leo, il est évident que les mots d’ordre peuvent passer avec rapidité d’un courant électrique, à l’insu de la Police et des autorités

periode september 1945 – december 1948 van een aantal vooraanstaande personen die belast waren met de organisatie van de C.E.C. De centrale spilfiguur is de *Commissaire de District A. Gille*, die tevens de *Président du Comité Urbain* was. Verder komen vooral aan het woord: de *Chef du Service de la Population Noire*, de *Chef du Service Provincial des A.I.M.O.*, de *Gouverneur de Province H.L. Keyser* en de *Administrateur Territorial Sips*. In deze briefwisseling worden de voor- en de nadelen die met de verschillende eventuele uitbreidingszones werden verbonden, opgesomd en beargumenteerd. Een eerste verkennend onderzoek hiervan gebeurde door Julie Alboort in het kader van een seminarie over Lubumbashi aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw in 2006-2007.

*Européennes, que la moindre vibration subversive y trouve une caisse de résonance aussi ample que dangereuse.*¹⁰²

De ontdebelling van het C.E.C. bracht echter een ander potentieel gevaar met zich mee: ze zou kunnen leiden tot het ontstaan van een band van *cités* die de Europese zone zou omcirkelen, een situatie die evenzeer vermeden moest worden.¹⁰³

Het ideologische uitgangspunt dat in deze discussie een belangrijke rol speelde en de interne verdeeldheid erover binnen de koloniale administratie hebben er mede voor gezorgd dat de uiteindelijke beslissing voor een bepaalde locatie gedurende lange tijd uitbleef. De voorwaarden die beide partijen aandroegen voor de toekomstige site namen toe in complexiteit en omvang. De afstand tot de werkplaatsen werd slechts één argument tussen de vele andere – toegankelijkheid tot drinkbaar water, mogelijkheid tot tuinbouw en kweek, transport, ... – waarbij de gestelde eisen steeds meer contradicties bevatten.

De zoektocht naar de geschikte locatie verdween even naar de achtergrond wanneer in 1946-47 de huisvestingscrisis een hoogtepunt bereikte en de omstandigheden in het bestaande C.E.C. uit de hand leken te lopen. Het oorspronkelijke C.E.C., dat op dat moment bestond uit de wijken Albert I en Kenya, had zijn maximale capaciteit nagenoeg bereikt zodat een snelle oplossing zich opdrong.¹⁰⁴ De discussie nam een andere wending en de aandacht werd nu eerder gevestigd op het aanpassen van het reeds bestaande C.E.C. en meer bepaald op de wijk *Kenya*. Het idee dat een rationele inrichting en gebruik van de gronden van deze wijk een mogelijke oplossing zouden bieden voor de heersende huisvestingsproblematiek¹⁰⁵ werd echter na een tijdje al verworpen. De capaciteit van de

¹⁰² Citaat van A. Gille, *Président du Comité Urbain, Commissaire de District*, in: 'Note sur le projet d'installation d'une nouvelle cité indigène, in: *Dossier GG.20.400. Congo Belge. Nouveaux emplacements – Urbanisme*, Afrika-Archief, Brussel. In 1945 werd door de *Conseil de province* reeds een principe ontwikkeld dat deze positie bijstond en stelde dat elke inheemse agglomeratie maximaal 25.000 zielen mocht onderbrengen. Dit principe moest echter nog verder worden gepreciseerd en had nog geen enkele legale basis.

¹⁰³ Correspondentie van Mr. Paulus, *chef du service provincial des A.I.M.O.* aan A. Gille, 28 oktober 1946, in: 'Note sur le projet d'installation d'une nouvelle cité indigène, in: *Dossier GG.20.400. Congo Belge. Nouveaux emplacements – Urbanisme*, Afrika-Archief, Brussel.

¹⁰⁴ In een Proces-verbaal van de vergadering van het *Comité Urbain* gehouden op 1 september 1948 kunnen we het volgende lezen: "*Le Président signale qu'il y a urgence à prendre décision définitive pour la nouvelle cité indigène. La population indigène augmente et il faut compter que dès l'an prochain l'actuel Centre Extra-Coutumier sera comble. [...] L'ancien Centre Extra-Coutumier plus le Kenya pourront contenir au maximum 50.000 indigènes, et ce chiffre n'est pas loin d'être atteint.*" Citaat van A. Gille, *Président du Comité Urbain, Commissaire de District*, in: 'Ville d'Elisabethville – Proces-verbal de la réunion du comité urbain', in: *Dossier GG.20.400. Congo Belge. Nouveaux emplacements – Urbanisme*, Afrika-Archief, Brussel.

¹⁰⁵ Op 5 november 1946 schreef A. Gille aan de *Gouverneur Général*: "*Le quartier où des nouvelles constructions seront autorisées, il est dispensable qu'elles soient précédées d'un lotissement et d'un plan d'urbanisation qui n'existent ni l'un ni l'autre.*" Citaat van A. Gille, *Président du Comité Urbain, Commissaire de District*, in een correspondentie aan de *Gouverneur Général*, Elisabethville, 5 november 1946, in: *Dossier*

wijk zou verhoogd kunnen worden, maar door het geringe verschil tussen deze haalbare en de nodige capaciteit zou er bij de minste ontwikkeling opnieuw een tekort aan huisvesting optreden.¹⁰⁶

De uiteindelijke keuze voor de uitbreiding werd pas in 1950 definitief vastgelegd op de zone gelegen tussen de drie rivieren *Katuba* in het noorden, *Kafubu* in het zuiden en *Lubumbashi* in het oosten. Het C.E.C. werd dus toch gebundeld. Toch werd er een compromis gesloten dat eveneens tegemoet kwam aan het principe van de huisvesting van maximaal 25.000 personen in één wijk. De *cité Katuba* werd van de reeds bestaande inlandse wijken gescheiden door een zone van 500m, een moerasgebied langs de *Lubumbashi*. Een ontubbeling van het C.E.C. werd pas uitgevoerd in 1955 met de constructie van de recente *cité indigène* in het *Arboretum* ten noorden van de spoorlijnaansluiting van de mijn *Etoile*. Deze wijk kreeg de naam *Ruashi* en zou niet worden gerealiseerd volgens het systeem Grévisse maar wel volgens plannen opgesteld door het *Office des Cités Africaines*.¹⁰⁷ (fig. 24)

ZONES SUBURBAINES / TERRAINS AGRICOLES

De agglomeratie van Elisabethville werd omringd door een netwerk van landbouwgronden, *exploitations agricoles* of *zone suburbaine* genoemd. Een deel van deze terreinen was in het bezit van de Europeanen, de rest behoorde tot het C.E.C. "*Celles-ci assurent le ravitaillement en vivres frais de la population urbaine européenne.*" Toch stelde Chapelier dat deze landelijke gebieden hun veelbelovende naam niet waarmaakten en eerder een indruk nalieten van *villages morts*. Een studie van deze gebieden valt echter buiten het kader van deze masterproef.

DE 'BUFFERZONES' EN ZONES VOOR 'TWEEDERANGSBLANKEN'

Zoals reeds in de inleiding van deze masterproef aangehaald werd, volstaat het binaire model van de gesegregeerde stad (*ville européenne* versus *cité indigène*) niet om de stedelijke realiteit van

GG.20.400. Congo Belge. *Nouveaux emplacements – Urbanisme*, Afrika-Archief, Brussel. De *Commission Provinciale Permanente* werd in maart 1947 opgericht als overkoepelend orgaan bij de inrichting van de C.E.C. en leidde het onderzoek dat gevoerd werd naar de vermeerdering van de capaciteit van de wijk *Kenya*. De studie die gevoerd werd concentreerde zich op de mogelijkheden van het gebruik van etagewoningen en de drainage van bepaalde stukken moerasgebied.

¹⁰⁶ "La saine prudence commande donc tout de même de rechercher d s   présent d'autres accroissements, car le moindre développement de la ville nous mettrait à nouveau à court de terrain." Citaat van de *Gouverneur du Province*, in: 'Compte rendu de la séance du Comité Urbain', Elisabethville, 15 maart 1947, in: *Dossier GG.20.400. Congo Belge. Nouveaux emplacements – Urbanisme*, Afrika-Archief, Brussel.

¹⁰⁷ Zie: 'Emile Henvaux en de herkansing van het Belgische modernisme: het Office des Cités Africaines (1952-1960)' in: DE MEULDER, B., *Kuvuanda Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000.

Elisabethstad te vatten. Er is een meer verfijnde sociale geografie nodig. De aanwezigheid van de *boys*, het Afrikaanse huispersoneel, in de Europese wijk dwingt tot een eerste bijstelling van het model. Op deze specifieke bevolkingsgroep komen we terug in het tweede deel van deze studie. Daarnaast leert onder meer de orale geschiedenis van de stad dat er ook een aantal 'bufferzones' en zones voor 'tweederangsblanken' aanwezig waren in Elisabethstad. We zullen op basis van historische documenten deze visie kritisch bevragen. (fig. 25)

In 1925 werd de constructie aangevat van de wijk 'Bakoa', een driehoekige zone op de kaart die gelegen was ten oosten van de *ville européenne*. De wijk was relatief dicht gelegen bij de Europese wijk, maar werd ervan gescheiden door een bufferzone, die ingenomen werd door het *quartier industriel*. In de orale geschiedenis stond deze wijk bekend als zone voor de '*blancs de seconde zone*'¹⁰⁸. Een eerste onderzoek in de lokale archieven van het kadaster, gevoerd door plaatselijke onderzoekers aan de universiteit van Lubumbashi (UNILU), kon deze stelling echter nog niet bevestigen.¹⁰⁹

Ook de Griekse populatie in de stad wordt in de orale geschiedenis een 'bufferfunctie' toegeschreven. In de Europese wijk zou deze bevolkingsgroep gevestigd zijn in het zuiden van het Europese raster, in een zone die in het zuiden begrensd werd door de *zone neutre* en in het noorden door de Avenue du Moero, waarop het 'Hôtel Makris', een belangrijk hotel uitgbaat door een Griek, gevestigd was.¹¹⁰ In het tweede deel van deze studie wordt op deze zone verder ingegaan en wordt de orale overlevering getoetst aan documenten uit de archieven van het kadaster. Tijdens dit onderzoek naar deze Griekse populatie werd ook verschillende malen de wijk 'Munama' teruggevonden als vestigingsplaats. Deze wijk zou een aanvulling vormen op de wijk Bakoa, zoals het citaat van M. Lwamba Bilonda stelt: "*Le quartier de la Route Munama (actuelle Route André Kapwasa) qui compléta le quartier Bakoa comme résidence des Blancs de seconde Zone, [...]*".¹¹¹ Deze Route Munama lag in het verlengde van de Avenue du Sankuru, de verbinding tussen de Europese wijk en de *cité indigène*.

Ook uit de eerste aanlegplannen voor de inlandse wijk *cité Albert* valt een 'bufferzone' te detecteren.¹¹² De percelen langs de Avenue du Sankuru, de enige verbinding met het Europese deel van de stad, waren bestemd voor '*Indous*' en '*commerçants indigènes*'.

¹⁰⁸ "[...] *Blancs de seconde zone (Indiens, Pakistanais, Arabes, Grecs, Portugais, etc...), [...]*." in: LWAMBA BILONDA, M., *Histoire de l'onomastique d'avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, Lubumbashi, 2001, p. 28.

¹⁰⁹ Dit onderzoek werd gevoerd door Serge Songa Songa, assistent aan de UNILU.

¹¹⁰ Stelling die aangenomen wordt door D. Dibwe dia mwembu, professor aan de UNILU, faculteit Letteren en Humane wetenschappen, afdeling historische wetenschappen.

¹¹¹ LWAMBA BILONDA, M., *Histoire de l'onomastique d'avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, Lubumbashi, 2001, p. 25.

¹¹² Plannen en foto's: Afrika-Archief in Brussel: dossier 3°DG 15.953, Cité indigène Elisabethville avec plans/cartes et photos. Een eerste verkennende studie voerde ik uit in het kader van een seminarie over Lubumbashi aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw in 2006-2007.

Als we deze zones uitzetten op een kaart, dan blijken ze te fungeren als 'bufferzones' tussen de *ville européenne* en de *cités*. Aldus verkrijgen we een schema dat een eerste bijstelling levert voor de ruimtelijke structuur die door A. Van Mallegem werd opgesteld en die de heterogene bevolking nog steeds voorstelt volgens het binaire schema *ville européenne/cité indigène*. Vooraleer we in een tweede deel deze stedelijke figuur verder verfijnen, presenteren we een overzicht van de demografie van de bevolking.

3. DEMOGRAFISCHE GROEI

BRONNENMATERIAAL

De bevolkingssamenstelling en –groei van Elisabethville werden in het verleden reeds door meerdere onderzoekers bestudeerd en verschillende werken werden aangevuld met of gewijd aan dit onderwerp. De basisgegevens¹¹³ die hierbij gebruikt werden, waren voornamelijk gebaseerd op administratieve tellingen die door de jaren heen waren uitgevoerd op de populatie van de stad. Zo vormde het bevolkingsbestand een continuë registratie van de inwoners, de statistieken van de U.M.H.K. en de B.C.K. waren zeer nauwkeurig maar beperkten zich tot de registratie van de bewoners van hun kampen en ook de fiches die door de jaren heen werden aangemaakt op de Burgerlijke Stand¹¹⁴ verschaften een aantal gegevens over de bevolking van de stad. Verschillende onderzoekers hebben deze bronnen in het verleden reeds bestudeerd in het onderzoek naar de stedelijke populatie: de stedenbouwkundige N. Van Malleghem in zijn ‘survey’ over de situatie van de stad in 1948, de geografe A. Chapelier die zich concentreerde op al het beschikbare cijfermateriaal van de periode 1923-54 en de geschiedkundige B. Fetter die zich vooral gebaseerd heeft op de statistieken van U.M.¹¹⁵ Een uitgebreide en nauwkeurige studie die zich volledig concentreerde op de evolutie en samenstelling van de Europese bevolking in Elisabethville wordt gevormd door het werk van J. Sohier, *Quelques traits de la physionomie de la population européenne d’Elisabethville*.¹¹⁶ Voor een overzicht van meer recente gegevens wordt verwezen naar de *Atlas de Lubumbashi* van J.-C. Bruneau en M. Pain.¹¹⁷

Hoewel de gegevens over de evolutie van het Europese bevolkingsaantal over het algemeen nauwkeurig werden bijgehouden en ervan doorheen de verschillende onderzoeken reeds een vrij

¹¹³ Zoals bv. de gegevens met betrekking tot de Europese bevolking die zijn opgenomen in de eerste jaargangen van het Bulletin Officiel de l’EIC en later van het Bulletin Officiel du Congo belge.

¹¹⁴ Het archief van de Burgerlijke Stand werd in mei-juni 2008 tijdens een studiereis aan Lubumbashi bezocht. Slechts een deel van dit archief is nog intact en bevat verschillende jaargangen van geboorte-, overlijdens- en huwelijksaktes.

¹¹⁵ VAN MALLEGHEM, A., ‘L’urbanisation d’Elisabethville’, in: Ministère des Colonies (ed.), *L’urbanisme au Congo Belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950; CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957; FETTER, B.S., *Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945*, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968; FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976.

¹¹⁶ SOHIER, J., *Quelques traits de la physionomie de la population européenne d’Elisabethville*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1953.

¹¹⁷ BRUNEAU, J.-C. en PAIN, M., *Atlas de Lubumbashi*, Centre d’Etudes Géographiques sur l’Afrique Noire de l’Université Paris X – Nanterre, Nanterre, 1990.

volledig beeld werd gevormd, moeten de hiervoor genoemde werken toch met enige voorzichtigheid worden bestudeerd. Wanneer we de verschillende studies naast elkaar plaatsen, merken we dat de cijferwaarden niet steeds overeenkomen. De verschillen die zich voordoen zijn te wijten aan een verschillend schaalgebruik, waarbij sommige onderzoekers cijfermateriaal opnamen dat correspondeerde met het *territoire* en andere de waarden behorende bij de *ville*. Soms werden de verschillende waarden ook door elkaar gebruikt, wat leidde tot een onjuist beeld van de bevolkingsgroei. Chapelier is de enige die in haar werk bewust de keuze maakt voor de waarden behorende bij de *ville*, verkregen uit de archieven van de *bureau de la population blanche* in Elisabethville, waarbij ze wijst op het soms inconsequente gebruik van de waarden bij Van Malleghem:

“Nous n’avons pas pris les données fournies par le Bulletin Administratif parce que pour certaines années ces chiffres se rapportent uniquement au territoire et non à la ville. Nous ne pouvons utiliser les données territoire parce que, primo, elles ne sont pas comparables entre elles, les limites administratives de cette unité ayant varié au cours des temps; secundo, s’il était même possible de tenir compte de ces variations, la courbe représentant l’évolution du nombre total d’habitants du territoire ne serait pas semblable à celle de la ville: par exemple, le pourcentage d’hommes occupés dans l’industrie étant moindre pour le territoire que pour la ville, la répercussion de la crise de 1930 ne s’y marquera pas de la même façon. Il en est de même pour toutes les autres données relatives au territoire, elles ne peuvent reproduire fidèlement l’image de l’évolution de la ville. Les chiffres dont nous nous sommes servis ne correspondent pas toujours à ceux relevés par M. Van Malleghem dans l’ouvrage: L’Urbanisme au Congo, [...]. Cet auteur a considéré parfois des chiffres se rapportant au territoire et d’autres fois à la ville.”¹¹⁸

Ook tussen de waarden van Chapelier en Sohier kunnen soms verschillen opgemerkt worden doordat Sohier voor sommige onderdelen in zijn onderzoek gebruik maakt van de cijferwaarden die bekomen werden voor het *territoire*.

In tegenstelling tot de gegevens over de Europese populatie die een relatief correct en coherent beeld geven van haar evolutie, was de administratie van de inlandse bevolking minder nauwkeurig en compleet. Zo waarschuwde F. Grévisse, *commissaire de district* in Elisabethville, nadrukkelijk voor het vaak weinig betrouwbare karakter van de officiële gegevens over de inlandse bevolking van de stad. Grévisse doelde met deze uitspraak in het bijzonder op de gegevens die betrekking hadden tot de inwoners van het *Centre Extra-Coutumier*, dat het onderwerp vormde van zijn werk *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*:

¹¹⁸ CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 75-76, voetnoot 2.

“Du fait de l’étendue de l’agglomération et de l’imperfection des moyens de recensement, les statistiques sont généralement imprécises. [...] Les rapports officiels n’expliquent guère les multiples à-coups révélés par les courbes statistiques. Il est certain que, de 1935 à 1939, des erreurs flagrantes ont été commises dont est responsable le bureau de dactyloscopie qui, à Elisabethville, a littéralement annihilé les efforts en matière de recensement. Or si ce bureau est à même de fournir d’intéressants renseignements sur les individus, il est incapable d’éclairer les problèmes de masse. Les centaines de milliers de fiches qu’il contient sont mêlées, se rapportent à la seule population masculine et concernent, plus encore que la population présente, la grande foule des hommes qui ont simplement passé à Elisabethville depuis 25 ans. Aussi, en fin d’année, l’établissement des statistiques officielles donne-t-il lieu à des calculs pour la bonne exécution desquels le flair du personnel et la valeur de quelques informations fragmentaires constituent les moyens les plus sûrs.”¹¹⁹

De minder nauwkeurige administratie zou ook een gevolg kunnen zijn van de wanorde die de rekruteringspolitiek veroorzaakte in de inlandse wijken. Zoals in het vorige hoofdstuk uitgelegd werd, werden de eerste jaren na de stichting van de stad gekenmerkt door een ongeordend komen en gaan van inlandse werknemers, gerekruteerd door enkele grote ondernemingen in verschillende regio’s buiten Katanga. Het invoeren van de *stabilisation de la main-d’oeuvre* in de jaren 1922-23 verbeterde deze toestand.

Hiernaast duidde F. Grévisse ook op het feit dat de Afrikaanse werknemers na de rekrutering vaak nog een tijd buiten het C.E.C. woonden, evenzeer een fenomeen dat de tellingen beïnvloedde. Deze werknemers vestigden zich op onregelmatige basis op het grondgebied van de stad, wachtend op een uitbreiding van de wijk of het ter beschikking komen van woningen in het C.E.C. F. Grévisse legde de situatie uit volgens de omstandigheden die zich voordeden in 1948:

“En fait cependant, plus d’un tiers des indigènes tenus d’y habiter n’ont pas encore réussi à s’y installer. Ils vivent irrégulièrement sur le territoire de la Ville en attendant que le Centre développe sa capacité de logement et les absorbe graduellement. Si bien qu’en fin de l’année 1948, 41% seulement de la population de l’agglomération Elisabethvilloise se localisent au Centre indigène.”¹²⁰

De opdeling van de Afrikaanse en de Europese bevolking in verschillende wijken in de stad en de verschillende vormen van leven die zich hier ontwikkelden, waarbij we ons bewust zijn van de bijzondere positie die de *boys* in deze context innamen, maken het mogelijk de evolutie van deze

¹¹⁹ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, pp. 288-290.

¹²⁰ GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d’Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950, pp. 287-288.

groepen apart te bekijken. Onze keuze om in eerste instantie te focussen op de Europese bevolking wordt mede beïnvloed door de onvolledigheid en onnauwkeurigheid van de cijfergegevens betreffende de Afrikaanse populatie van de stad. In wat volgt, geven we een bondig overzicht van de evolutie van de Europese bevolking. Daarna zullen ter vergelijking voor een aantal jaren enkele waarden gegeven worden die benaderend een goede indicatie geven van de Afrikaanse bevolking op dat ogenblik. Voor meer uitgebreide studies van deze twee bevolkingsgroepen wordt verwezen naar de reeds vermelde werken van J. Sohier en F. Grévisse.

Om een inconsequentie in onze beschrijving van de evolutie van het Europese bevolkingsaantal te vermijden en omdat een diepgaande comparatieve studie van de verschillende auteurs ons te ver zou leiden in onze bondige beschrijving van bevolkingsevolutie die we willen meegeven als basisinformatie voor het verdere onderzoek van deze thesis, werd er gekozen om het overzicht op te bouwen aan de hand van de waarden van Chapelier, Sohier en Fetter. Deze gegevens werden, zoals reeds vermeld werd, verkregen in de archieven van de *Bureau de la Population Blanche* in Elisabethville en de statistieken van U.M.

EVOLUTIE EUROPEES BEVOLKINGSAANTAL

De curve die de evolutie van het Europese bevolkingsaantal beschrijft, vertoont geen regelmatige groei. Wanneer we de onregelmatigheden bekijken, merken we dat deze over het algemeen corresponderen met economische fluctuaties.¹²¹ (fig. 26)

In de beginjaren van de stad ondervonden vele nieuwe *settlers* moeilijkheden bij de vestiging in een nieuw klimaat waarbij ook de levensomstandigheden qua huisvesting en hygiëne nog niet aangepast waren aan de nieuwe omgeving. *“In the first years, moreover, there was a good chance of a quick death from frequent epidemics of typhus, dysenterie, and typhoid fever. In 1911 forty-three Europeans died in town, a very high rate indeed from a settler population of about one thousand.”*¹²² Toch telde de stad slechts twee jaar na haar stichting ongeveer 1.000 inwoners. Ondanks de grote griepandemie, die het sterftepercentage sterk liet stijgen en enorme verliezen veroorzaakte eind 1918, herstelde de Europese populatie zich relatief snel en bereikte na de Eerste Wereldoorlog in 1919 bij benadering 1.500 inwoners.¹²³ (fig. 27) De periode van economische bloei

¹²¹ Een goed overzicht van de economische situatie in de periode 1910-1940 wordt gegeven door B. Fetter in FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976.

¹²² FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 32.

¹²³ CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957; B. Fetter geeft in zijn werk *The Creation of Elisabethville. 1910-1940* een beschrijving van het grote sterftecijfer als een gevolg van ziektes en epidemieën bij Afrikanen in de arbeiderskampen in de stad. We merken duidelijk de sterke stijging in de waarde van het sterftecijfer in 1918. Hoewel de hygiënische

tussen 1920 en 1930 versnelde de stijging van het bevolkingsaantal, waarbij de Europese populatie in dit laatste jaar een maximum van 3.800 inwoners bereikte. Eind de jaren '20 nam de stad een zekere vorm van stabiliteit en permanentie aan. De gemeenschap die oorspronkelijk voornamelijk gevormd werd door prospectors en handelaars die aangetrokken werden door de veelbelovende koperindustrie, moest eind de jaren '20 plaats maken voor meer stabiele *settlers*.¹²⁴ Hiermee veranderde ook de samenstelling van de Europese bevolking: *“Many brought their wives and began to raise families, thus transforming the population from a pioneering society composed predominantly of men of working age to a more stable one that had a high proportion of women, children, and – eventually – old people.”*¹²⁵ De economische crisis, die een eerste effect vertoonde in de koperindustrie in april 1930, zorgde voor een bruuske daling in het bevolkingsaantal. *“Inevitably small businessmen and artisans suffered from the cutbacks in the larger industries on which they depended. As a result of repatriations by larger employers and the return to South Africa of the bulk of the remaining English-speakers (Protestants and Ashkenazic Jews), the white population of Elisabethville fell by 42 percent – from 3.830 in 1930 to 2.211 in 1933.”*¹²⁶ Gedurende enkele jaren schommelde het aantal Europese inwoners rond deze waarde, een stijging werd pas waargenomen vanaf 1936 waarbij op de vooravond van de Tweede Wereldoorlog opnieuw de waarde van in 1930 bereikt werd. De stijging zette zich door, evenredig met de *effort industriel du guerre* tot 5.494 inwoners in 1943. Chapelier geeft een laatste waarde van 10.558 inwoners in 1953.

OVERZICHT DIVERSE EUROPESE NATIONALITEITEN IN DE EUROPESE WIJK

De Europese bevolking bestond uit diverse nationaliteiten. In 1912 vormde het aantal Belgen slechts 40% van de blanke bevolking van de stad, gevolgd door de Britten en de Italianen. In 1919 werd een verhouding *Belges/non-Belges* vastgesteld van 60%. In fig. 28 wordt een overzicht gegeven van de verschillende nationaliteiten die zich vestigden in het Europese deel van de stad. Voor een aantal jaren werden de gekende aantallen gegeven waarbij een vergelijking kon gemaakt worden tussen het aantal Belgen en niet-Belgische inwoners in dit stadsdeel. Hoewel niet van alle jaren specifieke

omstandigheden in de arbeiderskampen inferieur waren aan die van de Europese stad en de exacte gegevens hieromtrent ontbreken, kunnen we stellen dat de Spaanse griepandemie, die op dit ogenblik heerste, ook voor vele slachtoffers zorgde in de Europese wijk en de bevolkingsdaling bij de Europese populatie op dit ogenblik verklaarde.

¹²⁴ Ook bij de Afrikaanse bevolking van de stad deed dit fenomeen zich voor, zij het wel onder andere omstandigheden. De *stabilisation de la main-d'oeuvre*, zoals reeds uitgelegd werd in hoofdstuk 2 over de morfologische groei van de stad, zorgde voor een meer stabiele situatie in de arbeiderskampen en het C.E.C.

¹²⁵ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 95.

¹²⁶ FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976, p. 123. De sociale positie die een aantal bevolkingsgroepen in de Europese wijk aannamen, zoals de Asjkenazim, wordt besproken in het tweede deel van deze thesis.

aantallen werden teruggevonden, kunnen we constateren dat de verhouding van de Belgen ten opzichte van de totale Europese populatie door de jaren heen steeg. Deze stijging is echter niet continu. Wanneer we bijvoorbeeld de verhouding van 1931 en 1934 vergelijken, zien we bijvoorbeeld dat het aandeel *non-belges* steeg van 29,2% naar 34,9%, een stijging die te wijten is aan de reactie van deze bevolkingsgroepen op de economische crisis. Terwijl de Belgen tijdens deze crisis wegtrekken, zijn vele niet-Belgische nationaliteiten verplicht ter plaatse te blijven door een gebrek aan financiële middelen. De Belgen als minst stabiele bevolkingsgroep werden besproken in het vorige hoofdstuk in context van de typewoningbouw.

VERGELIJKING EUROPESE EN AFRIKAANSE BEVOLKING

Elisabethstad telt een inlandse bevolking die in aantal ongeveer tien keer zo groot is als de Europese populatie. Ter illustratie voegen we een tabel toe die voor een aantal jaren bij benadering een waarde geeft voor de totale Afrikaanse bevolking. (fig. 29)

DEEL 2: NAAR EEN VERFIJNING VAN DE SOCIALE GEOGRAFIE

1. NAAR EEN VERFIJNING VAN DE SOCIALE GEOGRAFIE: METHODE

ALGEMEEN OPZET VAN HET ONDERZOEK

Zoals reeds uitgelegd werd in het eerste deel van deze thesis, vraagt het kosmopolitische karakter van Elisabethstad om een fijnmazigere analyse van de sociale geografie. Verschillende actoren namen deel aan de ruimtelijke ontwikkeling zodat niet enkel de ideeënimport uit het moederland de stedelijke vorm bepaalde. De studie van deze scriptie concentreert zich hierbij op het Europese deel van de stad en gaat na in welke mate een meer complexere samenleving – opgebouwd uit Belgen, maar evenzeer ook uit andere Europese nationaliteiten en het Afrikaanse huispersoneel, de *boys* – gerelateerd is aan de stedelijke ruimte. Daarbij wordt uitgegaan van de idee dat deze actoren deze ruimte zowel mee vorm geven als zich een gegeven (ruimte) kunnen toe-eigenen.

Binnen het beperkte bestek van deze masterproef kunnen we geen exhaustief overzicht geven van deze relatie tussen de ‘kosmopolitische’bevolking en stedelijke ruimte van Elisabethville. We hebben deze scriptie dan ook opgevat als een ‘testcase’ waarbij we op zoek gaan naar mogelijke benaderingsmethodes in het onderzoek naar de sociale geografie. We gebruiken daarbij een brede waaier aan bronnen en recente studies over de diverse bevolkingsgroepen (met name de niet-Belgische Europeanen) die tijdens de koloniale periode in Congo verbleven. Het is immers pas sinds enkele jaren dat de aanwezigheid van dergelijke groepen aandacht krijgt van historici. Bovendien was het vaak vanuit deze groepen zelf dat initiatieven ondernomen werden om hun geschiedenis en ontwikkeling in de kolonie uit te diepen en – vaak op basis van persoonlijke herinneringen – op papier te zetten. Er werd in het kader van deze scriptie bewust gekozen om gebruik te maken van een brede waaier aan bronnenmateriaal om de mate van inzetbaarheid te testen.

In wat volgt bekijken we de koppeling die de urbanist Van Malleghem in 1950 reeds maakte tussen de demografie en de stedelijke ruimte van Elisabethstad. Hoewel de resultaten van zijn stedenbouwkundige analyse aanleiding gaven tot een meer heterogene samenstelling van de bevolking, werd in de ruimtelijke vertaling van de gegevens het binaire schema *ville européenne/cité indigène* behouden. Daarna zetten we een strategie uit om deze stedelijke figuur verder te verfijnen.

VAN MALLEGHEM (1950) – ANALYSE VAN DE STAD OP GROTE SCHAAL

Zoals reeds werd aangehaald in de algemene inleiding van deze scriptie, voerde A. Van Malleghem eind jaren '40 in opdracht van de koloniale overheid een stedenbouwkundige survey uit over Elisabethstad, die leidde tot het opstellen van een *Plan général d'aménagement* dat een antwoord moest bieden op de enorme demografische groei die de stad kenmerkte na de Tweede

Wereldoorlog.¹²⁷ In het survey werd de stad geanalyseerd volgens verschillende aspecten – fysisch milieu, de populatie (demografie en huisvesting), nutsvoorzieningen, sociale en culturele diensten, lokale structuur – waarbij de analyse van de populatie en zijn relatie tot de stedelijke vorm het belangrijkste uitgangspunt vormde in de verdere ontwikkeling van het *plan général*.¹²⁸

Het survey bestaat enerzijds uit een informatieve tekst die de resultaten van de studie beschrijft en illustreert met grafieken en cijfermateriaal. Een interpretatie en een koppeling tussen de verschillende gegevens werd voorgesteld aan de hand van schema's, *planches*, die de verschillende gegevens samenbrachten in een collage van verschillende voorstellingstechnieken.

Een invalshoek die erg interessant is voor ons scriptieonderzoek is de koppeling die gemaakt wordt tussen de demografische gegevens en de stedelijke ruimte, voorgesteld in het schema *Demographie et habitations européennes et indigènes*. (fig. 30)

Een schijfdiagram stelt de verhouding van de verschillende bevolkingsgroepen ten opzichte van elkaar voor. De inlandse bevolking wordt verder onderverdeeld naargelang de verschillende woonzones die voorzien werden voor de Afrikaanse bevolking in de wijk, terwijl de Europese bevolking opgedeeld wordt naargelang nationaliteit. Zo zien we dat naast een meerderheid Belgen ook een aanduiding gegeven wordt van een aantal groepen *non-Belges* met specifieke cijferwaarden voor de Italianen, de Grieken en de Britten. Hiernaast tonen staafdiagrammen de verdeling van de blanke bevolking per nationaliteit en een vergelijkend overzicht tussen het Europese en het inlandse bevolkingsaantal van 1921 tot 1948.

Hiernaast wordt nog specifieke informatie gegeven met betrekking tot de huisvesting in het arbeiderskamp van U.M.H.K.

Het staaf- en het schijfdiagram geven dus duidelijk de heterogene samenstelling van de Europese bevolking weer. Wanneer we echter kijken naar de kaart – die als algemene onderlegger ingezet wordt – wordt de Europese wijk ingekleurd als een homogene zone, mits een aanduiding van de aanwezigheid van de *boys*.

¹²⁷ Bij de opsomming van de bestaande onderzoeken over Elisabethstad in de algemene inleiding van deze thesis werd reeds de analogie aangehaald met de studies die Geogres Ricquier en Jean Gilson deden over respectievelijk Leopoldstad en Stanleyville. De resultaten van dit survey werden in 1950 door het Ministerie van Koloniën gepubliceerd in het volume *L'Urbanisme au Congo Belge*: VAN MALLEGHEM, A., 'L'urbanisation d'Elisabethville', in: Ministère des Colonies (ed.), *L'urbanisme au Congo Belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950.

¹²⁸ We verwijzen naar de inleiding van deze scriptie waar de algemene lijnen van het *plan général* werden aangehaald, p. 6.

EIGEN ONDERZOEK – VERTREKKEND VANUIT DE SCHAAL VAN HET PERCEEL EN HET INDIVIDU

Hoewel de demografische gegevens aanleiding geven tot een onderzoek van de heterogeniteit en de aanwezigheid van verschillende bevolkingsgroepen in het Europese stadsdeel, maakte Van Malleghem hiervan geen gebruik wanneer hij de koppeling maakte tussen de demografische informatie en de stedelijke ruimte. In deze scriptie willen we echter de complexere realiteit van de stedelijke ruimte achterhalen en gaan we op zoek naar methodes om een verfijning van deze koppeling te verwezenlijken.

In tegenstelling tot het onderzoek van Van Malleghem dat Elisabethville bestudeert op schaal van de gehele stad, kiezen wij ervoor deze schaal te verkleinen en te vertrekken vanuit de kleinste unit: de persoon en het perceel. Eens deze kleine schakel in de stedelijke ruimte een vaste identiteit aanneemt, kan de opbouw van de verschillende eenheden leiden tot een studie van de straat, de zone, de wijk, ... of anders gesteld, een studie van een groep personen – gebonden door eender welke samenhang (religie, nationaliteit, ...) – die een bepaalde invloed hebben gehad in de vorming en het gebruik van de stedelijke ruimte.

In deze context werd de basis van dit scriptieonderzoek gelegd door een studie van het kadastermateriaal dat bewaard wordt in het Afrika-Archief – het archief van het voormalige Ministerie van Koloniën – dat ondergebracht werd in het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking in Brussel.¹²⁹

In het volgende hoofdstuk bespreken we de gegevensverzameling en -verwerking van dit kadastermateriaal, waarbij een database opgesteld werd die een overzicht geeft van de eigenaarsevolutie per perceel. Er zal bovendien besproken worden welke supplementaire onderzoeken nodig waren om deze database tot een werkinstrument uit te bouwen dat ingezet kon worden in de verfijning van de sociale geografie en zal de mate van inzetbaarheid – aan de hand van de voor- en nadelen – van dit instrument toegelicht worden.

¹²⁹ Een overzicht van de verschillende archieven wordt gegeven in annex 1.

2. HET KADASTER ALS BRON VAN INFORMATIE

NAAR EEN EIGENAARSEVOLUTIE PER PERCEEL

Fonds van het kadaster in het Afrika-Archief

Het fonds van het kadaster dat geraadpleegd werd in het Afrika-Archief, is een collectie van 27 mappen ondergebracht onder de beschrijving *XII Katanga* waarvan elke map 100 kadasterfiches, *folio's*, bevat. Het grootste deel van deze aktes betreft gronden in Elisabethville, hoewel ook gronden van andere gebieden terug te vinden zijn. De percelen in Elisabethville werden op deze fiches onderverdeeld naargelang de verschillende zones in de stad: *Elisabethville* (het Europese stadsdeel en Bakoa), *Elisabethville – zone suburbaine*, *Elisabethville – cité indigène* en *Elisabethville – quartier industriel*. Voor het onderzoek in het kader van deze thesis werden de kadasterfiches van de percelen geklasseerd onder *Elisabethville* bestudeerd.

De fiches zijn chronologisch geordend op basis van de datum op dewelke de gevoerde transactie officieel op papier gezet werd, een ordening die correspondeert met de volgorde van de uitgevoerde transacties.¹³⁰ Het gebruik van chronologie als ordeningsprincipe verhindert echter dat dadelijk een overzicht verkregen wordt van de opeenvolgende eigenaars per perceel, informatie die enkel kan verkregen worden door het één voor één bestuderen van de fiches en zelf een ordening per perceel te creëren. Om dit te verkrijgen werd een database opgesteld die per perceel een overzicht geeft van de algemene gegevens die op de kadasterfiches terug te vinden zijn – perceelsnummer, oppervlakte, straatnamen van aangrenzende avenues –, de gegevens met betrekking tot de toestand van het perceel – beschrijving van de bestaande constructies – onder de verschillende eigenaars en huurders en indien vermeld, de prijs overeenkomend met de transactie. (fig. 31)

Door het tijdrovende karakter van dit werk – het afzonderlijk bestuderen van alle kadasterfiches om deze daarna te verzamelen en te ordenen in de database – werd besloten het onderzoek van deze thesis naar de sociale geografie in het Europese stadsdeel te concentreren op een beperkte periode in de ontwikkeling van Elisabethstad. De keuze viel op de eerste 15 jaren na de stichting van de stad, van 1910 tot 1925, een periode waarin de stad een zeer grote groei kende door de komst van erg veel migranten die aangetrokken werden door het economisch potentieel van de veelbelovende mijnindustrie. Hiernaast werd de gebouwde vorm van de stad in deze eerste periode gekenmerkt werd door het individuele initiatief vanuit een zeer heterogene bevolking, terwijl vanaf de tweede helft van de jaren '20 een sterke greep op deze gebouwde vorm uitgeoefend werd door de

¹³⁰ De officiële opmaak van het document werd niet altijd op dezelfde dag uitgevoerd als de betreffende transactie. Toch werden de documenten in volgorde van transactie behandeld waardoor deze volgorde dezelfde bleef in de ordening van de kadasterfiches. We kunnen dus stellen dat de ordening evenzeer chronologisch op datum van transactie verloopt.

Belgische overheid. Dit was duidelijk zichtbaar in de huisvesting en de oprichting van enkele markante publieke gebouwen in de stadskern.¹³¹

Bovendien werd er toch –zij het minder volledige – informatie verkregen over de transacties van de jaren na 1925 doordat de meeste fiches bij latere verkopen werden bijgevuld met de basisinformatie: koper, datum en soort van transactie.

De afbakening van het archiefonderzoek in het kadaster liet ons bovendien toe op zoek te gaan naar andere soorten bronnenmateriaal die de leemtes in de database zouden kunnen aanvullen om over te gaan tot een onderzoek van de sociale geografie. Het basismateriaal dat gevonden en geordend werd, gaf immers wel een opsomming van de opeenvolgende eigenaars en de bebouwing per perceelsnummer, maar om over te gaan tot een dergelijke studie ontbraken nog cruciale gegevens. Zo bracht de situering van de percelen op het kaartmateriaal moeilijkheden met zich mee doordat het planmateriaal dat in dit fonds van het kadaster aanwezig was niet het volledige gebied dekt en bovendien niet consequent dezelfde nummering volgt zoals gebruikt wordt in de kadasterfiches. Bovendien vermelden deze fiches enkel de namen van de eigenaars, hun beroep en de plaats van domiciliëring, waardoor gegevens zoals nationaliteit en plaats van herkomst – gegevens die belangrijk zijn in het bepalen van de sociale geografie – ontbreken. In wat volgt zal beschreven worden op welke manieren getracht is deze problemen op te lossen en hoe andere soorten bronnenmateriaal bijgedragen hebben tot het aanvullen van deze gegevens.

Perceelsnummering en kaartmateriaal

In het kadastermateriaal worden de verschillende percelen een *numéro communal* toegewezen, een nummering die duidelijk verschilt van de nummering via kadastrumnummers. Waarom deze *numéros communaux* gebruikt werden, is niet geheel duidelijk. Aangezien één *numéro communal* vaak correspondeert met meerdere kadastrumnummers en de gronden aangeduid met eerstgenoemde dus groter zijn, vermoeden we dat het gaat om een oudere nummering die ingevoerd werd voor de volledige verkaveling van de Europese wijk uitgevoerd werd waarna de kadastrale nummers pas ingevoerd zijn ter vervanging van de oude communale nummers. (fig. 32) Hoewel in de kadasterfiches de *numéros communaux* op zijn minst in gebruik blijven tot 1925, werden in het Afrika-Archief enkel oudere plannen van het Europese stadsdeel teruggevonden die deze nummering weergeven. Deze nummering werd ook niet op alle percelen consequent toegepast, slechts een aantal percelen kreeg een cijfer toegewezen. Bovendien volgt deze nummering de volgorde van aanmaak van de kadasterfiches, waardoor op het kaartmateriaal geen enkele logica kan teruggevonden worden in de nummers van de percelen. Een volledige eigen aanvulling van de

¹³¹ We verwijzen hier naar het hoofdstuk van de typewoningen, zie 2. Morfologische groei, p. 27.

ontbrekende *numéros communaux* op het kaartmateriaal was dus onmogelijk.¹³² Aan de hand van de gegeven straatnamen, het samennemen van percelen met aangrenzende gronden met gekende nummers, enz. konden een aantal nummers wel bepaald worden en konden de kaarten gedeeltelijk aangevuld worden.

Tijdens een bezoek aan de *archives du cadastre* in Lubumbashi werd vastgesteld dat het fonds van het kadaster dat er bewaard is op een heel andere manier geordend werd dan het kadastermateriaal in Brussel. De eigendomsgegevens zijn er geklasseerd per eigenaar of – voor een zeer beperkt aantal percelen – per perceel. Al snel werd echter duidelijk dat de gegevens in dit archief minder informatie zouden verschaffen dan in Brussel reeds gevonden werd.¹³³

Niet alle percelen waarvan eigendomsgegevens werden teruggevonden in het kadaster konden dus gelokaliseerd worden op het kaartmateriaal. Toch kunnen we stellen dat vooral in de commerciële zone – plaats waar de meeste *non-belges* zich zouden vestigen – de meeste percelen konden teruggevonden worden.

Informatie over de personen

De meeste informatie die uiteindelijk gevonden werd betreffende de personen die we terugvonden in het kadastermateriaal, werd verkregen tijdens de studiereis die ondernomen werd in mei-juni 2008. Het archief van de Burgerlijke Stand in Lubumbashi¹³⁴ bewaart een deel van de huwelijks- en overlijdensaktes sinds de creatie van de stad. In deze documenten werden de nationaliteiten en plaatsen van herkomst van de personen opgenomen, alsook vaak de nationaliteiten van de ouders van de desbetreffende personen. Toch biedt dit archief geen volledig overzicht van alle voormalige bewoners van Elisabethstad aangezien enkel de gegevens opgenomen werden van zij die overleden of getrouwd zijn in Elisabethstad zelf. Ook werd dit archief niet volledig bewaard, verscheidene aktes raakten in de loop van de tijd verloren.

Specifieke gegevens over de Griekse inwoners van de stad werden verkregen in het Griekse consulaat in Lubumbashi.

¹³² Op een aantal plaatsen kon dit wel door middel van de gegeven straatnamen: percelen die op een hoekpunt liggen van een kruising van twee *avenues* waarbij de andere drie hoekpunten gekende nummers zijn, konden worden gelokaliseerd. Dit kon bijvoorbeeld ook voor percelen die samengenomen werden met andere percelen met wel gekende nummers, enz.

¹³³ De lokale archieven in sommige openbare diensten in Lubumbashi worden niet altijd in de meest geëigende omstandigheden bewaard. De toestand van veel van dit materiaal is precair.

¹³⁴ Een overzicht van de verschillende bezochte archieven wordt gegeven in annex 1. Hier worden ook lijsten toegevoegd van de reeds gevonden demografische gegevens per bevolkingsgroep.

DE DATABASE ALS WERKMIDDEL

Hoewel het kadastermateriaal op het eerste zicht een erg nauwkeurige bron van informatie leek en een consistente basis om de sociale geografie vanuit een erg kleine schaal te bestuderen, werden tijdens het onderzoek toch enkele onnauwkeurigheden vastgesteld. De voorgaande paragraaf toonde reeds aan dat naast het kadastermateriaal nog extra gegevens nodig waren om te kunnen overgaan tot een onderzoek naar de verdeling van de stedelijke ruimte tussen de verschillende personen in de stad. Hiernaast werden tijdens het gebruik van de database voor dit verdere onderzoek – waaraan het vervolg van dit deel van deze thesis gewijd is – ook andere problemen opgemerkt, problemen die te wijten zijn aan de – soms misleidende – administratie van de gronden. De specifieke cases die hierna aangehaald worden, worden in het tweede deel van deze thesis verder toegelicht.

In het algemeen moeten we ons er van bewust zijn dat de eigenaar van een perceel niet steeds ook de effectieve bewoner was. Zo werden er in het fonds van het kadaster te Brussel maar heel weinig huurcontracten teruggevonden, terwijl in Elisabethstad veelvuldig gebruik werd gemaakt van een huurformule.¹³⁵ Het C.S.K. voegde in de jaren '20 aan zijn jaarverslagen plannen toe die jaar na jaar de toestand van elk afzonderlijk perceel aangaven: verkocht, verhuurd, in reserve, te koop, gereserveerd door de kolonie. Ook deze plannen tonen aan dat vele gronden in de Europese zone werden verhuurd.¹³⁶

Hiernaast werd voor sommige percelen pas zeer laat een verkoopfiche opgesteld terwijl ander bronnenmateriaal – literatuur, contemporaine foto's, ... – duidelijk maakt dat een bepaalde bewoner er reeds vroeger een zaak oprichtte, een fenomeen dat zich voornamelijk voordeed bij hotels en handelszaken die erg vroeg in de stad opgericht werden. Een voorbeeld hiervan werd gevormd door het hotel 'Au jardin du Katanga', een van de eerste hotels en uitgebaat door een Griekse migrant. Een mogelijke verklaring lijkt dat het C.S.K. deze personen een 'gunst' verschafte in ruil voor een bijdrage aan de ontwikkeling van de nieuwe stad door de oprichting van deze panden. Deze percelen werden op de kadasterfiches ingeschreven als eigendom van het C.S.K. Deze theorie wordt gestaafd door het voorbeeld van de Sefardische Jood, Benatar Salomon, die zonder de nodige financiële middelen in 1910 in de stad aankwam en een perceel 'mocht kiezen' om zijn handelszaak op uit te bouwen.

Ook werden verschillende hotels en andere grote handelszaken teruggevonden op naam van banken, waarbij pas na enkele jaren de verkoopfiche op naam van de effectieve eigenaar opgemaakt werd. We vermoeden dat het hier gaat om leningen die aangegaan werden waarbij het perceel op naam van de bank bleef staan tot de uitbater van de zaak de lening had afbetaald.

¹³⁵ DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000, p. 80.

¹³⁶ Het archief van het C.S.K. wordt bewaard in het Afrikamuseum in Tervuren. Het is echter nog niet ontsloten voor onderzoekers.

Het kadaster vormt dus geen volledig beeld van eigenaars en bewoners van de verschillende percelen in de stad. Hoewel we bovenstaande bemerkingen in het achterhoofd moeten houden, kunnen we echter wel stellen dat deze geordende kadastergegevens zeker niet zonder enig nut zijn in het onderzoek naar de sociale geografie van de stad en een goede vertrekbasis vormen om aan te vullen met andere soorten bronnenmateriaal.

Bovendien laat de combinatie van de kadaster- en de persoonsgegevens ons toch toe bepaalde fenomenen in de stad, die in de literatuur en de orale geschiedenis een vaste waarde zijn geworden, te onderwerpen aan een – zij het een ruwe – test met objectief materiaal. Zo kan getoetst worden of de verschillende gemeenschappen *non-belges* zich inderdaad voornamelijk in de commerciële zone van de Europese wijk vestigden, kan onderzocht worden of er bepaalde patronen in deze wijk zich voordeden en kan ook de zogenaamde ‘randzone’ voor de Grieken in het zuidelijke deel van de *ville européenne* bevroegd worden. Daarnaast kunnen ook meer specifieke cases opgezocht worden in de database: welke gronden werden bij welke eigenaars opgenomen in het kadaster, de data van constructies, ...

3. UITWERKING

INLEIDING

De aanwezigheid van de diverse niet-Belgische bevolkingsgroepen en de impact die ze gehad hebben op de ontwikkeling van de fysieke ruimte van Elisabethstad vormden tot voor enkele jaren een onontgonnen terrein in het onderzoek naar de koloniale stad. Toch groeide de laatste jaren een interesse in deze populaties die geïllustreerd wordt door de uitgave van een aantal publicaties die elk een specifieke bevolkingsgroep belichten en waarbij mondelinge getuigenissen de basis vormen. Zo werd de stedelijke herinnering van enkele niet-Belgische, Europese gemeenschappen gedocumenteerd.¹³⁷ Onderzoek dat zich vooral concentreerde op de herinnering van de Congolese stadsbewoners werd gevormd door het werk van figuren als Johannes Fabian en Bogumil Jewsiewicki.¹³⁸ Een belangrijke contemporaine bron werd gevormd door een speciale editie van het tijdschrift *L'Essor du Congo*, een uitgave ter gelegenheid van de internationale tentoonstelling in Elisabethville in 1931. Dit album gaf een overzicht van de realisaties die in de verschillende domeinen reeds verwezenlijkt waren in Katanga en vormde een propagandamiddel voor het koloniale oeuvre dat tot dan toe gerealiseerd was. Het werk bevat een volledig artikel dat gewijd is aan de verschillende Europese bevolkingsgroepen van de stad.

In dit hoofdstuk zullen we een aantal van deze bevolkingsgroepen bekijken en bestuderen aan de hand van een brede waaier van diverse soorten bronmateriaal. Hierbij wordt als doel niet zozeer een exhaustieve beschrijving van deze gemeenschappen beschouwd, maar wordt de inzetbaarheid van diverse soorten bronnen getest in het onderzoek naar deze specifieke populaties. De database die gevormd werd op basis van het kadastreremateriaal en de demografische gegevens, vormde reeds een eerste strategie in het proces om informatie te verzamelen.

Eerst zullen we de gegevens die verzameld werden over de grondeigendom linken aan de demografie in de Europese wijk. Het uitzetten van dit materiaal op plan zal ons toelaten te onderzoeken of bepaalde patronen zichtbaar worden in de ruimtelijke verdeling van de verschillende populaties in het Europese stadsdeel.

¹³⁷ Zie o.m. RAHMANI, M., *Juifs du Congo. La confiance et l'espoir*, Editions de l'Institut Sépharade Européen, Bruxelles, 2007; ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008; GIORDANO, R., *Belges et Italiens du Congo-Kinshasa. Récits de vie avant et après l'indépendance*, L'Harmattan, Parijs, 2008.

¹³⁸ Voor een recente synthese van de activiteiten van de 'Mémoires de Lubumbashi'-groep die voortbouwt op het werk van Fabian en Jewsiewicki, zie JEWSIEWICKI, B., 'Travail de mémoire et représentations pour un vivre ensemble: expériences de Lubumbashi', in: DE LAME, D. en DIBWE DIA MWEMBU, D., *Tout passe. Instantanés populaires et traces du passé à Lubumbashi*, Africa Museum/L'Harmattan, Tervuren/Paris, 2005.

Daarna zullen we deze gegevens koppelen aan andere documentatietechnieken, zoals interviews¹³⁹, foto's, archiefmateriaal zoals plannen, kaarten, enz. en de bestaande – zij het schaarse – literatuur.

De Joodse gemeenschap, de Griekse populatie en de groep van het Afrikaanse huispersoneel, de *boys*, werden als specifieke cases uitgewerkt. De keuze voor een bespreking van deze groepen werd voornamelijk gestuurd door de verschillende manieren van benadering en de diverse bronnen die de studies van deze gemeenschappen vroegen. Vraagstellingen die zich doorheen deze studie ontwikkelden, werden kritisch onderzocht en gekaderd in mogelijk toekomstig onderzoek.

De Griekse en de Joodse gemeenschap vinden we voornamelijk terug in het commerciële centrum van de Europese wijk. In tegenstelling tot de Belgische populatie die vaak gesteund werd door de staat en hulp kreeg wat betreft huisvesting en werk, waren deze *non-belges* vaak op zichzelf aangewezen en trachtten – met hulp van vrienden en kennissen – een handel op te bouwen. De groei van deze gemeenschappen leidde evenzeer tot de oprichting van markante publieke gebouwen in het Europese deel van de stad.

De *boys* bezaten een erg bijzondere positie in de stad doordat hun aanwezigheid loodrecht inging tegen het 'ideale model' van de koloniale stad als een strikte opdeling tussen blank en zwart. Ze vormden echter een 'noodzakelijke' groep in de stad om het comfort van de Europese *patron* te verhogen. Deze doorbreking van de strikte tweedeling roept echter vragen op omtrent de beperkingen die opgelegd werden op het leven van deze groep huispersoneel in de Europese stad, waarbij 'zichtbaarheid' en 'aanwezigheid' de sleutelbegrippen vormen.

De andere bevolkingsgroepen die zich vestigden in het Europese stadsdeel – zoals deze opgesomd werden in het hoofdstuk over de demografische groei van de stad – zouden evenzeer het onderwerp kunnen vormen van gelijkaardige studies. In deze context trachten we met deze drie gevallenstudies onderzoeksmethodes aan te reiken die getest werden op specifieke cases.

Ook de bevolkingsgroep van de Belgen zou het onderwerp kunnen zijn van een vergelijkbare studie. Vermoedelijk is er bovendien een zeer nauwkeurige informatie beschikbaar in archieven van openbare instellingen in België. In deze scriptie werd echter gekozen de Belgen op een andere manier te benaderen en deze in te passen in het hoofdstuk over de morfologische groei van de stad, waarbij thema's als de *garden city* en de *typewoningbouw* konden gelinkt worden aan de leefomgeving die vooral bewoond werd door een Belgische populatie, namelijk de residentiële zone van de Europese wijk.

¹³⁹ Een samenvatting van de verschillende interviews werd toegevoegd in annex 2.

DEMOGRAFIE/RUIMTE/GRONDEIGENDOM

Aan de hand van de gegevens over de grondeigendom en de demografie zullen we nu voor de verschillende cases de verdeling in de stedelijke ruimte op plan uitzetten. We gaan in dit hoofdstuk nog niet in op de specifieke kenmerken van de verschillende bevolkingsgroepen, maar testen of aan de hand van deze resultaten al bepaalde patronen in de ruimte zichtbaar worden.

De Joden delen we, in analogie met de verdere bespreking van deze bevolkingsgroep, op in Asikenazim, voornamelijk afkomstig uit Oost-Europa, en de Sefardische Joden, voor het grootste deel afkomstig van het eiland Rhodes. Door de aparte positie die de *boys* innamen in deze ruimte – niet als eigenaar maar gehuisvest op het perceel van de Europeaan – vragen deze een aparte aanpak.

Voor de Joden en de Grieken wordt een evolutie opgesteld aan de hand van de verschillende percelen die per jaar aangekocht werden. (fig. 33, 34 en 35) Per jaar worden de nieuw aangekochte percelen getoond, maar als onderliggende layer ook de percelen van de voorgaande jaren. Op deze manier wordt uiteindelijk een overzichtskaart opgebouwd die alle percelen toont die ooit eigendom zijn geweest van de bevolkingsgroep. (fig. 37, 38 en 39) Jaren waarin geen nieuwe percelen werden aangekocht worden weggelaten. Deze werkwijze laat ons toe voor beide bevolkingsgroepen te onderzoeken hoe de aankoop van percelen zich niet alleen ruimtelijk, maar ook in de tijd voordoet.

De schema's van de Grieken en de Sefardische Joden geven duidelijk de commerciële zone van de Europese wijk aan. Zoals reeds aangestipt werd in het eerste deel van deze thesis werd er inderdaad verwacht dat deze *non-Belges* zich voornamelijk in de commerciële zone zouden bevinden. Kleinere patronen – een clustering van een bepaalde bevolkingsgroep in een straat of een kleiner gebied in de commerciële zone – worden op het eerste zicht niet getoond, de percelen bevinden zich verspreid over de gehele commerciële zone.

Voor de bespreking van de *boys* werden de percelen aangeduid waarbij op de kadastrische bij de beschrijving van de bouwtypologie een *boyerie* vermeld werd. (fig. 36) We zien dat het grootste deel van de *boyeries* pas vermeld werd vanaf het jaar '23. Hierbij moeten we opmerken dat voor de jaren hierna we geen gegevens hebben over de *boyeries* aangezien de tijdsperiode van het onderzoek gelimiteerd werd tot de eerste vijftien jaar van het bestaan van de stad: terwijl de kadastrische fiches in de latere jaren wel aangevuld werden met toekomstige verkoopgegevens, werden de bouwtypologieën niet vermeld.

Hoewel we dachten dat het kadasteronderzoek ons vrij snel een correct beeld zou kunnen geven van de sociale geografie, merken we dat deze gegevens alleen niet dadelijk een idee geven van bepaalde patronen in de stad. Een nauwkeurigere en meer gedocumenteerde analyse is nodig om verschillende vraagstellingen omtrent de diverse bevolkingsgroepen te ontwikkelen. In de volgende hoofdstukken trachten we de karakteristieken van de drie gekozen gemeenschappen te traceren

door middel van een meer uitgebreid bronnenonderzoek, dat evenwel gekoppeld wordt aan de gegevens die verkregen werden door gebruik te maken van de opgestelde database.

JODEN

Inleiding

In tegenstelling tot de andere bevolkingsgroepen, die we gekozen hebben voor een meer diepgaande studie, worden de leden van de Joodse gemeenschap niet gekenmerkt door eenzelfde nationaliteit. Het Joodse volk behoort inderdaad niet tot een natie, maar vormt een gemeenschap die zich essentieel op religieuze verbondenheid baseert. Toch moet een dergelijke benadering gepaard gaan met enige voorzichtigheid omdat een pure religieuze definitie van de term 'Jood' bepaalde personen, die toch een erg belangrijke rol gespeeld hebben in de gemeenschap, zou kunnen uitsluiten. Macmillan opteert in dit opzicht voor een zo breed mogelijke opvatting van de term en stelt voor de Joden te zien als *"... an example of a fairly common social phenomenon: an immigrant ethnic group which, through the force of historical circumstances, rather than heredity, specialises, at least for a time, in a particular field of economic and commercial activity."*¹⁴⁰

Dé geschiedenis van de Joden in Afrika bestaat niet. Zelfs wanneer we ons beperken tot de Joodse gemeenschap in Congo of nog meer specifiek de Joodse gemeenschap in de stad Elisabethville, vinden we geen algemeen geldend verhaal. Het Joodse volk kende vast en zeker periodes van vrede en vrijheid, maar het wordt niet voor niets vaak automatisch gerelateerd met termen zoals uitsluiting en vervolging. Dikwijls werd het leven van de Joden in Europa moeilijk gemaakt, waarbij de kruistochten uitmondde in een ware golf van antisemitisme in Europa. Sindsdien verdween de term 'antisemitisme' nooit volledig uit Europa. Ten gevolge van deze vervolgingen waaierte de Joodse bevolking zich over de eeuwen heen uit over een groot deel van de wereld en stichtte op vele plaatsen in erg verschillende omstandigheden Joodse gemeenschappen. Ondanks de veelheid aan migratiestromen hadden de Joodse migranten een gemeenschappelijk doel voor ogen: de zoektocht naar een geschikte locatie om een nieuwe en meer welvarende toekomst uit te bouwen, niet enkel voor zichzelf maar evenzeer voor de hele familie. Deze motivatie en de enthousiaste gedrevenheid die deze jonge personen kenmerkten, zorgden ervoor dat de Joodse gemeenschap een niet te onderschatten rol heeft gespeeld in de economische ontwikkeling van de gebieden waar ze zich vestigden.

De tocht van de Joden naar Elisabethville kan dus niet beschouwd worden vanuit één migratiestroom.

¹⁴⁰ MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999. Macmillan maakt in dit werk een verwijzing naar andere studies die reeds uitgevoerd werden over groepen die deze definitie volgen. Zo vernoemt hij een studie over de rol van de Aziaten in Centraal-Afrika: DOTSON, F. en L., *The Indian Minority of Zambia, Rhodesia and Malawi*, Yale University Press, New Heaven, 1968; een werk over de Joden in Zimbabwe: KOSMIN, B.A., *Majuta: A History of a Jewish Community of Zimbabwe*, Mambo Press, Gwelo, 1980; en een studie over de Italianen in Malawi: MCCRACKEN, J., "Economics and Ethnicity: The Italian Community in Malawi", in: *Journal of African History*, 32 (2), 1991.

De oorspronkelijke Joodse kern werd er gevormd door Asjkenazim die na de uitbouw van *Union Minière* aan de Lubumbashi in 1907 vanuit de naburige zuidelijker gelegen Britse kolonies de grens overstaken en zich vestigden nabij de mijnen. De Joodse gemeenschap in de stad was echter niet homogeen. Ondanks de overmacht – in aantal en status – van de Asjkenazim vestigden vanaf 1911 ook steeds meer Sefardische Joden, afkomstig van het Italiaanse eiland Rhodes¹⁴¹, zich in Elisabethville. Deze nieuwe trend in de Joodse gemeenschap werd pas voelbaar na de economische crisis. De Asjkenazim die de financiële mogelijkheden hadden gehad, waren tijdens de crisis in 1930-31 weggetrokken uit de stad richting Zuid-Afrika en Rhodesië waar ze nog familie en relaties hadden, terwijl de Sefardische Joden deze kans niet hadden en verplicht waren in de stad te blijven.¹⁴²

In de speciale uitgave van *L'Essor du Congo* van 1931 werd bij de presentatie van de verschillende Europese gemeenschappen een bijzondere aandacht gevestigd op de Joden. Een erg uitgebreid artikel in vijf delen van de hand van Israël E., zelf ook van Joodse origine, geeft informatie over het land van herkomst, over de omstandigheden bij de vestiging en het leven in de kolonie en over de relaties die de Joden onderhielden met zowel de Europese als de Afrikaanse bevolking. Het artikel focust zich voornamelijk op de Sefardische gemeenschap, maar vertelt ons ook het verhaal van een Ashkenazim, Robert Glasstone, één van de pionieren in de regio. Het vormt dan ook een belangrijke bron bij het uitdiepen van het leven van de Joden in Elisabethville.¹⁴³

Verschillende Sefardische Joden brachten de laatste jaren werken uit die trachtten de geschiedenis van hun families en gemeenschap te reconstrueren en te documenteren, vaak aan de hand van orale bronnen. We denken hierbij aan Benatar J., Pimienta-Benatar M., Rahmani M. en Bourla Errera M., die een biografie schreef van de Grand Rabbin Moïse Levy.¹⁴⁴

¹⁴¹ Het eiland Rhodes werd door de eeuwen heen veroverd door onder meer de Achaeërs, Goten, Perzen, Arabieren en de kruisvaarders, waarna het uiteindelijk in 1522 door de Turken veroverd werd en het deel uitmaakte van het Ottomaanse Rijk. In 1912 werd Rhodes ten gevolge van de Balkanoorlog Italiaans grondgebied. Pas in 1948 werd het bij Griekenland gevoegd.

¹⁴² FETTER, B.S., Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, p. 104; BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. Un Rabbin au Congo (1937-1991), La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 22 en 33; ISRAËL, E., "Les Juifs au Katanga", in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931. Zie ook: SOHIER, J., *Quelques traits de la physionomie de la population européenne d'Elisabethville*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1953, pp. 65-68.

¹⁴³ ISRAËL, E., "Les Juifs au Katanga", in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.

¹⁴⁴ Over de Sefardische gemeenschap en het eiland Rhodes, zie: BENATAR, J. en PIMIENTA-BENATAR, M., *De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade*, Editions SIIAC, 2000; RAHMANI, M., *Shalom Bwana, la saga des Juifs du Congo*, Editions Romillat, Paris, 2002; RAHMANI, M., *Juifs du Congo. La confiance et l'espoir*, Editions de l'Institut Sépharade Européen, Bruxelles, 2007; BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. *Un Rabbin au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000.

Een belangrijke bron voor de studie van de Ashkenazim in Katanga vormt het onderzoek dat gevoerd wordt door Hugh Macmillan, historicus aan universiteiten in Zuid-Afrika, Zambia en Swaziland. Hij voert een studie over de Joden in Zambia en Zuid-Afrika, Joodse gemeenschappen die aan de basis lagen van de gemeenschap die gevormd werd in Elisabethville.¹⁴⁵

Migratiestromen

Binnen de groep van de Joden zijn in de loop van de tijd verschillende ondergroeperingen ontstaan. Na de periode van het Joods bestuur in Israël, in de tijd van de vernietiging van de Tweede Tempel van Jeruzalem door de Romeinen, werden de Joden verbannen uit Jeruzalem. Gedurende de daaropvolgende eeuwen verdeelden de verbannen Joden zich hoofdzakelijk in drie grote groepen: de Asjkenaze¹⁴⁶ Joden in Centraal-, Oost- en deels West-Europa, de Sefardische¹⁴⁷ Joden in Zuid-Europa (vooral Portugal en Spanje) en de Mizrachi Joden in wat de Arabische landen zijn. Het onderscheid dat gemaakt werd, had dus voornamelijk betrekking op de plaats van herkomst van de Joden en de migratiestromen die ze gevolgd hadden. De groepen waren zeker niet homogeen, binnen een bepaalde groep waren er belangrijke verschillen en verschillende gradaties in de strikte opvolging van de religie. Door hun verschillende origine verschilden de Sefardische Joden en de Asjkenazim sterk in tradities en gebruiken. We kunnen dan ook aannemen dat deze verschillen afgezwakt werden wanneer de twee groepen samenwoonden in Elisabethville, er samen een gemeenschap opbouwden en er een gemeenschappelijk religieus leven leidden.

De Asjkenazim trokken vanaf de 10de eeuw verder naar het Oosten van Europa waar antisemitisme onder de plaatselijke bevolking nog onbekend was. De vluchtelingen vormden er gemeenschappen in oa. Hongarije, Polen en Rusland. Rond 1400 vormden de Joodse gemeenschappen in vooral het Pools-Litouwse Rijk de belangrijkste Joodse bevolkingsgroep op aarde. De bevolkingsexplosie in Europa, een gevolg van verbeterde medische technieken en een goede voedselvoorziening, had ook een impact op deze Joodse gemeenschap en in de Oost-Europese dorpen en steden ontstond een aanzienlijke Joodse minderheid. Deze Joden bleven heel sterk hun cultuur en geloof bewaren en voortzetten, waardoor ze eerder afgesloten leefden van de rest van de bevolking. Dit vormde een van de redenen voor een groeiende antisemitische houding ten opzichte van deze bevolkingsgroepen. Hiernaast gebruikten autoriteiten de Joden, vaak werkzaam in het krediet- en

¹⁴⁵ MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999; MACMILLAN, H., *An African Trading Emire: The Story of Susman Brothers & Wulfsohn, 1901-2005*, I.B.Tauris, 2005.

¹⁴⁶ De oorspronkelijke taal van de Askenazische Joden of Asjkenazim was het Jiddisch, een op het Duits gebaseerde taal met veel oorspronkelijk Hebreeuwse woorden. 'Ashkenaz' is de middeleeuwse Hebreeuwse benaming voor 'Duitsland' en de Duitssprekende omliggende regio's, zoals het grensgebied met Polen. Ashkenazim betekent in het Hebreeuws letterlijk 'Duitse Joden'.

¹⁴⁷ Sefardische Joden of Sefardiem. De term Sefardiem is afgeleid van het Hebreeuwse woord Sefarad dat 'Spanje' betekent. Hun taal is het Ladino, een aan het Spaans verwante taal met veel Hebreeuwse woorden.

bankwezen, graag als zondebok voor binnen- en buitenlandse moeilijkheden. Op het einde van de 19de eeuw ontvluchtten vele Asjkenazim de pogroms in Oost-Europa, volgend op de dood van Tsaar Alexander II in 1881, naar alle uithoeken van de wereld. Nieuwe pogroms deden zich voor in 1903 en na de mislukte revolutie in 1905. Het merendeel van deze emigranten trok naar de Verenigde Staten, maar een belangrijk aantal vond zijn toevluchtsoord in West-Europa, Palestina, Zuid-Amerika en Zuid-Afrika. In 1911 waren er ongeveer 50.000 Joden in Zuid-Afrika, waarvan driekwart afkomstig was van het Russische Rijk.¹⁴⁸ De meesten hadden in hun thuisland in kleine dorpen gewoond, waar ze noodgedwongen werkten als handelaars of arbeiders. Velen onder hen waren slagers en veehandelaren. De hoger geschoolde emigranten vonden hun nieuwe thuis in Europa, in het bijzonder in Duitsland, maar de laaggeschoolden waren verplicht om verder van huis een nieuwe toekomst te zoeken. *“Many of the Jews who became frontiersman in the Rhodesias were latecomers who, moving to South Africa in the 1890’s, found the most obvious commercial niches on the Witwatersrand already over-subscribed. It was necessity, as much as a love of adventure, which drove them north.”*¹⁴⁹ Ze creëerden kleine gemeenschappen in Bulawayo (1894), Salisbury (1895) en Gwelo (1901).¹⁵⁰

De Sefardische Joden in Katanga zijn voornamelijk afkomstig van het eiland Rhodes, al vanaf de antieke tijd een vestigingsplaats voor Joden.¹⁵¹ Als voertaal werd er op het eiland Grieks gesproken. De Joden werden er voor de val van het Byzantijnse Rijk *Romaniotes of Franco Levantinos* genoemd.¹⁵² Wanneer Rhodes in 1522 bezit werd van sultan Solimar le Magnifique werd Rhodes het toevluchtsoord van een groot aantal Sefardische Joden afkomstig uit Spanje en Portugal die het Rooms-Katholieke bewind van Ferdinand en Isabella van Spanje, en later ook het Portugese regime, ontvlucht waren. Ongeveer 300.000 à 400.000 Joden werden voor de keuze gesteld zich te bekeren tot het katholicisme of Spanje te verlaten. Enerzijds gedreven door een sterk geloof in hun religie en de grote waarde die ze hechtten aan hun gebruiken, en anderzijds door de weerzin die de bekering bij hen opwekte, koos de meerderheid voor de uittocht. Duizenden Joden werden

¹⁴⁸ Twee derde van hen was afkomstig van de provincie van Kovno (het huidige Lithouwen), de rest kwam voornamelijk uit de provincie van Kurland (het huidige Letland) en Wit-Rusland.

¹⁴⁹ MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999, p. 8.

¹⁵⁰ Voor meer informatie over de exodusbeweging van de Asjkenazim, zie: MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999, pp. 3, 7-15 ; *Encyclopaedia Judaica*, vol. 14, Jeruzalem, 1972 onder de trefwoorden Rhodes (col. 145-147), Rhodesia (col. 148-149), Republic Democratic of Congo (col. 893).

¹⁵¹ In de tijd van de kruisridders was er reeds sprake van een straat met de naam Route d’Evreaki in Malona, waarbij Evreos ‘Jood’ betekent. In 1309 bestaat er reeds een Quartier Juif. Zie: BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. *Un Rabbin au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 12.

¹⁵² BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. *Un Rabbin au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 12.

verdreven uit het land waar ze al sinds het Romeinse Rijk welvarendheid gekend hadden. De term Sefardiem is afgeleid van het Hebreeuwse woord *Sefarad* dat 'Spanje' betekent. De Sefardische Joden vertrokken naar Portugal, Nederland, de Provence, Noord-Afrika, grote delen van het Ottomaanse Rijk (Griekenland, Turkije en de Balkan) en Oost-Europa (Bulgarije, Joegoslavië en Roemenië). In 1496 volgde Portugal het Spaanse voorbeeld waardoor de Joden die zich vanaf 1492 in Portugal vestigden opnieuw moesten vluchten. In totaal ontvluchtten ongeveer 200.000 Joden het Iberisch schiereiland.¹⁵³ Door hun liefde voor en hun sterke verbondenheid met hun cultuur hielden de Sefardische Joden zich erg aan hun tradities. Hun taal was het *Ladino*, het *Judéo-Espagnol*, een aan het Spaans verwante taal¹⁵⁴. Met het akkoord van Lausanne in 1924 werden de eilanden van Dodekanesos toegewezen aan Italië. Nog meer Joden kozen voor het eiland Rhodes.

Door de grote hoeveelheid Joden die zich op het eiland vestigden, kreeg de streek de bijnaam '*Tchica Yerouchalaïm*' of 'Klein Jeruzalem'. Rhodes was een vredelievende plaats voor de Israëlieten. De Joodse wijk bevond zich in de oude stad, binnen de vier kilometer lange muren opgetrokken door de Kruisvaarders. De meeste inwoners spraken er vijf verschillende talen: Grieks, Italiaans, Turks, Ladino en Frans. De hogere klasse van de Joodse gemeenschap op Rhodes beperkte er zich tot drie bankiers (Salomon Alhadeff et Fils, Isaac Alhadeff en Joseph Menaché), grote handelaars (Maison Haïm, Notrica, Touriel), drie dokters (Gaon, Hasson en Mizrahi), een apotheker (Mardoché Menaché) en een handvol handelaars die in mooie woningen woonden buiten de muren van de oude stad.¹⁵⁵

De Balkan onder het Ottomaanse Rijk werd gekenmerkt door economische instabiliteit en armoede, redenen die de jonge Joden dwongen te emigreren en ergens anders een toekomst op te bouwen. Er was de keuze tussen twee richtingen van emigratie: Amerika en, voor de meer avontuurlijke en minder kapitaalkrachtigen onder hen – en horen praten hadden over nog niet geëxploiteerde nieuwe gronden waar men fortuin kon maken - Centraal-Afrika. Deze Joden waren vaak nog zeer jonge, goede werkers en zonder een bepaalde opleiding. Ze hoopten op deze manier hun leven en dat van hun familie, die achtergebleven was op het eiland, te verbeteren.¹⁵⁶

Als gevolg van de Balkanoorlog werd Rhodes in 1912 Italiaans grondgebied. Tijdens de Italiaanse heerschappij over Rhodes vanaf 1912 blijft de Joodse gemeenschap zich uitbreiden, hoewel velen kiezen voor de emigratie, de Rhodiotische emigratie. Er worden verschillende bestemmingen waargenomen: de Verenigde Staten, Argentinië, Klein-Azië, Egypte, Rhodesië en Belgisch Congo.

¹⁵³ BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. *Un Rabbín au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 9; MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999, p. 2-3; ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997, p. 28.

¹⁵⁴ Het Castillaans van de 15de eeuw.

¹⁵⁵ BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. *Un Rabbín au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 12-15.

¹⁵⁶ BENATAR, J. en PIMENTA-BENATAR, M., *De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade*, Editions SIIAC, 2000, p. 107.

Er waren verschillende routes die gebruikt werden om van Rhodes in Centraal-Afrika te geraken. Volgens Bourla Errera M. was de klassieke weg die gevolgd werd de zeeroute naar Zuid-Afrika om dan via de spoorlijn vanuit Kaapstad Katanga te bereiken. Benatar Jacqueline brengt als klassieke weg een andere route naar voren: de boottocht van Ismailya in Egypte naar Beira, een Portugese havenstad in Mozambique, waarna het traject vervolgens per trein voortgezet kon worden naar Umtali in Zuid-Rhodesië om uiteindelijk Elisabethville te bereiken. Een derde mogelijke route was via Dar-Es-Salaam naar Albertville, op het Tanganyikameer, om daarna via Jadotville Elisabethville te bereiken.¹⁵⁷

Mits uitzonderingen die reeds vroeger aankwamen in Elisabethville, start de rhodiotische emigratie naar Elisabethville pas vanaf 1911.

Stedelijke geografie

Sociale positie

Een cruciaal verschil tussen de twee soorten Joden werd gevormd door de sociale status die ze innamen in de maatschappij. Terwijl de Asjkenazim meestal een zeker kapitaal bezaten bij hun aankomst in de stad, de goede connecties hadden om de nodige financiële steun te verkrijgen bij het vestigen in de nieuwe omgeving of aangesloten waren bij – voornamelijk – Britse ondernemingen die voor de nodige steun zorgden, hadden de Sefardische Joden deze voorrechten niet.

De Joden die Rhodes ontvluchtten om een nieuwe toekomst uit te bouwen in Katanga – voor zichzelf maar ook voor hun familie die achtergebleven was in het thuisland – ondernamen de tocht naar dit vreemde grondgebied vaak met hun laatste spaargeld of met hulp van familie of vrienden. Ze kwamen in Elisabethville aan zonder enig kapitaal. In tegenstelling tot de werknemers die werkten onder een contract van de staat en konden genieten van de vele voordelen die dit bood – logement, vervoer, medische diensten, de waarborg van een mogelijke terugkeer naar het thuisland, enz. – hadden de Joodse emigranten niets waarmee ze hun nieuwe leven konden beginnen opbouwen. Hier bovenop kwam nog eens de morele verplichting die ze met zich meedroegen te slagen in hun activiteiten om de familie in het vaderland te helpen.

De Joden waren bijna allen geschoold, maar hadden eerder een praktische dan een theoretische opleiding achter de rug. Door dit gebrek aan een professionele vorming legden ze zich voornamelijk toe op handel in al zijn facetten: import, export, aankoop en verkoop van inlandse producten en artikelen van de blanken, groot- en kleinhandel en kleine industrieën.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Voor een beschrijving van de verschillende migratieroutes, zie: BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. Un Rabbijn au Congo (1937-1991), La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 24; BENATAR, J. en PIMIENTA-BENATAR, M., De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade, Editions SIIAC, 2000, p. 108.

¹⁵⁸ BENATAR, J. en PIMIENTA-BENATAR, M., De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade, Editions SIIAC, 2000; ISRAEL, E., "Les Juifs au Katanga", in: L'Essor du Congo, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.

De Joodse immigranten werden bij hun aankomst in Elisabethville vaak opgevangen door familieleden, vrienden of eenvoudige kennissen die hen, naast het aanbieden van onderdak tot ze zelf konden voorzien in hun levensonderhoud, ook bijstonden met raad bij het opstarten van een handel. Eerlijkheid stond bij de oprichting van zijn winkel centraal, aangezien de Joodse handelaar zich, bij gebrek aan startkapitaal, moest baseren op krediet. Van zodra hij besloot een handelszaak te openen, werden er door groothandelaren producten aangebracht waarvoor hij, of zijn vriend, garant stond. In zijn artikel over de Joodse gemeenschap in Katanga in de speciale editie van *L'Essor du Congo* van 1931, verklaart Israël E., zelf een Jood, deze solidariteit onder de Joden:

“La vérité est que les juifs viennent dans la colonie avec une telle conscience de leurs devoirs envers leurs parents à secourir, leurs soeurs à marier, leur propre avenir à constituer que l'ardeur avec laquelle ils travaillent, la sobriété, l'esprit d'économie et même les privations auxquels ils se soumettent sont les seuls éléments constitutifs de la force dont ils disposent.”¹⁵⁹

Zoals al wel doet vermoeden, vinden we de Joodse gemeenschap in de koloniale periode voornamelijk terug in het commerciële centrum van de stad. Tot het einde van de Tweede Wereldoorlog woonde de meerderheid van de Joodse gemeenschap achter hun winkel. De Avenue Sankuru kreeg zelfs de bijnaam *'Petite Judéria'* door de verzameling Joodse groot- en kleinhandelaars die er gevestigd waren.¹⁶⁰ In dit commercieel centrum kon er nog een verdere onderverdeling waargenomen worden, de soort handel die gedreven werd – en die voornamelijk bedoeld was voor een bepaald cliënteel – verschilde naargelang de avenue. In de Avenue de l'Etoile en zijn omgeving werden producten van een merkbaar betere kwaliteit en een grotere luxe aangeboden, producten die beantwoordden aan de vraag van de Europeanen. De winkels in de Avenues Moëro, du Sankuru en Munama verkochten producten aan de inlandse bevolking van de wijk.¹⁶¹ Vooral het deel van de Avenue du Sankuru net buiten de Europese wijk, die leidt naar de *cité*

¹⁵⁹ ISRAËL, E., “Les Juifs au Katanga”, in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.

¹⁶⁰ BENATAR, J. en PIMENTA-BENATAR, M., *De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade*, Editions SIIAC, 2000, p. 112.

¹⁶¹ BOURLA ERRERA, M., *Moïse Levy. Un Rabbín au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, pp. 28-29 en 38; ISRAËL, E., “Les Juifs au Katanga”, in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.

*indigène Albert I*¹⁶², herbergde bijna uitsluitend winkels die gericht waren op een Afrikaans cliënteel.¹⁶³

De Joodse gemeenschap onderhield dus niet enkel – professionele – relaties met de rest van de Europese bevolking van de stad, zij voorzag bovendien de Afrikanen van hun producten. In deze context verklaart Israël E. het belangrijk aandeel dat de Joden gehad hebben in de ‘snelle emancipatie’ van de Afrikanen in de stad. *“Le boy veut être un Monsieur, la manamouk une dame, le pikenin un joli petit sportman.”* De Joodse handelaar deed zijn best tegemoet te komen aan de vraag van zijn klanten en voorzag de zwarte bevolking van sigaretten, lucifers, zeep, spiegels, parfum, enz. *“Certes cette tendance du noir katangais est l’oeuvre collective de tous les facteurs qui influent sur la marche du pays.”* Vanaf 1927 werd de verkoop van bier aan Afrikanen toegelaten. Door zijn producten zo aantrekkelijk mogelijk te maken en te zorgen dat deze tegemoet kwamen aan de opkomende coquetterie van de Afrikanen, nam de Joodse handelaar deel aan de morele opvoeding van de Afrikaan.¹⁶⁴

Asjkenazim en Sefarden door de jaren heen in kaart gebracht

Een opvallend fenomeen in de evolutie van de perceelsaankopen van de Asjkenazim is het feit dat de meeste gronden aangekocht werden in het begin van de jaren '20. Vanaf 1928 werden geen aankopen meer geregistreerd. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de economische crisis die zich hierna voordeed. De Asjkenaze Joden hadden over het algemeen de financiële middelen of de steun van – voornamelijk Britse ondernemingen – om weg te trekken uit de stad. De Sefardische Joden beschikten over het algemeen veel minder kapitaalkrachtig dan de Asjkenazim en waren verplicht tijdens deze crisisjaren in de stad te blijven.

Religieuze leven

De Joodse kern aanwezig in Elisabethville, voornamelijk gevormd door Engelstalige Asjkenazim, besloot in 1909 een perceel te kopen aan de Avenue Lemana om er een eerste synagoge op te richten. *“La communauté acheta deux magasins contigus et abattit leur mur mitoyen, obtenant ainsi*

¹⁶² De *cité indigène* Albert I, het huidige Kamalondo, was de eerste cité die in 1921 gecreëerd werd voor de Afrikaanse bevolking van de stad. Ze werd gebouwd ter vervanging van de oorspronkelijke cité indigène die natuurlijk was gegroeid net ten zuiden van en grenzend aan de Europese stad. Door de creatie van een nieuwe wijk werd er een zone neutre gecreëerd tussen de Europese wijk en de cité indigène.

¹⁶³ Het feit dat de winkels gericht waren op enerzijds een Europees, anderzijds een Afrikaans cliënteel wil niet zeggen dat er een restrictie opgelegd werd. Uit interviews die tijdens een studieverblijf in Lubumbashi afgenomen zijn, blijkt dat Afrikanen evenzeer artikelen konden kopen in de ‘Europese’ winkels op de Avenue de l’Etoile. Deze winkels waren veel duurder dan de winkels in de andere genoemde straten, waardoor de Afrikaan meestal verplicht was zich tot de ‘Afrikaanse’ winkels te wenden.

¹⁶⁴ ISRAËL, E., ‘Les Juifs au Katanga’, in: *L’Essor du Congo*, album spécial édité à l’occasion de l’exposition internationale d’Elisabethville, mai 1931.

*une surface de 50 mètres carrés où elle installa son premier oratoire.*¹⁶⁵ Twee jaar later, in 1911, werden de statuten vastgelegd van de *First Hebrew Congregation (Congrégation Israélite du Katanga)*. Deze associatie had tot doel te waken over de spirituele belangen van de Joden in Katanga, de organisatie en het behoud van het Joodse geloof en liefdadigheidswerk.¹⁶⁶ In 1912 werd B.A. Diamond de eerste voorzitter van deze associatie. De Joodse emigranten uit Rhodes integreerden zich in deze gemeenschap van Asjkenazim en moedigden andere familieleden en vrienden aan ook de overtocht te wagen en een leven uit te bouwen in Katanga. Wanneer rond de jaren '30 deze migratie steeds sterker werd en de congregatie zich verder ontwikkelde, werd de oorspronkelijke synagoge te klein en voldeed ze niet meer aan de noden van de Joodse gemeenschap waardoor er gedacht moest worden aan de opbouw van een nieuwe en ruimere synagoge. De president van de gemeenschap, Maurice Pieters, klopte aan bij de gouverneur en ontving een terrein van 9.594m², dat gratis aan de *Congrégation Israélite* overgedragen werd door het Comité Spécial du Katanga. Dit perceel creëerde eveneens de mogelijkheid voor de bouw van een cultureel centrum, een school en een residentie voor de rabbin. De Belgische architect Raymond Cloquet kreeg de opdracht een ontwerp te maken voor de nieuwe synagoge, waarna de constructie zelf reeds werd aangevangen in 1929.¹⁶⁷ Vooral de locatie van deze synagoge doet vragen oprijzen wat betreft de positie van de Joodse gemeenschap in de koloniale heerschappij. Ze werd namelijk opgericht aan het uiteinde van de avenue die het symbool van de Belgische aanwezigheid in de stad vormde: de Avenue du Tabora. De synagoge vormt hierdoor het spiegelbeeld van de kathedraal.

Het Joodse kerkhof van Elisabethville is door zijn ligging naast de industriële zone van de stad, aan de andere kant van de spoorlijn, ver verwijderd van het stadscentrum, de Europese wijk. Het kerkhof is indrukwekkend in grootte en bevat verschillende grote graven. Het getuigt van de belangrijke positie die de Joodse gemeenschap ooit in de stedelijke maatschappij van Lubumbashi aangenomen heeft.¹⁶⁸

¹⁶⁵ BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. *Un Rabbin au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000, p. 29.

¹⁶⁶ ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997, p. 29; Voor meer informatie over de oprichting van de *Congrégation Israélite du Katanga* en het burgerlijk statuut dat deze associatie verkreeg in 1920, zie *L'Etoile du Congo*, 30 april 1920.

¹⁶⁷ Cloquet was een belangrijk architect in Katanga en werd als *architect-in-chief* van de internationale tentoonstelling in Elisabethville in 1931 algemeen beschouwd als de architect die architecturaal modernisme in de streek introduceerde. Over het belang van Cloquet in de koloniale architectuur, zie LAGAE, J., "Raymond Cloquet", in VAN LOO, A. (ed.), *Dictionnaire de l'architecture en Belgique de 1830 à nos jours*, Mercatorfonds, Anvers, pp. 212-213.

¹⁶⁸ LAGAE, J., "From "Patrimoine partagé" to "whose heritage"? Critical reflections on colonial built heritage in the city of Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo", in *Afrika Focus*, vol. 20, nr. 1, 2008, p. 25.

Cases

Het gebruik van kadastermateriaal heeft als voordeel zich een vrij exact beeld te kunnen vormen van de locatie van bepaalde eigendommen in de stad. Op deze manier kunnen trajecten van individuen en ondernemingen uitgezet worden op de kaart en kunnen bepaalde stellingen getoetst worden aan de ruwe gegevens van het kadastermateriaal.

In wat volgt zullen twee pioniers van de Joodse gemeenschap, maar evenzeer twee individuen die bijgedragen hebben tot de ontwikkeling van de economische ontwikkeling van de gehele stad, als casestudies onderzocht worden. De keuze ging uit naar de Asjkenazim Barnett Smith en de Sefard Salomon Benatar, die elk erin slaagden een nieuw leven op te bouwen in een volledig vreemde omgeving en daarenboven een handel op te richten die een belangrijke waarde aannam in zijn branche in de gehele regio.

Barnett Smith en Elakat

Barnett Smith werd rond 1870 geboren in Riga in de toenmalige provincie Kurland, het huidige Letland, in het Russische Rijk. In zijn tienerjaren volgde hij zijn vader naar Londen. In de periode van de Boerenoorlog¹⁶⁹ verliet hij deze stad en vestigde hij zich in Zuid-Afrika. Zeer waarschijnlijk verkreeg hij in deze periode zijn bijnaam Barnett 'Bongola' Smith als een gevolg van zijn verkoop van paarden en ezels aan het Britse leger. Bongolo betekent in het Zulu 'ezel'. In 1909 bereikte hij Zuid-Rhodesia, waar zijn vrouw een restaurant uitbouwde in Salisbury. Hijzelf trok in 1910 verder noordwaarts richting Elisabethville om zich hier te vestigen als slager en veehandelaar. Tijdens zijn trektocht van Zuid-Afrika naar Katanga hield hij zich nog niet bezig met de slagindustrie. Hij legde zich enkel toe op het transport en het verhandelen van slachtvee. Door meerdere onfortuinlijke speculaties was hij in enkele jaren tijd echter veel van zijn kapitaal verloren. Wanneer hij uiteindelijk in Elisabethville aankwam, was hij financieel in een erg zwakke positie, maar bruste hij van de energie en de ervaring. In geen enkele taal kon hij lezen of schrijven, maar ook dit vormde voor hem geen drempel om een van de meest formidabele en succesvolle veehandelaren te worden in Centraal-Afrika. Hij maakte gebruik van zijn kennis van de Zuid-Afrikaanse taal om samen te werken met prominente Nederlandstalige Belgen, waaronder de toekomstige bisschop van Katanga Mgr. de Hemptinne en de toekomstige gouverneur van de provincie Gaston Heenen, die beiden bijdroegen tot het oorspronkelijke kapitaal van Smith. In 1913 bouwde hij een ranch uit – bekend als 'Weltevreden' – op het Bianco plateau, ten noorden van Kambove en Likasi. Het oorspronkelijke vee werd via de spoorlijn uit het zuiden aangevoerd naar Elisabethville. In een paar jaren breidde hij deze ranch zo uit dat hij in 1918 een totaal van ongeveer 4.000 dieren had en hiermee de grootste

¹⁶⁹ De Boeren zijn de afstammelingen van de eerste Hollandse kolonisten van Zuid-Afrika die zich in de 16de en 17de eeuw gevestigd hebben in de regio van Kaapstad, in het zuiden van het continent. Van zodra goud en diamant ontdekt waren in de omgeving van Johannesburg en Pretoria besloten de Engelsen zich te mengen en te proberen dit in handen te krijgen. De generaal Paul Krüger, president van Transvaal, verklaarde Engeland de oorlog. Onder de soldaten bevonden zich ongeveer 300 Joden. Dit conflict duurde tot 1902.

kudde van het land bezat. Terwijl zijn vrouw en kinderen zich bezighielden met het onderhoud van deze ranch, legde Barnett Smith zich toe op de uitbouw van zijn slagerijen, zuivelfabrieken en andere ondernemingen in Elisabethville. Vanaf de jaren '20 versterkte hij zijn banden met veehandelaren in Noord-Rhodesia, waardoor hij een belangrijke positie innam in de handel tussen Congo, Noord-Rhodesia en Ngamiland.¹⁷⁰ In 1922 verkreeg hij de Britse nationaliteit in Noord-Rhodesia.¹⁷¹

“A côté des vastes entreprises industrielles et minières qui se créaient au Katanga, il fallait un organisme pouvant assurer le ravitaillement en vivres frais, oeufs, beurre, lait, fruits et surtout en viande de boucherie de la population blanche et indigène qui devenait fort importante au Katanga. Ce fut la raison qui guida, dès 1924, un groupe d'établissements financiers comptant parmi les plus importants de Belgique et en juin 1925 fut fondée la Compagnie d'Élevage et d'Alimentation du Katanga, par la reprise des affaires fort prospères de Monsieur Barnett Smith, un pionnier de la première heure.”¹⁷²

Zoals bovenstaand citaat uit de speciale editie van *L'Essor du Congo* van mei 1931 reeds aantoont, sloot Barnett Smith in 1925 een deal met leden van de Belgische bankwereld, wat resulteerde in de oprichting van een nieuwe organisatie, de *Compagnie d'Élevage et d'Alimentation au Katanga*, die bekend werd onder de naam Elakat¹⁷³. (fig. 40) Deze organisatie groeide indrukwekkend snel en

¹⁷⁰ Hij onderhield eerder al contacten met de Susmans in Noord-Rhodesia, maar pas in 1920 ging hij een formele overeenkomst met hen aan. Voor meer informatie over de Susmans en over de overeenkomsten tussen deze en Barnett Smith, zie: MACMILLAN, H., *An African Trading Empire: The Story of Susman Brothers & Wulfsohn*, 1901-2005, I.B.Tauris, 2005; MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999, pp. 16-37.

¹⁷¹ Informatie over deze pionier kan gevonden worden in MACMILLAN, H., *An African Trading Empire: The Story of Susman Brothers & Wulfsohn*, 1901-2005, I.B.Tauris, 2005, pp. 127-129; MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999, pp. 30-36. In dit laatste werk kunnen meerdere namen teruggevonden worden die voorkwamen in de kadasterfiches van de periode 1911-1925 van Elisabethville. Vaak wordt een korte biografie gegeven waardoor deze personen beter geplaatst kunnen worden in de context van de Joodse migratie naar Katanga, en waardoor hun belang in de commerciële wereld van de stad duidelijk wordt. Biografieën vormen vaak goede bronnen om verhaallijnen te achterhalen.

¹⁷² “Compagnie d'Élevage et d'Alimentation du Katanga. Son Activité – Son Développement – Ses Filiales”, in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.

¹⁷³ Voor meer informatie over de *Compagnie d'Élevage et d'Alimentation au Katanga*, zie “Compagnie d'Élevage et d'Alimentation du Katanga. Son Activité – Son Développement – Ses Filiales”, in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931 en MACMILLAN, H., *An African Trading Empire: The Story of Susman Brothers & Wulfsohn*, 1901-2005, I.B. Tauris, 2005, p. 128. Barnett Smith vond voor de oprichting van deze organisatie steun bij de *Banque H. Lambert*, de *Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie*, de *Crédit Général du Congo*, de *Mutuelle*

veroverde, ondanks de aanwezigheid van verschillende concurrenten in de sector¹⁷⁴, ongeveer het monopolie in de slagersbusiness. Elakat werd leverancier van het merendeel van de grote Katangese organismen zoals *Union Minière*, de *Chemin de Fer du Katanga*, de regering, het *Comité Spécial du Katanga*, de *Compagnie Foncière du Katanga*, enz. In Elisabethville en Likasi bezat Elakat verschillende beenhouwerijen, uitgerust met de nieuwste technieken voor de bewaring en verkoop van allerlei soorten vlees aan de Europeanen.

De organisatie bleef tot na de onafhankelijkheid in 1960 een belangrijke rol behouden in de wereld van de slagerij, de fokkerij, de handel en de textielbusiness in Congo. In 1929 werd een onderafdeling opgericht, de *Congo-Rhodesia Ranching Company*, die ranches en boerderijen in Rhodesië onderhield. Smith verhuisde zuidwaarts naar Bulawayo en verdedigde zijn belangrijke rol in de vleesmarkt tot aan zijn dood in 1941.

Het kadastermateriaal geeft ons een goed beeld van de locatie van de verschillende eigendommen van Barnett Smith in het Europese stadsdeel van Elisabethville. (fig. 42) Een eerste eigendom die teruggevonden wordt, dateert van 1919, de periode waarin Smith het runnen van de ranch Weltevreden overlaat aan zijn vrouw en kinderen en zelf het stadscentrum intrekt voor de uitbouw van zijn slagersbusiness. Hij kocht dit perceel, gelegen aan de Avenue du Sankuru, over van de Portugese Jood, Mauricio – Maurice – Teixeira de Mattos.¹⁷⁵ Het perceel was dichtbij de Place Royale gelegen, net buiten de zone die Chapelier als 'commercieel' aanduidde. In de twee jaren die volgden kocht Barnett Smith nog meerdere percelen, allemaal gelegen in de commerciële zone en waarvan sommigen al bebouwd waren met commerciële ruimtes: een perceel met handelspand aan de Avenue Royale, enkele percelen op het bouwblok begrensd door de Avenues Royale, du Sankuru en du Moero, en een perceel op de kruising van de Avenues du Moero en Sankuru. (fig. 41)

Vanaf 1925 zien we dat Smith verschillende van deze percelen overdroeg op naam van de onderneming Elakat. Een nieuw perceel op de kruising van de Avenues des Usines en Wangermée werd op naam van de onderneming aangekocht in 1927.

Het is duidelijk dat de winkels van Barnett Smith een belangrijke plaats innamen in het commerciële centrum van de stad. Naast andere grote ketens in die periode – *I. Pieters & Co*, *Intertropical Comfina*, *Standard Bank South Africa Ltd*, *Daniels Frères* – , verschillende hotels en het postgebouw, waren ze gelegen aan of in de onmiddellijke omgeving van de Avenue Royale. Deze diagonale as die de Place Royale verbond met het station nam dus een niet te onderschatten

Mobilière et Immobilière, M.M.F. M. Philipson et Co en de *Compagnie Foncière du Katanga* en zijn neven, de Rothschilds.

¹⁷⁴ Aanwezige concurrentie in de stad werd vertegenwoordigd door oa. J.J. Hantche, de gebroeders Blumenthal en Robert Granat.

¹⁷⁵ Maurice – Mauricio – Teixeira de Mattos dook vanaf het einde van de 19de eeuw zowat overal in de regio op. "He was running a successful business in prefabricated houses at Elisabethville in 1913 when he disappears from the records." Zie: MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999, pp. 6-7.

statuut in in het Europese stadsdeel. Ze zorgde niet enkel voor een snelle verbinding met het centrum van de stad, de Place Royale, die de belangrijkste administratieve en publieke functies van de stad bevatte – het justitiepaleis, het stadhuis, het oorspronkelijke bureau van de gouverneur en de *Cercle Albert et Elisabeth* –, ze vormde bovendien een belangrijke schakel in de commerciële wijk van de stad.

Salomon Benatar

Salomon Benatar is de eerste Jood afkomstig uit Rhodes die het Katangese grondgebied betreedt. Over de exacte datum bestaat hier enige twijfel.¹⁷⁶ Salomon Benatar verliet zijn geboorte-eiland Rhodes in 1895 en vertrok, op 12- of 14-jarige leeftijd, als clandestiene passagier naar Ismailiya in Egypte, stad aan de toegang tot het Suezkanaal. Hoewel hij uit een gegoede familie stamde, wilde hij zijn eigen leven leiden en zocht hij naar avontuur. Op de oevers van het kanaal begon hij met de verkoop van sigaretten, daarna opende hij een van de kiosken, typisch voor het Middellandse Zeegebied, waar men alles verhandelde: tabak, bonbons, schoonheidsproducten. Hij liet zijn broer Moussa (Moïse) overkomen en, nog steeds als clandestiene passagier, vertrok hij richting Beira, in Mozambique. Hij had horen praten van goud en diamant. In deze Portugese havenstad opende hij de eerste winkel voor Europeanen. Zijn financiële situatie spoorde de Portugese regering aan hem een octrooi te verlenen voor 5 jaar voor de concessie van een brug op de plaats waar de rivieren Zambèze en Luangwa samenvloeiden, op de grens tussen Zumbo in Mozambique en Feira in Rhodesia.

In 1899 startte de Boerenoorlog. De Engelsen zonden troepen, munitie en artillerie via deze brug voor het gevecht tegen de Zuid-Afrikanen. Het fortuin van Salomon Benatar groeide snel en hij droeg de concessie over na drie jaar, net voor het einde van het conflict. Hierna opende hij een winkel in Umtali, stad in Rhodesië, aan de grens met Mozambique. Hij liet zijn broer Moussa overkomen van Egypte zodat deze de winkel kon openhouden tijdens zijn afwezigheid. Salomon keerde terug naar Rhodes en trouwde er met Rachèle Notrica. Salomon nam zijn echtgenote mee naar Caïro in Egypte. Ze openden er een meubelwinkel. De winkel werkte echter niet erg goed en, na ongeveer drie jaar, droeg hij deze over. Zijn echtgenote verdroeg het Afrikaanse klimaat niet, waarna hij haar terugzond naar Rhodes. Hijzelf keerde terug naar Umtali, waar zijn broer gedurende zijn afwezigheid de handel had voortgezet. Deze handel kon echter geen twee families onderhouden. Hierdoor trok Salomon, nog steeds erg avontuurlijk van geest, richting Congo. Aan het hoofd van een kleine gewapende groep overbrugde hij bijna 800 km te voet, naar het noorden, naar Katanga.

In 1905 kwam Salomon aan in Katanga. Eerste Jood uit Rhodes, eerste Sefarade, een van de eerste handelaars. Daar kreeg hij een perceel aangeboden door luitenant-kolonel Wangermée,

¹⁷⁶ Volgens zijn oudste kleinzoon, die bovendien zijn naam Salomon – Solly – draagt, was dit in 1905. De Rabbijn Moïse Levy citeert het jaartal 1910.

eerste gouverneur van Katanga.¹⁷⁷ Salomon vroeg waar de toekomstige post en treinstation zich zouden bevinden en koos een terrein tussen beiden, op de hoek van de Avenue du Moero en Lomami. Dit zou de zetel worden van zijn toekomstige textielwinkel, het *Maison Solbena*, afgeleid van zijn naam, Solomon Benatar. Daarvoor waren de gebroeders Benatar bekend onder de firmanaam Benatar Bros & Co, maar vanaf 1910 besloten ze onder afzonderlijke naam te werken. In 1912 liet hij zijn broer Moussa en enkele neven overkomen. Hij zal de aanleiding zijn tot de Rhodiotische immigratie van vele jonge personen in de volgende jaren.¹⁷⁸

Wanneer we de percelen van Benatar Salomon op kaart uitzetten, vinden we inderdaad het perceel terug dat Salomon Benatar gekozen had op de hoek van de Avenues du Lomami en du Moero. (fig. 43) Het perceel, gelegen in de zone tussen het station en het postgebouw, neemt een centrale positie aan in de commerciële zone van de stad. De keuze voor een perceel in de buurt van het postgebouw is te verklaren doordat de post in die periode niet rondgedeeld werd. De inwoners hadden elk een postvakje in de gevel van het postgebouw zelf, waardoor de omgeving van de post een drukbezochte plaats in de stad was op de tijdstippen dat de post uit Europa aankwam.

Hoewel in de onderzochte literatuur vermeld wordt dat *Benatar Bros & Co* opgesplitst werd in 1910, vinden we op latere data verschillende percelen terug op de naam van deze onderneming. De naam Solbena vinden we echter niet op de kadasterfiches terug. Het bovenvernoemd perceel dat de zetel zou worden van Solbena werd in 1917 overgedragen op naam van *Benatar Bros & Co*.

In de loop van de jaren 1919 tot 1923 werden nog tien andere percelen aangekocht, hetzij op naam van Benatar Salomon, hetzij op naam van *Benatar Bros & Co*. Zeven van deze percelen bevinden zich in de commerciële zone van de stad, waarvan meerderen onder hen op de belangrijkste commerciële assen van de stad. Zo kocht hij één perceel op de hoek van de Avenues Royale en de l'Etoile, verschillende percelen aan de Avenue du Moero – naast en tegenover het Hotel Makris –, een perceel aan de Avenue de l'Etoile en een perceel aan de Avenue des Usines. Op deze percelen werden of waren reeds handelspanden gevestigd.

Op de percelen die buiten deze commerciële zone gevestigd waren, waren residentiële woningen gebouwd. Dit was het geval voor de percelen aan de Avenue du Général Leman en du Maniema. De twee percelen gelegen aan deze laatste avenue werden in 1939, na de dood van Salomon Benatar, overgedragen op zijn vier zonen, Gabriel, Jacques, David en Victor.

Het laatste perceel bevond zich in de wijk Bakoa. Natuurlijk moeten we de informatie die we vinden in het kadaster met enige voorzichtigheid interpreteren. Het was niet noodzakelijk de eigenaar van

¹⁷⁷ Wangermée trachtte handelaars naar de stad te trekken om de stad leefbaar te maken. Salomon Benatar had tijdens zijn verblijf in Rhodesië de Engelse nationaliteit aangenomen. Ook zijn voornaam werd veranderd in Solomon.

¹⁷⁸ Over het leven van Benatar Salomon, zie: RAHMANI, M., Juifs du Congo. La confiance et l'espoir, Editions de l'Institut Sépharade Européen, Bruxelles, 2007; RAHMANI, M., Shalom Bwana, la saga des Juifs du Congo, Editions Romillat, Paris, 2002; BOURLA ERRERA, M., Moïse Levy. Un Rabbin au Congo (1937-1991), La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000; BENATAR, J. en PIMENTA-BENATAR, M., De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade, Editions SIIAC, 2000.

het perceel die het ook effectief bewoonde. We kunnen wel met zekerheid stellen dat Salomon Benatar nooit als tweederangsblanke beschouwd zal zijn geweest, gezien de status die hij innam in de economische ontwikkeling van de stad.

GRIEKEN

Inleiding

De Griekse gemeenschap werd reeds vertegenwoordigd onder de pionniers die het Katangese grondgebied betraden en zich vestigden in de veelbelovende mijngebieden. Hoewel ze naast hun vroege aanwezigheid ook wat betreft aantal één van de grootste bevolkingsgroepen in de stad Elisabethville uitmaakten¹⁷⁹ en een actieve rol hebben gespeeld in de commerciële ontwikkeling van de stad, is deze gemeenschap als studieobject tot voor kort nog onontgonnen terrein.

In het voorjaar van 2008 werd het eerste boek uitgegeven dat zich volledig concentreert op deze Griekse gemeenschap in Belgisch Congo. Het werk is van de hand van Georges Antippas, zelf van Griekse origine, maar in 1956 geboren, opgegroeid en nog steeds wonend in Congo. Hierbij moeten we opmerken dat Antippas niet schrijft vanuit het standpunt van een historicus – hij is boekhouder van opleiding – maar vertrekt vanuit een zekere nostalgie. Enerzijds gedreven door de wil het verhaal van zijn familie, die al sinds 1895 aanwezig was op het Congolese grondgebied, neer te schrijven en anderzijds om tegemoet te komen aan de leegte in de literatuur wat betreft deze gemeenschap, wil hij met *Pionniers méconnus du Congo Belge*¹⁸⁰ een bijdrage leveren aan de kennis over het leven en de activiteiten van de Griekse migranten in Congo. Het boek bestaat uit een verzameling teksten, documenten en historische foto's die de auteur verzameld heeft bij oud-kolonialen waarmee hij tracht het leven van deze Griekse migranten te reconstrueren. Opvallend in het werk is de grote hoeveelheid informatie die verzameld werd over Katanga in vergelijking met de andere provincies van Congo.¹⁸¹

Tijdens de studiereis naar Lubumbashi, die ondernomen werd in mei-juni 2008, kwam ik ook in het bezit van een Griekse tekst die door het bestuur van de huidige Griekse gemeenschap samengesteld was. Ze bevat een korte geschiedenis van de Grieken in Elisabethville, een overzicht vanaf de stichting van de stad tot nu, maar blijft zeer beperkt en vaag.¹⁸²

Het beperkte bronnenmateriaal dwingt ons tot het aftasten van de mogelijkheden die het biedt en het uitproberen en uitzetten van mogelijke onderzoekspistes.

Tot de bevolkingsgroep van de Grieken worden niet enkel de personen gerekend die afkomstig zijn van het Griekse schiereiland. Zo worden ook de Dodekanesos beschouwd als belangrijke vertrekbasis van Griekse migranten naar het Congolese grondgebied.¹⁸³ Antippas stelt zelfs dat de

¹⁷⁹ Zie fig. 28.

¹⁸⁰ ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008.

¹⁸¹ Georges Antippas is in 1953 geboren in Kolwezi, in Katanga. Hierdoor had hij een betere toegang tot familiearchieven van zijn kennissen, enz., wat resulteerde in een zeer uitgebreide documentatie van de *anciens* van Katanga.

¹⁸² Deze tekst en een vertaling werden toegevoegd in 3.

¹⁸³ De Dodekanesos vormen een Griekse eilandengroep voor de kust van Zuidwest-Turkije: Rhodes, Kos, Leros, Patmos, Lipsi, Kalymnos, Astypalea, Nissyros, Tilos, Symi, Khalki, Karpathos, Kassos, and Kastellorizo. De eilanden behoorden tot het Osmaanse Rijk voordat ze in 1912 bezet werden door Italië. Zie: FULLER, M.,

meerderheid van de Grieken in Elisabethville afkomstig waren van deze eilandengroep. Op de kadasterfiches werden verschillende personen van de stad Smyrna¹⁸⁴ teruggevonden.

Migratiestromen

Nog vooraleer de geplande spoorlijn van Kaapstad naar Caïro Elisabethville bereikt had, in september 1910, vonden reeds een heel aantal Griekse pionniers hun weg naar de Katangese mijnstreek. In tegenstelling tot de Joodse gemeenschap waarbij een migratie en een zoektocht naar een nieuwe meer welvarende toekomst noodzakelijk was door de situatie in het thuisland, werden de Grieken gedreven door een nieuwsgierigheid naar de geruchten van enorme rijkdommen in Afrika. In navolging van enkele Griekse pionniers op het einde van de 19de eeuw werden nieuwe kleine groepen Griekse migranten aangetrokken naar het Afrikaanse continent, aangemoedigd door vrienden of familieleden die ter plaatse mogelijkheden tot fortuin hadden ontdekt. De tocht van het Griekse schiereiland en de omliggende gebieden naar Zuid- en Centraal- Afrika kon ondernomen worden via drie mogelijke migratieroutes.¹⁸⁵ (fig. 44)

Rond 1880 bereikte een eerste golf Griekse migranten de Zuid-Afrikaanse kust. Deze eerste vlag Griekse migranten werd gekenmerkt door een zeer bescheiden afkomst, de meesten onder hen waren ongeschoolde zeemanslui. Langs de kustlijn in de omgeving van Kaapstad openden ze cafeetjes, *bottle stores* en hotels. Toch werden velen onder hen aangetrokken door de ontdekte

Moderns Abroad. Architecture, cities and Italian imperialism, Routledge, New York, 2007, pp. 30-31. M. Fuller beschouwt de Dodekanesos als een Italiaanse kolonie: “*Technically they were never a colony but a ‘Possession’, which Italy initially agreed to relinquish but did not. [...] Because the islands were treated in every sense like the other Italian colonies – for instance, a handful of rural settlements were built there – I also treat them as an Italian colony throughout this book.*” (p. 226, noot 20) In deze noot geeft Fuller ook specifieke referenties over de relatie tussen Italië en de Dodekanesos.

De Griekse cultuur en taal vormden echter de basiskenmerken van de bewoners van deze eilanden. Een uitzondering hierop vormt Rhodes, waar de Joodse en Italiaanse cultuur de basis vormden. (Hierbij wordt verwezen naar het hoofdstuk over de Joden in deze scriptie.) In 1948 kwamen de eilanden met de *Vrede van Parijs* aan Griekenland toe. Zie: FULLER, M., *op.cit.*, p. 36.

¹⁸⁴ Smyrna is een stad in het westen van Turkije, aan de Egeïsche Zee. Voordat het Ottomaanse Rijk na de Eerste wereldoorlog uiteenviel, vormden de Grieken de grootste etnische minderheid in Smyrna. Bij het Verdrag van Sèvres behoorde deze stad tot de gebieden die in 1920 aan Griekenland werden toegekend. Na de strijd tussen Griekenland en het opkomende Turkije veroverden de Turkse legers onder Atatürk de stad in 1922. Een deel van de bevolking werd uitgemoord en de stad werd geplunderd in wat de Grieken de klein-Aziatische catastrofe noemen. In 1922 werd de officiële naam van de stad ook Izmir in plaats van Smyrna. Zie: HOUSEPIAN DOBKIN, M., *Smyrna 1922. The destruction of a City*, Faber, London, 1972.

¹⁸⁵ Voor een beschrijving van de verschillende pionniers en migratieroutes, zie: ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008, pp. 50-59.

bodemrijksdommen van bepaalde regio's in het binnenland.¹⁸⁶ Op hun tocht naar het noorden mengden ze zich onder de stroom prospectors die de Afrikaanse bodem onderzochten op minerale rijkdommen. De eerste Grieken bereikten op deze manier de grens met Katanga waar de meesten een leven trachtten op te bouwen in de brousse en gebaseerd op handel met de inlandse bevolking en het aanbieden van onderdak en andere diensten aan de 'bouwers van het rijk'.¹⁸⁷ Aan de inlandse bevolking boden ze, naast goederen, ook de kennis van nieuwe technieken aan, in het bijzonder wat betreft de visvangst. Een groot deel van de Grieken die achtergebleven waren in Zuid-Afrika namen tijdens de Boerenoorlog van 1899 tot 1901 deel aan de strijd. Ze kozen niet unaniem voor de aanhang aan een van deze twee groepen, maar engageerden zich voor een partij naargelang de eigen mening en belangen. Na de Boerenoorlog volgde een nieuwe toestroom van Grieken uit het moederland, personen met een hogere sociale en intellectuele positie: wetenschappers, advocaten, dokters, architecten, onderhandelaars, ... De meesten onder hen hadden als onderaannemers een belangrijk aandeel in de uitbouw van de spoorlijn naar het noorden.

Eveneens in 1880 verkende een andere golf Griekse migranten het Afrikaanse grondgebied vanuit Dar-es-Salaam om zich uiteindelijk te vestigen in Tanganyika. Wanneer deze regio in 1885 een Duitse kolonie werd, bleef de toestroom van Grieken zich uitbreiden. Dezen namen deel aan de constructie van de spoorlijn, of openden kleine winkels voor de inlandse bevolking.

Een derde route die rond 1900 door een groep Grieken gevolgd werd om Katanga te bereiken, was een tocht door Soedan.¹⁸⁸

In de eerste twee beschreven routes naar Katanga, vanuit Zuid-Afrika en vanuit Dar-es-Salaam, vormde Rhodesië door zijn geografische positie het logische doorgangsgebied naar Centraal-Afrika. De Griekse gemeenschappen die gesticht werden in Rhodesië vormden de voedingsbodem voor Griekse migranten naar het Katangese grondgebied waarbij de commerciële banden met deze streek vaak behouden bleven na de vestiging in de Belgische kolonie.¹⁸⁹ Na 1880 bereikten vele

¹⁸⁶ De opening van de goudmijnen van Transvaal lokte een heel aantal Griekse migranten weg uit de kustregio rond Kaapstad.

¹⁸⁷ In tegenstelling tot de goudmijnen die gevonden waren in Transvaal, vereisten de kopermijnen in Katanga een uitgebreide technologie en ontginning van de grondstoffen. Snel fortuin scheppen was hier dus niet mogelijk. De nieuwe migranten moesten volharden en andere middelen zoeken om een nieuw leven uit te bouwen.

¹⁸⁸ De drie beschreven routes werden verkend door de Griekse pionniers die het Afrikaanse grondgebied betraden. In de loop der jaren volgden kleine groepjes Grieken deze pionniers en gebruikten ze de reeds uitgezette routes om het grondgebied te betreden.

¹⁸⁹ Over de blanke gemeenschappen in Zuid-Rhodesië, zie: KENNEDY, D., *Islands of white. Settler Society and culture in Kenya and Southern Rhodesia, 1890-1939*, Duke University Press, Durham, 1987. In dit boek maakt Kennedy een comparatieve studie tussen de gemeenschappen in Zuid-Rhodesië en Kenya: Hij bestudeert de migratiestromen, de sociale positie en de ambities van de diverse populaties tussen 1890 en 1930. Een specifieke referentie naar de Griekse migranten wordt in dit werk niet gemaakt.

Cyprioten de omgeving van Bulawayo en beschouwden het als de ideale vertrekbasis voor een tocht naar de noordelijker gelegen gebieden, Katanga en Tanganyika.¹⁹⁰ Het grootste deel van de Griekse migranten bereikte Rhodesië echter pas na 1902. In 1921 werd in Salisbury officieel de eerste Griekse gemeenschap van Rhodesië gesticht.

Stedelijke geografie

Sociale positie

De uitbouw van de spoorlijn *Cape to Caïre* zorgde voor nieuwe kansen en werkgelegenheid voor personen die er niet van terugschrokken hun woonplaats achter te laten en de werkzaamheden van de spoorlijn naar het noorden te volgen. Vele migranten van diverse Europese origine grepen deze kans een job te bemachtigen die hen bovendien leidde naar de noordelijker gelegen mijngebieden. De Grieken vormden een zeer belangrijk aandeel in deze groep migranten. Een groot aantal namen als onderaannemers de leiding over de groepen Afrikaanse arbeiders op zich of werden aangenomen als stationschefs, treinchefs, arbeiders, enz. Naast de Britse, Schotse en Italiaanse werknemers vormden de Griekse migranten hierbij de grootste groep.

“Des Anglais, des Ecosais, et surtout des Grecs et des Italiens assuraient toutes les sous-traitances. Ils dirigeaient les équipes de travailleurs recrutés en Rhodésie et dans les régions proches du lac Bangwelo. Les principales firmes à l’époque s’appelaient: Dalberto, Mecchi & Monta, Prina, Bown, Nelson, Davinson, Bachelok, Christopholis & Dimitriades, Zakos & Comninos.”¹⁹¹

De andere Grieken trachtten langs de spoorlijn winkeltjes uit te bouwen die enerzijds de werklieden en aannemers van de spoorlijn bevoorraadden, en anderzijds Europese producten aanboden aan de inlandse bevolking.

De handel met de inlandse bevolking was een kenmerkende activiteit voor de Griekse migranten in de Belgische kolonie. In 1900 vestigden zich reeds enkele Grieken in de omgeving van de eerste mijncentra en slaagden erin enkele *petits comptoirs* of *factories*¹⁹² op te bouwen en te ontwikkelen tot bloeiende handelshuizen.

“Ces Hellènes, arrivés sans ressources au Congo, s’établissent à l’écart de toute civilisation. Ils s’y installent dans une construction primitive, le plus souvent une paillote. Ils

¹⁹⁰ We wijzen nog eens op het belang van Bulawayo. In het eerste deel van deze thesis werd reeds de aandacht gevestigd op de mogelijke invloed van het *gridpattern* van deze stad op de keuze van een raster als basis voor Elisabethstad.

¹⁹¹ ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008, p. 58.

¹⁹² Voor een beschrijving en een vergelijking van de *comptoirs* en de *factories*, zie: ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008, pp. 71-76.

réussissent à faire quelques bénéfiques en renonçant à tout confort comme à toute satisfaction de l'existence, grâce à la réduction extrême de leurs dépenses. Quelques objets, couvertures ou fichus aux couleurs voyantes, suspendus à l'extérieur, attirent l'attention du passant indigène. Le stock de marchandises ne vaut guère plus que quelques milliers de francs. Les boutiquiers achètent à Bulawayo (Rhodésie) où ils obtiennent un crédit presque toujours indispensable ou dans les magasins généraux de la mine de l'Etoile."

Later bouwden de Griekse migranten ook in de stedelijke centra commerciële panden uit.

Volgens Antippas vestigden de meeste Grieken zich echter net buiten de Europese wijk, in de commerciële zone langs Route Munama. Zoals reeds aangestipt werd in het hoofdstuk over de morfologische groei in het eerste deel van deze scriptie, vormde deze wijk een aanvulling op de wijk Bakoa. Deze twee wijken zouden volgens de orale geschiedenis gefungeerd hebben als woonplaats voor de 'tweederangsblanken'. (fig. 25) Deze zone valt buiten het kader van deze scriptie, maar zou een belangrijk onderwerp kunnen vormen voor verder onderzoek. Een beter begrip van het aandeel van de Grieken in deze wijk zou de sociale status van de Grieken in de maatschappij verduidelijken. Hoewel de meeste Grieken zich volgens de orale geschiedenis buiten de Europese wijk vestigden, vinden we toch ook verspreid in de commerciële zone van deze wijk enkele Griekse eigendommen – voornamelijk winkels en hotels – terug. (fig. 35 en 39) Ook deze winkels waren gericht op een Afrikaans cliënteel en boden hen diverse Europese producten aan. Antippas beschrijft de Griekse winkel als volgt:

"Les rayonnages en bois montaient jusqu'au plafond et étaient situés sur les trois murs du magasin, où toute la marchandise était exposée. Il y avait une séparation des clients par de très longs comptoirs massifs. Cela concernait la vente de tissus et cotonnades, articles dits 'de traite', cigarettes, machines à coudre, phonos et accessoires avec les disques, vélos et pièces de rechange, lampes tempête, allumettes, lames, les fameuses 'poires' pour les lavements (kampompela), bougies, savon 'kifula', fils à coudre (le fil noir était utilisé pour les tresses des cheveux des femmes et les quantités vendues étaient toujours supérieures aux autres couleurs). En mercerie, tout ce qui était bon marché pour l'habillement des indigènes: chemises, pantalons, tricots, sous-vêtements, robes pour fillettes, sandales (mapapa)..."¹⁹³

Met "séparation des clients" doelt Antippas ongetwijfeld op de scheiding van de inlandse en de Europese klanten, een scheiding die in de winkels in de Europese wijk vaak gemaakt werd door het gebruik van een aparte kassa en toonbank.¹⁹⁴

¹⁹³ ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles,

¹⁹⁴ Bevestigd in interview met David Bwanke, een *ancien domestique*. Zie annex 2.

Ook in de Europese wijk werden de Grieken doorheen de orale geschiedenis een 'bufferfunctie' toegeschreven in het zuiden van het raster, in een zone die in het zuiden begrensd werd door de *zone neutre* en in het noorden door de Avenue du Moero, waarop het 'Hôtel Makris', een belangrijk hotel uitgebaat door een Griek, gevestigd was.¹⁹⁵ Wanneer we echter de evolutie van de perceelsaankopen bekijken, concluderen we dat een opmerkelijk aantal eigendommen zich echter ook buiten deze zone bevonden. Ook de Orthodoxe kerk werd in 1956 een heel eind buiten deze zone gesitueerd. Op het eerste zicht lijkt er dus een discrepantie te zijn tussen de orale geschiedenis en wat historische documenten doen uitschijnen. Toch willen we de stelling van de bufferzone niet dadelijk uitsluiten. Zoals reeds werd aangetoond vormt ook het historische kadastrumateriaal niet steeds een waterdicht instrument om mee te werken. Bovendien moet samen met deze 'bufferzone' in de Europese wijk ook het aandeel Grieken in de wijk Munama bestudeerd worden om een uitspraak te kunnen doen over de sociale positie die de Grieken innamen in de maatschappij. Indien deze wijk Munama effectief een erg groot aantal Grieken huisvestte, zouden de percelen die in de Europese wijk teruggevonden werden buiten de zogenaamde 'bufferzone' ook kunnen onderzocht worden als uitzonderingen.

Belangrijke gebouwen voor de Griekse gemeenschap

In navolging van de oprichting van een Griekse gemeenschap in Rhodesië in 1923 werd de *Union des Hellènes du Congo Belge* opgericht, de eerste Griekse vereniging op Congolees grondgebied. Jean Tatalias, autohandelaar (*Katanga Motor Company*), nam hierbij het voorzitterschap voor zijn rekening. Deze organisatie bekommerde zich in het bijzonder om het lot van haar zieke leden en de inlandse bevolking. Ook in 1929 hielp ze veel van haar leden om de economische crisis door te raken die het land teisterde. In 1927 drongen ze bij de Griekse regering aan om een Grieks consulaat op te richten in de stad Elisabethville, wat gerealiseerd werd in 1928 met als eerste titularis de Belgische advocaat Bruneel. In 1933 telde de vereniging 150 leden. In 1934 creëerde ze een kassa voor medische hulp. In 1942-43 veranderde haar naam in *Union Hellénique Orthodoxe d'Elisabethville*. In 1947 werd ze pas erkend door België bij koninklijk besluit.¹⁹⁶

De Orthodoxe kerk werd pas ingewijd in 1959. Een vraag die we ons hierbij kunnen stellen, is waar de liturgische diensten daarvoor werden georganiseerd. Deze vraag kon niet beantwoord worden door de gegevens die verzameld werden in de database. Het antwoord op deze vraag zou kunnen gevonden worden aan de hand van bijvoorbeeld interviews en vormt een mogelijke piste voor verder onderzoek.

¹⁹⁵ Stelling die aangenomen wordt door D. Dibwe dia mwembu, professor aan de UNILU, faculteit Letteren en Humane wetenschappen, afdeling historische wetenschappen.

¹⁹⁶ Voor meer informatie over de oprichting van de *Union des Hellènes du Congo Belge*, zie: ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, p. 77.

Cases

In tegenstelling tot de bevolkingsgroep van de Joodse gemeenschap waarbij deze Joodse personen in de loop der jaren meestal meerdere percelen in Elisabethville aankochten zodat de trajecten van bepaalde personen door de stad kon bestudeerd worden, werd tijdens de studie van het kadastermateriaal bij de Griekse migranten vaak maar één perceel teruggevonden. Dit leidde tot de keuze om de cases te verdelen naargelang de verschillende functies en gebouwen die de Griekse migranten kenmerkten. Zoals reeds verteld werd in een voorgaand hoofdstuk engageerden de meeste Grieken zich in de handel¹⁹⁷, waarbij een grote aandacht uitging naar winkels die gericht waren tot de inlandse bevolking. In de Europese wijk breidde deze handel zich ook uit tot Europese klanten. Hiernaast werden echter ook door de jaren heen verschillende hotels door Grieken uitgebaat. In wat volgt worden er drie besproken.¹⁹⁸ Het *Théâtre Parthénon* vervulde een belangrijke taak als ontmoetingsplaats van de Griekse gemeenschap van de stad.

Hôtels

'Au jardin du Katanga' / Hôtel Aristocratique

Een van de eerste hotels in Elisabethville behoorde tot de Griek Stratis G. Bombas. Het hotel 'Au jardin du Katanga' werd opgericht in 1910 en werd in 1914 getransformeerd tot 'Hôtel aristocratique'. (fig. 45) *"Le 'Star hôtel', venait d'ouvrir ses portes, c'était une hutte plus grande que les autres. D'impressionnantes quantités de whisky y étaient consommées, mais lorsque le client avait terminé sa bouteille, le patron lui enlevait prudemment son colt pour le mettre à l'abri."*¹⁹⁹

In de kadasterfiches uit het Afrika-Archief werd geen informatie teruggevonden over het hotel of de eigenaar, waardoor de locatie van dit perceel niet achterhaald werd.

In het hoofdstuk waarin de database als werkmiddel besproken wordt, werd het voorbeeld van dit gebouw reeds aangehaald. Een mogelijke verklaring dat dit perceel niet op naam van Bombas werd teruggevonden, zou kunnen verklaard worden door het feit dat het C.S.K. deze persoon een perceel aanbod – hotels zouden immers bijdragen tot de economische ontwikkeling van de stad – en het perceel ingeschreven bleef op naam van het C.S.K. We baseren deze hypothese op de case van de

¹⁹⁷ Het groot aantal Grieken dat deelnam, als onderaannemers of in andere functies, aan de constructie van de spoorlijn vinden we in het Europese stadsdeel niet als eigenaars terug. De C.F.K. voorzag woonplaatsen voor zijn werknemers in aparte arbeiderskampen. De beroepen die bij Griekse migranten teruggevonden werden in kadasterfiches tonen dit aan. Slechts één onderaannemer werd teruggevonden. Zie 1.

¹⁹⁸ Er moet opgemerkt worden dat deze keuze gemaakt werd op basis van de beschikbare informatie en er zeker geen volledigheid nagestreefd kan worden. Wanneer het werk van Antippas en het beschikbare kadastermateriaal samengelegd en vergeleken werden, kon van deze drie hotels met zekerheid de Griekse origine van de eigenaars bepaald worden. Het is volstrekt mogelijk dat er nog andere hotels aanwezig waren in de stad die uitgebaat werden door of eigendom waren van Griekse migranten.

¹⁹⁹ ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008, p. 66.

Sefardische Jood, Salomon Benatar²⁰⁰, die zonder de nodige financiële middelen in 1910 in de stad aankwam en een perceel 'mocht kiezen' om zijn handelszaak op uit te bouwen.

Hôtel Macris, Avenue du Moero

Fokion Macris, geboren in Mytilène, kwam in 1910 in Congo aan en opende een winkel *General Merchant*, gelegen aan de Avenue du Moëro in de Europese wijk van Elisabethville. Zijn broers Stratis en Basile volgden hem in 1915, waarna de drie broers samen de organisatie van de winkel op zich nemen. Na de dood van Fokion in 1918 namen Stratis en Basile het gerantschap van de winkel op zich en vormden het in 1922 om tot een hotel, *Hôtel Macris*. De *Union des Hellènes du Congo Belge* hield zijn eerste bijeenkomsten in dit hotel.

In de kadasterfiches wordt er geen melding gemaakt van Fokion Macris. De eerste fiche die notie maakt van dit perceel dateert van 12/09/1911 en staat op naam van de C.S.K. Wat opmerkelijk is aan deze fiche is het feit dat ze reeds melding maakt van een hotel, terwijl volgens Antippas de winkel *General Merchant* pas in 1922 door de broers Stratis en Basile omgevormd werd tot een hotel: 'Un hôtel, une annexe et une latrine y sont érigés à ce jour.'²⁰¹ In 22/09/1922 werd er wel een kadasterfiche opgesteld op naam van Estratios Macris, ongetwijfeld 'Stratis' Macris.²⁰²

Hôtel Central, 'Coin d'Athènes', Avenue du Lomami

Het *Hôtel Central*, gelegen op de hoek van de Avenues de Lomami en des Usines, werd uitgebaat door de Griek Constantin Vorias²⁰³ en stond volgens Antippas bekend onder de bijnaam 'Coin d'Athènes'. Het perceel werd aangekocht op 15/09/1926.²⁰⁴

²⁰⁰ Deze case werd besproken in het hoofdstuk over de Joodse gemeenschap.

²⁰¹ Kadasterfiche XIIb Folio 40, perceel n° comm. 48, eigenaar 'La Comité Spécial du Katanga', 12/09/1911, ondertekend 'Marchal'.

²⁰² Kadasterfiche XIIj Folio 88, perceel n° comm. 48, eigenaar 'MACRIS, Efstratios', Vente, ondertekend '10/10/1922, De Smet'.

Ook hier werden fiches opgesteld op naam van de *Banque Commerciale du Congo* en een terugkoop door Efstratios Macris (cfr. *Théâtre Parthénon*): 'Rachat au prix principal de 100.000 fr. Rachat avant le 27/09/1923 à midi.' in: Kadasterfiche XIIj Folio 89, perceel n° comm. 48, eigenaar 'La société anonyme Banque Commerciale du Congo', Vente à Rémeré 27/09/1922, ondertekend '10/10/1922, De Smet'; Kadasterfiche XIII Folio 16, perceel n° comm. 48, eigenaar 'MACRIS, Efstratios', Rétrocession 09/04/1923, ondertekend '23/04/1923, Hayen'.

²⁰³ Constantin Vorias was geboren in Smyrne, Griekenland, en overleed op 15/02/1949 in Elisabethville. Hij was de echtgenoot van Jeanne Caberg. Burgerlijke stand Lubumbashi, Acte de décès, Volume XII (11/06/1946-03/04/1950), 136: VORIAS, Constantin; Ere-Consulaat van Griekenland in Lubumbashi, 30 Rue Juin 729, B.P. 446, Lubumbashi.

²⁰⁴ Kadasterfiche XIIw Folio 32, perceel n° comm. 60c, eigenaar 'VORIAS, Constantin', Vente, 15/09/1926, ondertekend 'Elisabethville, 21/09/1926, Mahieu'.

Hiernaast vermeldt Antippas in zijn werk *Pionniers Méconnus du Congo Belge* nog een ander hotel in Elisabethville dat naar zijn mening opgericht werd door Griekse migranten. Het betreft *Hôtel de Bruxelles*, in 1916 opgericht op de Avenue de l'Etoile door Eufrazia Panicco, weduwe van Candido Vittorio Fransos.²⁰⁵ Hoewel Antippas in zijn werk Fransos (Frantzou) tot de Griekse gemeenschap rekent, werd tijdens een bezoek aan het archief van de burgerlijke stand tijdens mijn studiereis naar Lubumbashi de overlijdensakte van Fransos teruggevonden. Hierop werd genoteerd dat hij geboren was in Cuorgne, een stad in de regio Piemonte in Italië. Ook zijn vrouw Eufrazia Panicco was van Italiaanse afkomst.²⁰⁶

Wat opvalt is dat de schaal en het comfort van de Griekse hotels opvallend lager liggen dan hotels zoals *Hôtel Léopold II*, *Hôtel Albert I*, ea. die elk drie sterren kregen in reisgidsen. (fig. 47) *Hôtel Macris*, *Hôtel Central* en *Hôtel Bruxelles* kregen er maar één. Het cliënteel dat aangetrokken werd, zal dus ook verschillend zijn geweest van dat van de eerstgenoemde hotels.

Théâtre Parthénon

In 1920 opende Bombas op de Avenue de l'Etoile het theater 'Parthenon', volgens Antippas een van de meest bezochte plaatsen in de stad. *“La journée, ses vérandas étaient remplies de monde mais le soir il ressemblait plutôt à un saloon du Far West. Deux fois par mois, un cercle d'artistes amateurs donnait des représentations de comédies modernes et parfois des opérettes. Le salle de fête se transformait en salle de cinématographe. Les bals du samedi soir se prolongeaient jusqu'au petit déjeuner.”* In 1923 verkocht Bombas dit gebouw aan het *Crédit Général du Congo* (CREDICONGO). (fig. 46)

Hoewel Antippas dit theater beschrijft als een belangrijke plaats in de Europese wijk, vinden we maar erg weinig informatie terug. Zo stellen we ons de vraag welk publiek aangetrokken werd naar dit theater: waren dit enkel Grieken, of ook andere bevolkingsgroepen? We kunnen aannemen dat over dit theater zeker geschreven moet geweest zijn in de toenmalige pers, wat een uitgangspunt kan zijn voor verder onderzoek.

De locatie van dit perceel kon wel achterhaald worden doordat het perceel in de kadasterfiches op naam van CREDICONGO ingeschreven stond. Het betreft een perceel in de Avenue de l'Etoile, dicht bij het meerarmige kruispunt gevormd door de Avenue du Sankuru en de Avenue Royale. De naam Bombas werd echter niet teruggevonden in de kadasterfiches. Doorheen het onderzoek werd wel vastgesteld dat vele gebouwen opgenomen werden onder de naam van een bank. Vermoedelijk

²⁰⁵ Kadasterfiche XIIb Folio 59, perceel n° comm. 76, eigenaar 'La Comité Spécial du Katanga', Vente, 08/02/1916, ondertekend 'Elisabethville, 11/02/1916, Dufour'.

²⁰⁶ Acte de décès FRANSOS, Candido Vittorio, 16/09/1915, Burgerlijke stand, Lubumbashi; Victor Levy bevestigde de Italiaanse nationaliteit van Eufrazia Panicco.

werden deze gronden en gebouwen aangekocht in samenwerking met een bank (lening) en werden deze percelen ingeschreven onder de naam van de bank zolang deze samenwerking liep of de lening niet terugbetaald werd.²⁰⁷ Ook in het geval van het Théâtre Parthénon is dit het geval. Op 04/04/1919 was het perceel reeds in handen van een Griek, Nicolas Georges.²⁰⁸

Op 28/08/1919 werd het perceel overgekocht door het anoniem vennootschap *Banque Commerciale du Congo*. De verkoop betreft een *vente à réméré* waarbij de eerste eigenaar, Nicolas Georges, het recht had het gebouw terug te kopen:

“Mr. Georges, Nicholas, commerçant, résidant à Elisabethville possède sur l'immeuble décrit d'autre part la faculté de réméré en vertu et aux conditions du contrat de vente à réméré n°sp. 245 qu'il a conclu avec la Société Anonyme Belge Banque Commerciale du Congo le 11 Avril 1919.”²⁰⁹

Het perceel werd op 13/04/1923 ook effectief teruggekocht door Nicolas Georges. Er werd op de kadasterfiche ook melding gemaakt van twee hypotheeken en een *radiation des hypothèques de premier et second rang*.²¹⁰

Hoewel Bombas het *Théâtre Parthénon* volgens Antippas pas opende in 1920 werd reeds in 1919 op de kadasterfiche onder naam van Nicolas Georges melding gemaakt van de aanwezigheid van een theater: 'Un théâtre et ses dépendances y sont élevés à la date de ce jour.'²¹¹

Het oorspronkelijke gebouw bestaat nu niet meer. Het perceel werd ingenomen door de *Banque Congolaise*.

²⁰⁷ Zie hoofdstuk over het kadasteronderzoek.

²⁰⁸ Kadasterfiche XIIIf Folio 59, perceel n° comm. 37c, eigenaar 'GEORGES, Nicolas', 14/07/1919, ondertekend 'Dufour'.

²⁰⁹ Kadasterfiche XIIIf Folio 77, perceel n° comm. 37i, eigenaar 'La société anonyme *Banque Commerciale du Congo*', 17/10/1919, ondertekend 'Dufour'.

²¹⁰ Kadasterfiche XIII Folio 15, perceel n° comm. 37i, eigenaar 'GEORGES, Nicolas', 23/04/1923, ondertekend 'Hayen'.

²¹¹ Kadasterfiche XIIIf Folio 59, perceel n° comm. 37c, eigenaar 'GEORGES, Nicolas', 14/07/1919, ondertekend 'Dufour'.

BOYS

Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken werden een aantal van de Europese bevolkingsgroepen die het Europese stadsdeel bewoonden, besproken. Er werd getoetst hoe verschillende soorten bronnen konden bijdragen tot en ingezet konden worden in een onderzoek naar de sociale geografie van de groepen. Vraagstellingen die aan de oppervlakte kwamen, werden kritisch onderzocht en gekaderd in mogelijk toekomstig onderzoek. Naast deze Europese nationaliteiten was er in dit deel van de stad echter ook een zekere Afrikaanse aanwezigheid die vertegenwoordigd werd door de *boys*, naam die gegeven werd aan het Afrikaans huispersoneel in dienst van de blanken in de Europese wijk. De aanwezigheid van deze groep Afrikanen doorbrak het standaardmodel van de koloniale Afrikaanse stad als een ruimtelijke strikte tweedeling tussen de Afrikaanse en de Europese bevolking. Hierbij wordt verwezen naar de inleiding van deze scriptie waar het algemeen aangenomen model van de koloniale stad als een gesegregeerde entiteit toegelicht en gekaderd wordt in het algemene discours van de Afrikaanse koloniale stad.²¹² Een perfecte scheiding tussen de twee bevolkingsgroepen werd door de Europeanen ongetwijfeld als de meest ideale situatie beschouwd, maar de noodzaak aan bedienden op het eigen perceel om het leven nog comfortabeler te maken, primeerde blijkbaar en maakte een uitzondering op de regel mogelijk. In Katanga ging men zelfs een stap verder en liet men de *boys* niet enkel in het Europese stadsdeel toe tijdens de werkuren, maar verbleef het grootste deel van deze inlandse bedienden permanent in een *boyerie* achteraan op het perceel van de Europeaan. In 1911, bij de eerste plannen voor een inlandse wijk, benadrukte de vicegouverneur-generaal reeds dat “... *tous les gens de couleur devaient y habiter, à l’exception des boys*”. Een wettelijke basis werd gelegd bij het decreet van 1922 waarin bij wet werd vastgelegd dat de Europeaan de toelating kreeg om op zijn perceel twee bedienden en hun familie te huisvesten.²¹³

²¹² Zie: Inleiding. De gesegregeerde Afrikaanse stad. p. 1.

Ook de noodzaak aan een nuancering van dit ‘aangenomen model’ als strikte tweedeling tussen de Afrikaanse en de Europese bevolking en een aandacht voor de complexere gelaagdheid van de bevolking van deze steden werd in deze inleiding reeds besproken. Het is duidelijk dat een kritische studie van de *boys* niet kan ontbreken in een onderzoek naar deze nuancering en complexiteit in de koloniale Afrikaanse stad, hier in het bijzonder Elisabethstad.

²¹³ Uit onderzoek blijkt dat in de beginjaren van de stad Kinshasa ook *boys* in het Europese stadsdeel verbleven. Deze trend is er veranderd in de loop van de jaren, waardoor dit fenomeen lang niet gekend was bij onderzoekers. Er wordt hier verwezen naar het doctoraatsonderzoek van L. Beeckmans dat onder de titel ‘Lokale actoren, mondiale plannen’ aan de hand van drie casestudies in sub-saharisch Afrika – Kinshasa (DRC), Dakar (Senegal) en Dar es Salaam (Tanzania) – een comparatief onderzoek voert “naar de invloed van de westerse stadsplanning en de rol van lokale actoren in de stadsontwikkeling van steden in sub-saharisch Afrika tussen 1930 en 1990.” Zie ook: DEVROEY, E. en DE BACKER, *La réglementation sur les Constructions au Congo Belge*, IRCB, mémoire présenté à la séance du 30 mai 1941.

Het doorbreken van de strikte scheiding tussen de inlandse en de Europese bevolking vraagt echter niet enkel om een nuancering van het aangenomen model, ze roept automatisch ook vragen op omtrent de graad van vermenging van de twee bevolkingsgroepen. In een context waar er sprake is van een 'noodzakelijke' vermenging en waarbij men in het achterhoofd houdt dat de Europese overheerser het leven in de stad volledig naar zijn hand zette en bepaalde, spreken begrippen zoals 'zichtbaarheid' en 'aanwezigheid' met betrekking tot de *boys* al snel tot de verbeelding. De *boys* woonden misschien wel in het Europese stadsdeel, maar in welke mate werd hun leven er bepaald door wetten en restricties, of ruimtelijk gesteld, welke routes en plaatsen waren aan hen besteed en waar lagen de begrenzingen? Een studie van de *boyerie* vormt hierin een belangrijke schakel en is samen met zijn inplanting op het perceel en de indeling van de Europese woning – waarvan de indeling ook rekening hield met de aanwezigheid van het Afrikaanse huispersoneel – een interessant uitgangspunt om de relatie tussen de Afrikaanse bedienden en de Europeanen te schetsen. Ook de *ruelles sanitaires* – een patroon van kleine straatjes aan de binnenkant van de bouwblokken die toegang verschaften tot de achterkant van de percelen en waarvan geacht werd dat ze door de *boys* gebruikt werden als secundair circulatiepatroon – verdienen een bijzondere aandacht.

Hoewel de *boys* in de context van de gesegregeerde koloniale stad een erg belangrijke en intrigerende positie innemen en waarbij een onderzoek naar deze bevolkingsgroep een belangrijke aanvulling zou zijn op de kennis over de wederzijdse relatie tussen de Europeanen en de inlandse bevolking, is deze groep nog nauwelijks bestudeerd. Ons onderzoek naar de *boys* is dan ook, net zoals bij de Griekse gemeenschap, noodzakelijkerwijs gevoerd via het aftasten van het schaarse bronnenmateriaal en het uitproberen en uitzetten van mogelijke onderzoekspistes.

Historische studies en teksten die nauw samenhangen met het toenmalige beleid schenken nauwelijks of geen aandacht aan deze bevolkingsgroep. Een voorbeeld hiervan is Chapelier A. die in *Essai de géographie urbaine* sporadisch de *boys* aanhaalt bij een beschrijving van de residentiële zone van de Europese wijk, waarbij een beperkt overzicht wordt gegeven van de kenmerken van de *boyerie*. Ook de *ruelles sanitaires* worden ter sprake gebracht: "... *servent parfois de passage aux habitants des boyeries...*".²¹⁴ De tekst blijft echter louter informatief op dit gebied, een kritische studie naar de impact van de aanwezigheid van de *boys* of de relatie tussen deze en de Europeanen ontbreekt. Ook wordt in dergelijke literatuur steeds verteld vanuit het standpunt van de Europese overheerser en nooit vanuit de ervaring van de *boy* zelf.

²¹⁴ CHAPELIER, A., Elisabethville. *Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957.

Hetzelfde geldt voor koloniale romans, een ander soort bronnenmateriaal dat ingezet kan worden in het onderzoek naar de *boys*. Hier wordt verwezen naar de scriptie van J. Daens in 2004, *Wonen in de kolonie: een literatuurstudie naar de koloniale woning en zijn bewoners*.²¹⁵

Ook het archiefmateriaal over de Afrikaanse bedienden is zeer beperkt of zelfs nauwelijks bestaand. Tekstdocumenten die eventueel zouden kunnen gevonden worden in archieven, zijn opmerkingen over de levensstijl van de *boys* in de wijk. Hierbij denken we aan lawaaihinder, het ontvangen van bevriende *boys* in de *boyerie*, enz., klachten die regelmatig terugkeren bij de Europese bevolking.

Door de schaarste aan geschreven bronnen over de *boys*, blijkt een van de mogelijke interessante denkplaatjes de orale geschiedenis te zijn omdat het hierbij perfect mogelijk is ook de *boys* aan het woord te laten. Een belangrijke aanzet hierin wordt gevormd door het onderzoek van de 'mémoire de Lubumbashi'-groep dat zich richt op de stedelijke herinnering in Lubumbashi.²¹⁶

Over één bron verstrek ik toch graag wat meer informatie. Het betreft *Le vocabulaire d'Elisabethville*, een tekst waarin André Yav, in de jaren '60 in dienst als *boy* in Elisabethville, in het Kiswahili terugblijkt op het koloniale verleden van de stad door zijn herinneringen en ervaringen als voormalige *boy* op papier te zetten. In 1966 bezorgde André Yav zijn document, een geschiedenis van de stad Elisabethville, aan de historicus Bruce Fetter. Het nam echter meer dan 20 jaar in beslag vooraleer dit opmerkelijk document onder de naam *History from Below* gepubliceerd werd met vertaling, taalkundige opmerkingen en een interpretatief essay van de cultureel antropoloog Johannes Fabian²¹⁷. De originele tekst in fascimile, een tweede versie in gesproken Katanga Swahili en een geannoteerde Engelse vertaling werden opgenomen in de *Archives of Popular Swahili* en kan online

²¹⁵ DAENS, J., *Wonen in de kolonie: een literatuurstudie naar de koloniale woning en zijn bewoners*, onuitgegeven scriptie, Universiteit Gent, 2004.

²¹⁶ Voor een recente synthese van de activiteiten van de 'Mémoires de Lubumbashi'-groep, zie: JEWSIEWICKI, B., 'Travail de mémoire et représentations pour un vivre ensemble: expériences de Lubumbashi', in: DE LAME, D. en DIBWE DIA MWEMBU, D., *Tout passe. Instantanés populaires et traces du passé à Lubumbashi*, Tervuren/Paris, 2005, pp. 27-40. Zie ondermeer: SIZAI, V. (dir.), *Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir)*, L'Harmattan, Paris, 2001. Dit werk bevat een interview met een *ancien domestique*, Kalulu Levi (pp. 222-225).

Over het belang van mondelinge bronnen en ook de verruiming van de mogelijke bronnen in de Afrikaanse koloniale stadsgeschiedenis, zie: LAGAE, J. en BEECKMANS, L., 'De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad. Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in sub-saharisch Afrika', in: *Stadsgeschiedenis*, jaargang 3, nr. 2, pp. 222-225.

²¹⁷ Johannes Fabian is professor emeritus in de culturele antropologie aan de universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek strekt zich uit van studies over religieuze bewegingen, taal, werk en de volkscultuur in de Katangese mijnstreek in de periodes 1966-7, 1972-4, 1985, 1986. Boeken van Fabian zijn oa. *Time and the Other: How anthropology makes its object* (1983), *History from Below* (1990), *Power and Performance* (1990), *Language and Colonial Power* (1986, 1991); Kritische essays: *Time and the Work of Anthropology* (1991), *Remembering the Present. Painting and Popular History in Zaire* (1996), *Moments of Freedom. Anthropology and Popular Culture* (1998), *Out of Our Minds: Reason and Madness in the Exploration of Central Africa* (2000). *Anthropology with an attitude*, een verzameling essays, werd uitgegeven in 2001.

geraadpleegd worden.²¹⁸ Johannes Fabian leverde met dit werk een volledige taalkundige interpretatie van de tekst van Yav waardoor het niet enkel een enorme bijdrage levert op het gebied van de taalkunde, maar het tevens een mogelijk en bereikbaar studieobject wordt voor andere onderzoeksdisciplines. Het document blijft immers vanuit de vele mogelijke invalshoeken een onontgonnen terrein, hoewel het ook inhoudelijk een erg interessant – en bijzonder – werk vormt. Het vertelt namelijk het verhaal van een groep *domestic servants* in plaats van dat van een heersende elite. Ook voor een ruimtelijk onderzoek van de stad vormt het document een interessant uitgangspunt. Naast de relatie met de blanke kolonisator, wat een erg belangrijke topic in de tekst is, wordt bovendien ook uitgewijd over bepaalde stedelijke plaatsen. Dit stelt ons in de mogelijkheid een studie te maken van de ‘mentale herinnering’ van de stad vanuit het standpunt van de Afrikaanse bediende: welke plaatsen haalt de *boy* aan in zijn tekst en waarom?

Verder zal er gebruik gemaakt worden van informatie die verkregen werd uit interviews tijdens een studiereis naar Lubumbashi in de maanden mei - juni 2008. Een eerste interview werd afgenomen van David Mwanke, een *ancien domestique*, die zich in 1947 in Lubumbashi vestigde. Hij ging eerst in dienst als tuinman, pas later nam hij de taak van huisknecht op zich. Achtereenvolgens was hij in dienst bij Caviggia – een Italiaan en voormalig eigenaar van het Lido –, de Italiaan Lomolo en een Belg en een Brit waar hij zich echter de naam niet meer van herinnerde. Door omstandigheden werd het interview niet op tape vastgelegd, maar werd er schriftelijke samenvatting gemaakt tijdens de afname van het interview. Deze samenvatting werd opgenomen in de annex 2. Doordat de volledige gesprekken niet vastgelegd werden op tape of papier, kunnen geen citaten opgenomen worden in deze tekst.

Het meeste plan- en kaartmateriaal dat in dit hoofdstuk ingezet wordt, werd eveneens gevonden tijdens archiefbezoeken tijdens de studiereis in Lubumbashi in de maanden mei - juni 2008. Het archief van *Travaux Publics* bevatte een aantal plannen van *boyeries* – zowel grondplannen, als gevelaanzichten, snedes en bouwdetails – die ingezet werden op de plannen van de Europese woning. Tevens werden er kaarten gevonden van het rioleringsnetwerk in de Europese wijk, een patroon dat overeenkomt met het patroon van de *ruelles sanitaires*.

Ook wat foto- en beeldmateriaal betreft, vormen de *boys* een zo goed als ongedocumenteerde groep. Zo bevatten post- en fotokaarten elk één steeds terugkerend beeld van de *boys*, een beeld waarin bij beiden – zij het op een andere manier – de koloniale relatie tussen Europeaan en de Afrikaan kan gelezen worden. De verschillende voorstelling tussen deze twee presentatietechnieken wordt voor het grootste deel bepaald door het doelpubliek van de kaarten.

De postkaarten – in series uitgegeven door uitgeverijen – waren bedoeld voor een relatief breed doelpubliek in het thuisland en toonden het leven in de kolonie. Naast postkaarten met beelden van lokale volkeren en Afrikaanse tradities – ‘het vreemde’ voor de Europeanen – werd ook het koloniale *oeuvre* voorgesteld: hierin worden de *boys* – naast beelden van gebouwen, straten, ... – getoond als ‘objecten’ die passen in dit *oeuvre*. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de presentatie van de

²¹⁸ <http://www2.fmg.uva.nl/lpca/aps/vol4/vocabulairetitletoc.html>

boys op deze kaarten: uitgerust met 'Europese kledij' tijdens het beoefenen van de huishoudelijke taken of geportretteerd met attributen die kenmerkend zijn voor de functie die ze beoefenden. (fig. 48-49)

De fotokaart had een gelijkaardige bedoeling, maar verschilde van de postkaart door het ander soort doelpubliek. Door het unieke van deze kaarten – veelal werden maar enkele exemplaren gemaakt – kunnen we veronderstellen dat deze voornamelijk naar familieleden en naaste kennissen gestuurd werden. Dit 'genre' beeldmateriaal maakte het mogelijk te tonen wat men reeds verwezenlijkt had en het soort leven dat men leidde in de kolonie. Zeer waarschijnlijk was het ook een manier om aan familie en kennissen te tonen dat men 'het goed stelde'. De fotokaarten tonen portretfoto's van het Europese gezin. Ook de *boys* werden opgenomen in de foto. Het geënceneerde effect dat de portretfoto in zich draagt, laat anderzijds toe de foto kritisch te bekijken in de zin van hoe de opdrachtgever van het maken van de foto – de Europeaan – 'wilde gezien worden'. (fig. 50, 51 en 52)

Zo spelen de meeste scènes zich buiten af, op de veranda van de koloniale woning. We zouden dit kunnen verklaren doordat op deze manier ook een stuk van de woning getoond kon worden op de foto. Anderzijds zou dit kunnen voortvloeien uit het interieur van de woning dat heel vaak sterk refereerde naar het moederland. De koloniale woning vormde immers de schakel met het moederland, een plaats waar de koloniaal zich 'thuis' kon voelen.²¹⁹ Een mogelijke verklaring zou dus kunnen zijn dat de Europeaan ervoor koos de foto's te nemen buiten deze 'vertrouwde' omgeving. Bovendien vervulde de veranda een erg belangrijke rol in de koloniale woning. Ze was in de eerste plaats een sociale ruimte, een ontmoetingsplaats.

Wat ook opvalt bij deze foto's is de positionering van de Afrikaanse bedienden ten opzichte van de Europeanen bij wie ze in dienst waren. De *boys* staan meestal een stap verder verwijderd van het fototoestel of zelfs half achter het Europese gezin, of de Europese familie staat op een verhoog (een terras, een trap, ...) met de *boys* op de begane grond voor hen. De inlandse bedienden dragen op deze 'familiefoto's' vaak attributen die te maken hebben met hun specifieke taak.

Hoewel de *boys* bij op de foto staan, hebben we niet het idee dat deze 'deel uitmaken' van het gezin. Ze vormen eerder, samen met de koloniale woning op de achtergrond, de pronkstukken van de Europeaan.

Naast deze twee genres vormden de *boys* ook het onderwerp van satirische kaarten. (fig. 53)

²¹⁹ LAGAE, J., 'Wonen in de Belgische kolonie: "Il faut donner à l'agent congolais un home"', in: *De Witte Raaf*, 20(116), juli-augustus 2005; LAGAE, J., 'In Search of a 'comme chez soi'. The ideal colonial house in Congo (1885-1960)', in: VELLUT, J.L. (red.), *Itinéraires croisés de la modernité. Congo Belge (1920-1950)*, nrs. 43-44 in de reeks Cahiers africains/Afrika studies, CEDAF/L'Harmattan, Tervuren/Parijs, 2001, p. 239.

De boy, een bevoorrecht persoon...

Er waren verschillende 'types' boys naargelang de taak die ze vervulden op het perceel van de Europeaan. André Yav geeft een volledig overzicht van alle mogelijke taken die toegekend werden aan de Afrikaanse bedienden:

"There were many boys for all sorts of manual labor here in Katanga; the boy did every kind of work [...] Now you will look at the work - how the boy toiled for these foreigners, the Whites.

Cuisinier [cuisinier, cook], house boy, Lavandeur, washing clothes.

Chauffeur, Macanique [mechanic], charpatier [charpentier, carpenter].

Clerk, Planton [messenger], mailman.

Commerçant [commerçant, trader].

Infirmier [Infirmier, nurse].

The craft to kill animals - many boys worked [as butchers] for the whites. In the end, it was the boy himself who did all kinds of work here in Katanga, there was no one else.

Boy[s] in those days used to go to Europe before all other servants of the first Belgians.

The soldier - he is the boy who served all through the war of 1914 and 1918.

The police[man] - he is the man who worked hard, and he has to be congratulated."

Het gebeurde dus dat een Europeaan meerdere boys in dienst had op zijn perceel, die elk een bepaalde taak van het huishouden vervulden en het leven van de Europeaan op deze manier comfortabeler maakten. Op de fotokaart van Honorine Devillers (fig. 50) bijvoorbeeld definieert de vrouw zelf de twee Afrikanen die deel uitmaken van de foto als "*mes deux serviteurs boy et cuisinier*".

De Afrikaanse bedienden verbleven niet allen permanent op het perceel van de Europeaan. Zoals reeds werd aangetoond, hadden maximaal twee boys bij wet het recht om met hun gezin in de *boyerie* te wonen. Wanneer de Europeaan meer bedienden in dienst had dan hij kon of mocht huisvesten, was hij verplicht sommigen onder hen na de werkuren te laten gaan zodat ze de nacht konden doorbrengen in hun woning in de *cité indigène*. Dit kan geïllustreerd worden met de getuigenis van Kalulu Levi:

"J'étais aide-cuisinier. C'est Mme. Suzanne qui m'a appris à faire la cuisine. Il y avait aussi un boy-domestique qui s'occupait de l'entretien de la maison, un lavandier qui s'occupait de la lessive et du repassage et un jardinier qui s'occupait de l'entretien de la parcelle. Le boy-domestique logeait dans la commune de Kamalondo, tandis que le cuisinier logeait dans la boyerie."²²⁰

²²⁰ SIZAIRE, V., Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir), L'Harmattan, Paris, 2001, p. 143.

Dit brengt ons ook bij de relatie tussen de *boy* en zijn Europese *patron*. Algemeen werd er zelfs beschouwd – zowel door *boys* zelf als door de rest van de Afrikaanse bevolking – dat de *boys* een bevoorrechte positie innamen in de maatschappij ten opzichte van de andere Afrikanen die in dienst waren van ondernemingen en hun woning hadden in de arbeiderskampen en de *cités*.

Naast het aanleren van vaardigheden in de keuken, zoals aangetoond wordt in bovenstaand citaat, verklaarde Kalulu Levi dat de *boys* vaak een zo goed als perfecte kennis van de Franse taal verwierven door ofwel de communicatie met de Europese *patron* (zoals hijzelf), ofwel doordat ze de kans kregen om avondcursussen te volgen:

*“Il y avait deux langues de communication entre le domestique et son patron: le français et le swahili. En ce qui me concerne, je connaissais très bien le swahili mais tâtonnais quant au français. J’ai appris le swahili progressivement à mon patron pendant que lui m’apprenait le français. Certains domestiques suivaient des cours du soir; pour ma part, je ne l’ai pas fait.”*²²¹

Dit mogen we echter niet veralgemenen. Zo beschrijft J. Fabian in *Language and Colonial Power* dat aanvankelijk Engels de voertaal was met de *boys* in Lubumbashi, doordat deze laatsten in de beginjaren vaak uit Rhodesië kwamen.²²²

Bovendien kregen de *boy* en zijn familie regelmatig kledij van de Europeaan. De Afrikaanse bediende zag dit enerzijds als dank van de Europeaan voor zijn goede werk, anderzijds wist hij dat dit te maken had met het feit dat de Europeaan eiste dat zijn huispersoneel er deftig uitzag.

Een ander voordeel dat soms aangehaald wordt in interviews en literatuur, is de toelating tot het gebruik van een fiets. Enkel de *boys* mochten een fiets gebruiken en wel om hun *patron* te dienen: *“L’exception de la règle serait autorisée pour les serviteurs dûment chargés par leur maître de se servir d’un vélo pour accomplir leur travail.”*²²³

Stedelijke herinnering

Bij de voorstelling van het bronnenmateriaal en meer bepaald bij de situering van het werk van Johannes Fabian over de *domestique* André Yav werd reeds het begrip ‘mentale geheugen van de stad’ aangehaald. Het is namelijk erg interessant te onderzoeken op welke manier de Afrikaanse bediende, die woonde in de Europese wijk maar tegelijkertijd ook zeker een bepaalde band voelde

²²¹ SIZAIRE, V., *Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir)*, L’Harmattan, Paris, 2001, p. 143.

²²² FABIAN, J., *Language and Colonial Power: The appropriation of Swahili in the former Belgian Congo, 1880-1938*, University of California Press, California, 1991.

²²³ Etoile du Congo, november 1911, cit. in ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d’une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997, pp. 35-36; Het gebruik van de fiets en de hiermee samengaande conflicten tussen Europeanen en *boys* op de openbare weg vormden regelmatig een onderwerp in de kranten.

met de Afrikaanse delen van de stad, zich de stad herinnert. Net als de Europeaan woonde de *boy* in de *ville européenne*, maar het is bijna ondenkbaar dat de mogelijkheid niet bestond om familie, vrienden en kennissen in de *cités indigènes* en de arbeiderskampen op te zoeken. Hiernaast bestond er een vereniging voor het huispersoneel²²⁴ die elke zondag een bijeenkomst had in de inlandse wijk Kamalondo. De Afrikaanse bedienden hadden een leven in de Europese wijk, maar de Afrikaanse wijken van de stad vormden zeker ook een deel van het leven van de *boy*.

André Yav vertelt in zijn tekst de geschiedenis van de stad Elisabethville. In het achterhoofd moeten we zeker houden dat het zijn persoonlijke verhaal van de stad is, zijn herinnering en het beeld dat de stad Elisabethville voor hem gevormd heeft. Wanneer we echter zijn tekst bekijken, is het erg opvallend dat hij enkel stedelijke plekken, gebouwen en personen uit de Europese stad aanhaalt.²²⁵

Het parcours van de *boys* werd voornamelijk bepaald door de route van het perceel van de Europeaan naar de verschillende winkels in de stad, zij het voor de opdrachten die hij kreeg van zijn Europese *patron*, zij het voor eigen inkopen. David Mwanke vertelde ons in het interview dat de Afrikaanse bedienden in alle winkels welkom waren, zowel in de 'Europese winkels' op de Avenue de l'Etoile du Congo, als de 'inlandse winkels' op de Avenue du Sankuru en omgeving. De meeste Afrikaanse bedienden waren echter uit financiële redenen bijna steeds verplicht om de 'inlandse winkels' te bezoeken voor de aankoop van kledij, huishoudelijke artikelen, enz. Een tweede opmerking die hij wat de winkels betreft maakte, is het feit dat de aankoop van voedsel, bedoeld voor de bereiding van maaltijden voor het Europese gezin, geen deel uitmaakte van de taak van de *boy-domestique* of de *aide-cuisinier*. In de slagerijen werd er bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen de toonbank voor de inlandse en die voor de Europese bevolking, waarbij deze laatste de keuze had tussen meerdere soorten vlees van een hogere kwaliteit.

Het perceel als plaats van confrontatie

Het perceel van de Europeaan was de plaats bij uitstek waar de confrontatie werd aangegaan tussen de Afrikaanse bediende en zijn Europese *patron*. Terwijl stedenbouwkundig de confrontatie tot het minimum herleid werd door de scheiding van Afrikaanse en Europese wijken door middel van een *zone neutre*, werd deze fysieke scheiding doorgetrokken op de schaal van het perceel: enerzijds was er het eigenlijke woonhuis van de blanke bewoner, anderzijds de *boyerie*, bestemd voor het dienstpersoneel, die zich meestal achteraan op het domein bevond. (fig. 54)

De *boyerie* was een kleine woning helemaal achteraan op het perceel van de Europeaan. Ze was bestemd voor de huisvesting van maximaal twee *boys* met familie. Elke *boyerie* bevatte naast een

²²⁴ SIZAIRE, V., *Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir)*, L'Harmattan, Paris, 2001;

²²⁵ Niet enkel bij stedelijke plaatsen, gebouwen en personen is dit het geval. Wanneer André Yav vertelt over de gemeenschap van de *boys* benadrukt hij steeds dat alles 'samen met de Europeanen' gebeurde. Uitspraken zoals "*All those were the Whites with whom we suffered together*" komen veelvuldig in de tekst voor.

leefruimte, die tevens dienst deed als slaapruijnte, een keuken, een toilet en een douche. Als leef- en slaapruijnte werd per gezin vaak maar één kamer voorzien.²²⁶ De Europeaan had een voorkeur voor bedienden met een klein gezin. Hij apprecieerde het niet wanneer een bediende veel kinderen had en tolereerde er slechts twee of drie.²²⁷ André Yav vond het principe van de eenkamerwoning een zware misrekening van de Europeaan en benadrukte dit sterk in zijn verhaal. Ondanks zijn respect en dankbaarheid ten opzichte van hen, beschouwde hij het als een gevolg van de 'kwade wil' van de Europeanen. Deze uitspraak zette hij wel dadelijk recht door te benadrukken dat vele blanken wel van goede wil waren en het erg goed meenden met hun Afrikaanse bedienden.

"Because they thought [it good] to build for us black people just a one-room house. [But] this man had his wife and his children some of them male, some of them female. Now this poor man whitt his wife and children suffered when he went to sleep and when he awoke. Who is this man? The poor man, the boy, who sleeps in one small room together with his children, female and male. When he goes to work, the poor boy, when he wakes up, he says to all his grown-up children: Mothers and fathers, you must excuse me. Get up and leave, or go first outside. Me, your old man, I want to put on my clothes first. Truly, then the man's children began to file out, out of respect because their father wanted to get dressed so he could go to work. The children would all have to get out until their father had finished dressing. Then he called them: children come back in, I, your father am finished dressing. And the little children now began to come back into the house. And when his wife came to wake up, it was the same, no difference. This has been our, the boys', suffering. Also, if you had to receive a guest, it is the same way, it does not change a thing. And should this White man have two rooms, enough to give both to his employee, the boy, he puts a lock on it [to make it] his chicken coop or a rabbit hutch."²²⁸

De opmerking die Yav André in dit citaat maakt over de kippenren en het konijnenhok blijkt inderdaad een zekere waarheid in zich te houden. Wanneer we de grondplannen van de *boyeries* bekijken, zien we dat er bijna steeds een ruim berghok – al dan niet voor het opbergen van hout – voorzien wordt aan de *boyerie*. Een ruimte die inderdaad de vloeroppervlakte van de *boyerie* ongeveer zou kunnen verdubbelen, maar die de Europese patron blijkbaar liever zelf gebruikte. Voor hem was dit een ideale gelegenheid om een minder mooie ruimte – opberghok voor tuingereedschap, hout, enz. – toch een plaats op het perceel te geven, ver weg van de Europese woning.

²²⁶ CHAPELIER, A., Elisabethville. Essai de géographie urbaine, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 68.

²²⁷ Getuigenis van Kalulu Levi, een ancien domestique, zie: SIZAIRE, V., Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir), L'Harmattan, Paris, 2001, pp. 143-146. Voor informatie over het aantal boys in de Europese wijk en hun gezinssamenstelling, zie: CHAPELIER, A., Elisabethville. Essai de géographie urbaine, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, pp. 91-92.

²²⁸ FABIAN, J., *Vocabulaire d'Elisabethville: A history of Elisabethville from its beginnings to 1965*, 2001.

André Yav bekritiseert in dit citaat sterk het gebrek aan privacy tussen de verschillende leden van het inlandse gezin die in de *boyerie woonden*. Scherp hier tegenover vormde de privacy van de Europese bewoners ten opzichte van het Afrikaanse huispersoneel de bepalende factor in de organisatie van het perceel en de indeling en het concept van de Europese woning en de *boyerie*. De plannen die gevonden werden in het archief van de *Travaux Publics* verschaften ons heel wat informatie over deze ontwerpmaatregelen. Naast het planmateriaal van de Europese woning, wordt er op bepaalde plannen evenzeer een invulling gegeven van de *boyerie* en een overzicht van de inplanting van beiden op het perceel. Dit is niet zo bij de plannen van de verschillende typewoningen voor Europeanen die Cofeka uitgaf en die enkel een beeld gaven van de Europese woning. (fig. 11) Een ander belangrijk document dat we in onze analyse zullen gebruiken, is een schema dat gemaakt werd met de hulp van David Bwanke. Tijdens het interview met deze *ancien domestique* legde hij het concept van de inrichting van het perceel uit zoals hij het zich nog levendig herinnerde. Het geeft een beeld van de locatie van de *boyerie*, de aansluiting op de *ruelle sanitaire*, de toegang tot de avenue en de plaats van de Europese woning (fig. 55).

Naast de locatie van de *boyerie* helemaal achteraan op het perceel van de Europeaan om een zo groot mogelijke afstand met de woning van laatstgenoemde te verkrijgen, beantwoordde ook het ontwerp van deze inlandse woning aan bepaalde voorwaarden die betrekking hadden op de relatie met de Europese woning en de tuin. Zo werd de façade naar de tuin en de woning van de Europeaan steeds geconcipieerd als een blinde gevel. Achter de *boyerie* bevond zich een koer, waarop de toegang tot deze woning was voorzien.

Wanneer we de plannen uit het archief van de *Travaux Publics* vergelijken met het schema dat van het perceel opgesteld werd met de hulp van de *ancien domestique* David Mwanke, merken we dadelijk op dat deze voormalige *boy* een element aanhaalt dat noch op de andere grondplannen, noch in de literatuur voorkomt. Het betreft hier de toegang tot de *boyerie* vanop de avenue, gevormd door een passage aan de zijkant van het perceel en de bijhorende muur die dit paadje afschermt van de tuin en de woning van de Europeaan. De toevoeging van deze scheidingsmuur verandert echter essentieel de inrichting van het perceel, waarbij de zone voor de Europeaan volledig omringd werd door de scheidingswand van de passage en de blinde gevel van de *boyerie*. De permanente aanwezigheid van de Afrikaanse bedienden werd op deze manier maximaal verborgen.

David Bwanke verklaart deze strikte scheiding als een gevolg van het uitbundige – door de Europeanen vaak als lawaaierig beschouwd – karakter van het Afrikaanse huispersoneel en het vele bezoek – andere *boys* – dat ontvangen werd in de *boyerie*. Opmerkelijk is dat deze reden tijdens het interview door de *boy* zelf werd aangehaald, terwijl het in de schaarse literatuur en archiefmateriaal relatief vaak vernoemd wordt als oorzaak van ergernis bij de Europese bevolking.

Niet enkel het concept van de *boyerie* - het creëren van een blinde muur naar de tuin en de woning van de Europeaan - en zijn inplanting achteraan op het perceel, maar ook in de planmatige indeling van de Europese woning werd rekening gehouden met de aanwezigheid van de *boys*. “De

verschuiving van de bungalow- naar de villatypologie illustreert de pogingen om private en publieke zones in de woning duidelijker te articuleren, en om zo de omgang met het Afrikaanse huispersoneel op een meer strikte manier te regelen.”²²⁹ De ‘veranda’ vormde als toegang tot de Europese woning een belangrijk element, zoals blijkt uit de beschrijvingen die J. Lagae geeft van deze twee woningtypes:

“In een tropische bungalow waren alle ruimtes, ook de meest intieme zoals badkamers, doorgaans via portes fenêtres ontsloten op de veranda. Dat maakte een efficiënte, rechtstreekse bediening door de ‘boys’ mogelijk. Maar het hield tegelijk in dat het huispersoneel, dat steeds als “observateur et curieux” werd omschreven, op elk moment in de intimiteit kon binnenbreken. [...]

In de villatypologie waren de dienstzones in het woonhuis duidelijker afgebakend. De villatypologie was immers gebaseerd op een planverdeling waarbij de boyerie via een afgesloten cour de service werd verbonden met een overdekte buitenruimte aan de achterzijde van de woning, de zogenaamde barza. De barza was hiermee losgekoppeld van de buitenkamer of loggia voor de bewoner. Deze meer hiërarchisch opgebouwde ruimteverdeling liet toe duidelijker graden van toegankelijkheid te bepalen.”²³⁰

De toegang van het Afrikaans huispersoneel tot de Europese woning werd dus beperkt tot een afgebakende zone. Deze ‘service bloc’ werd van de eigenlijke woning van de Europeaan gescheiden door de barza. De typewoningen die de *Compagnie Foncière du Katanga* (Cofoka) vanaf midden jaren ’20 realiseerde zijn illustratief voor de verschuiving van een bungalow- naar een villatypologie.

Het wooncomfort van de boys

Naast het gebrek aan privacy was de boyerie op het eerste zicht bovendien erg klein om een heel gezin te huisvesten. In de in een voorgaand hoofdstuk geschetste context van de ‘bevoorrechte’ boy vormt dit een interessante kwestie waarbij we ons de vraag stellen hoe de boyerie zich verhiel ten opzichte van andere inlandse woningen. In wat volgt geven we een vergelijkende studie tussen de

²²⁹ LAGAE, J., ‘Wonen in de Belgische kolonie: “Il faut donner à l’agent congolais un home”’, in: *De witte raaf*, jaargang 20, nr. 116, juli-augustus 2005, p. 4. Over de evolutie van de koloniale woning en de verschillende woningtypes voor de koloniale bevolking, zie: LAGAE, J., ‘In Search of a ‘comme chez soi’. The ideal colonial house in Congo (1885-1960)’, in: VELLUT, J.L. (red.), *Itinéraires croisés de la modernité. Congo Belge (1920-1950)*, nrs. 43-44 in de reeks Cahiers africains/Afrika studies, CEDAF/L’Harmattan, Tervuren/Parijs, 2001, pp. 239-293.

²³⁰ LAGAE, J., ‘Wonen in de Belgische kolonie: “Il faut donner à l’agent congolais un home”’, in: *De witte raaf*, jaargang 20, nr. 116, juli-augustus 2005, p. 4. J. Lagae maakt hierbij de vergelijking met het Belgische burgerlijke woonhuis of appartement dat evenzeer de gescheiden circulatie kende voor een snelle en discrete bediening.

boyeries en de inlandse woningen van het arbeiderskamp van de *Compagnie du Chemin de Fer du Bas-Congo au Katanga* (B.C.K.).

Het C.E.P.S.I. – *Centre d'Etudes des Problèmes Sociaux Indigènes* – voerde eind jaren '40 een onderzoek naar inlandse woontypologieën, hiermee een gevolg gevend aan de door de wet voorgeschreven regel dat elke werkgever moest voorzien in de huisvesting van zijn personeel. Het doel van deze studie was het ter beschikking stellen van plannen van typewoningen om de keuze van de woningen en de voorbereiding van hun constructie te vereenvoudigen. De zoektocht naar 'de ideale woonconcepten' werd gestuurd door de desiderata van zowel de Afrikaanse werknemer als de Europese bouwheer. Een kwaliteitsvolle leefomgeving, waar de arbeider tot rust kon komen en kon recupereren voor een volgende werkdag, verhoogde de productiviteit van deze werknemer en werd dan ook noodzakelijk geacht door de bouwheer. Doordat er echter vaak een erg groot aantal woningen moest voorzien worden, trachtte men de bouwprijs zo laag mogelijk te houden. Daarnaast kon men niet zomaar de Europese woonomstandigheden aan de Afrikanen opleggen. De woningen die de Afrikaanse bevolking tot hiertoe had gebouwd, waren opgebouwd vanuit een verdedigingsprincipe, waarbij het comfort – in tegenstelling tot de Europese maatstaven – van veel minder belang was. “... *invitent les jeunes coloniaux à réfléchir deux fois avant d'imposer brusquement dans le milieu autochtone nos dispositions de vie européenne.*” In een eerste deel van het onderzoek van C.E.P.S.I. werd de focus gelegd op de woontypologieën van de *Compagnie du Chemin de Fer du Bas-Congo au Katanga* (B.C.K.).²³¹

Wanneer we een vergelijking maken tussen deze woontypologieën en de typologie van de boyerie moeten we rekening houden met de verschillende context waarin deze woningen gebouwd werden. Het onderzoek van C.E.P.S.I. op de arbeiderskampen doelde op een verbetering van de levenskwaliteiten in deze stedelijke omgevingen waar hygiëne, bouwkwaliteit en een erg hoge dichtheid vaak leidden tot een onaangename en vooral ongezonde leefomgeving. Dit verklaart waarschijnlijk ten dele waarom deze inlandse agglomeraties vaker het onderwerp van studies vormden dan de boyeries in het Europese stadsdeel. In de kampen was het ook mogelijk – en voordeliger – de sanitaire voorzieningen gemeenschappelijk te maken.

In het arbeiderskamp van de B.C.K. voorzag men drie typewoningen in functie van de evolutiegraad van het personeel en zijn gezinssituatie. Deze elementen waren variabel in de tijd waardoor het aangewezen was gebruik te maken van uitbreidbare woningen, aanpasbaar aan de sociale of de familiale evolutie van de bewoner. Voor de werklieden, de eerste klassering, werd een halfopen bebouwing voorzien, bestaande uit een kleine keuken/veranda en één woonvertrek en bedoeld om te bewonen door een huishouden zonder kinderen (fig. 56). De bedienden en klerken vormden een tweede groep. Buiten het verruimen van de keuken/veranda blijft de woning qua organisatie ongeveer dezelfde als die van de werklieden en is tevens uitbreidbaar (Afb. 57). De laatste groep, die van de ambachtslui, werd een woontypologie toegewezen die gebaseerd was op een gezin met

²³¹ C.E.P.S.I. (ed.), *Maisons Indigènes au Congo*. B.C.K. et C.E.C. Elisabethville, Fascicule 1, Bruxelles, 1949.

drie à vier kinderen en die bestond uit twee slaapkamers, een ruime leefruimte, een keuken en een winkelruimte (fig. 58).

Elke leefruimte bezat een oppervlakte van 10m² en de minimale hoogte tussen het vloeroppervlak en de dakrand bedroeg 2.50m.

Naast deze woningen voor de inlandse bevolking in het Afrikaanse kamp van de B.C.K., werd in de bijlagen ook een plan toegevoegd van een *boyerie*, bedoeld als woning voor het Afrikaanse huispersoneel in het Europese kamp van de B.C.K. (fig. 59).

Het plan van de *boyerie* blijkt volledig overeen te stemmen met de plannen die we tot hiertoe onderzocht hebben van de *boyeries* in de Europese wijk. Wanneer we echter de plannen van de drie types woningen voor Afrikanen in het Afrikaanse arbeiderskamp van de B.C.K. vergelijken met die van de *boyerie* in het Europese stadsdeel, merken we op dat de *boyerie* een erg grote gelijkenis vertoont met het kleinste woningtype, bestemd voor de werklieden. Een principieel verschil ligt echter in de gezinssamenstelling waarvoor deze beide woningen bestemd waren. In tegenstelling tot het huishouden zonder kinderen van de werkmans, had de *boy* een huishouden met kinderen, zij het vaak beperkt tot twee. Hoewel het Afrikaans huispersoneel een zogenaamde hogere sociale positie bezat in de koloniale maatschappij dan de rest van de inlandse bevolking, moeten we uit deze vergelijking concluderen dat het wooncomfort van de *boys* opmerkelijk lager lag. De *boyerie* bood erg weinig ruimte voor een huishouden van vier en zoals Yav in het reeds aangehaalde citaat stelde, ook het concept van de woning was niet bepaald afgestemd op een gezin met kinderen. Een mogelijke verklaring voor dit fenomeen zou kunnen volgen uit het feit dat ondernemingen als de B.C.K. in grote hoeveelheden bouwden, waardoor de kostprijs door de massaproductie van typewoningen kon worden beperkt, een voordeel dat niet gold voor de Europeaan die voor zijn eigen comfort ervoor koos Afrikaanse bedienden in dienst te nemen. Daarnaast, zoals bovendien reeds eerder aangehaald werd, vormde de leefkwaliteit van de arbeiders een grote prioriteit voor de ondernemingen doordat het zou bijdragen tot de productiviteit van de werknemers.

Hoewel een meer diepgaande studie noodzakelijk is om een volledige correcte verantwoording te geven voor dit fenomeen, kunnen we alleszins stellen dat het een interessant uitgangspunt vormt voor verder onderzoek naar de leefomstandigheden van de *boy* enerzijds, en naar hun sociale status anderzijds. De hogere sociale positie die de *boys* aannamen ten opzichte van de rest van de Afrikaanse bevolking werd blijkbaar niet gefundeerd vanuit de leefkwaliteit in de *boyerie*. De nadelen die deze met zich meebracht werden blijkbaar ruimschoots gecompenseerd door de voorrechten die het leven als *boy* en de relatie met de Europese patron te bieden had.

Ruelles sanitaires: een alternatief stratenpatroon?

Wanneer men het kaartmateriaal van de stad Elisabethville in haar beginjaren bekijkt, vindt men een patroon van kleine straatjes terug, een patroon dat zich inpast in het orthogonale raster van de brede avenues van de Europese wijk en dat door haar densiteit het volledige Europese stadsdeel bedekt. Deze *ruelles* waren gelegen aan de binnenzijde van de bouwblokken en grensden aan de

achterzijden van alle percelen. De *boyeries* waren door hun plaatsing achteraan op het perceel gelegen aan dit netwerk. Een vraag die we ons zouden kunnen stellen, is of deze straatjes geconcipieerd waren als alternatief stratenpatroon voor de Afrikanen in de Europese wijk. Op kaart lijkt het alvast alsof het systeem van avenues met aangrenzende Europese woningen weerspiegeld wordt in een tweede – zij het meer verborgen – systeem dat zich afspeelt aan de binnenkant van de bouwblokken, weggestopt uit het zicht van de Europese patron achter de blinde gevel van de *boyerie* en de muur die de passage voor de *boys* afschermt. De *ruelle* neemt als het ware de taak van avenue op zich en zorgt voor een toegang tot de voorkant van de *boyeries*. Het lijkt alsof het Afrikaanse huispersoneel door dit netwerk van straatjes gebundeld wordt, vrienden en kennissen worden makkelijk bereikbaar en *boys* van aangrenzende percelen worden bureu.

Men moet er zich echter van bewust zijn dat dergelijke uitspraken slechts hypotheses blijven en geen eenduidend en ontegensprekelijk antwoord geven op de vraagstelling. Bovenstaande gedachtegang illustreert wel het belang van deze onderzoeksvraag in een studie naar de sociale geografie in de stad en meer specifiek, in een studie naar de toch wel onvoldoende belichte en onderzochte bevolkingsgroep van de *boys*. Een aantal essentiële vragen primeren in dit onderzoek: met welke bedoeling werden de straatjes aangelegd; in welke mate was het gebruik van de *ruelles* verplicht voor de *boys*; hoe werden de aansluitingen tussen de *ruelles* en de avenues geconcipieerd?

Een studie van deze *ruelles* start ongetwijfeld met een zoektocht naar mogelijke strategieën om informatie in te winnen, aangezien het materiaal over deze straatjes zo goed als onbestaande is. Meer nog, een wandeling door het huidige Europese stadsdeel maakt ons duidelijk dat er zelfs nog weinig sporen van dit stratenpatroon bewaard zijn gebleven.

Kadasterkaarten uit de koloniale periode tonen ons de ligging van de *ruelles sanitaires* en ook op de kadasterfiches van de Europese wijk van 1911 tot 1925, die als uitgangsbasis fungeerden voor deze masterproef en geraadpleegd werden in het Afrika-archief in Brussel, wordt er bij de beschrijving van de aangrenzende avenues bij elk perceel, ook genoteerd aan hoeveel *ruelles sanitaires* het desbetreffende perceel grensde. De naam *ruelles sanitaires* geeft ons reeds een indicatie van de oorspronkelijke bedoeling van de straatjes, die tijdens een bezoek aan het archief van *Travaux Publics* in Lubumbashi bevestigd werd. Een recente schets van het oude rioleringsnetwerk – *les anciennes canalisations d'égouts* – van het stadscentrum toont ons een patroon dat volledig blijkt overeen te stemmen met de *ruelles sanitaires*. (fig. 60) Ook in het archief van de S.N.C.C., de spoorwegen, werd een kaart gevonden van dit leidingennetwerk. Een logische verklaring voor de aanleg van de straatjes zou dus kunnen gevonden worden in het bereikbaar maken van deze kanalisaties om eventuele onderhoudswerken mogelijk te maken.²³² Een andere aanwijzing die deze stelling staft, is het 'sanitaire patroon' dat nog steeds duidelijk zichtbaar is in het voormalige

²³² In Chapelier vinden we dat de stedelijke agglomeratie van Elisabethville voorzien werd van een rioleringsnetwerk en twee zuiveringsstations, één in de buurt van Kapemba voor het oostelijke deel van de stad, het andere in de *zone neutre* voor het westelijke deel.

Europese kamp van de Union Minière, de Gécamines. Een patroon – zeer gelijkaardig aan het netwerk van de *ruelles* in het Europese stadscentrum – is hier nog duidelijk herkenbaar. Wat opmerkelijk is, is het feit dat deze paadjes in de Gécamines niet gebruikt kunnen worden als wandelroutes omdat ze open rioleringen bevatten, een fenomeen dat volgens de huidige bewoners van de wijk steeds zo geweest is.

Andere bronnen vermelden dat deze routes dienden om de fecaliën, die manueel werden weggehaald door het personeel, voor dag en dauw uit de stad weg te nemen. Ook Chapelier spreekt over ‘*service de vidange*’:

“Les 25km de ruelles sanitaires qui permettaient le service de vidange des tinettes de WC effectué par les façades arrières des maisons par les prisonniers, sont devenues inutiles et ont été mise en vente. Certaines ruelles achetées par les propriétaires des parcelles voisines sont venues augmenter la superficie de celles-ci, tandis que d’autres existent toujours, bordées par des haies qui limitent les parcelles contigues, elle servent parfois de passage aux habitants des boyeries, mais sont trop souvent transformées en dépôts d’immondices.”²³³

Ook de orale geschiedenis is van erg groot belang in een onderzoek waar materiële documentatie zo goed als onbestaande is. Uit de interviews die gevoerd werden tijdens een studieverblijf in Lubumbashi in 2008 kwam reeds wat informatie aan de oppervlakte over het gebruik van de sanitaire straatjes. David Mwanke, een *ancien domestique*, vertelde ons dat de *ruelles* zeker geen verplichte routes waren voor de *boys*, ze mochten evengoed de *avenues* gebruiken. De *ruelles sanitaires* vormden echter een handige snelle route naar de andere *boyeries* en werden dan ook vooral gebruikt om ‘s avonds familie, vrienden en kennissen op te zoeken om de avond samen door te brengen.

Dit alternatief stratenpatroon vormde uiteraard ook een handige oplossing voor de avondklok die ingeroepen werd voor de Afrikaanse bevolking.

“La circulation des noirs dans les rues de la ville européenne était interdite entre 21 heures et 5 heures du matin sauf pour des raisons de service. Et cette disposition était valable pour toutes les agglomérations blanches du Congo Belge.”²³⁴

Het feit dat de *boys* deze paadjes veelvuldig gebruikten zou ook een punt van ergernis kunnen geweest zijn voor de Europeanen. Hier zou documentatie over kunnen verschenen zijn in kranten, archieven,.. Deze piste werd in het kader van deze thesis nog niet onderzocht

²³³ CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 71.

²³⁴ LWAMBA BILONDA, M., *Histoire de l’onomastique d’avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, Lubumbashi, 2001.

In bovenstaand citaat van Chapelier van 1957 schreef ze reeds over het verdwijnen van de *ruelles sanitaires*. In het huidige Lubumbashi zijn er bijna geen sporen meer te vinden van deze sanitaire straatjes. Op sommige plaatsen, eerder in het noordoosten van de Europese wijk, vinden we een spoor terug dat ooit deel zou kunnen uitgemaakt hebben van een *ruelle*: een dun paadje tussen twee percelen, volledig dichtgewassen met hoog gras, en afgesloten met een ijzeren hek. Het verdwijnen van de sanitaire straatjes vormde ongetwijfeld een belangrijk fenomeen, doordat het voor een grondige wijziging zorgde in het gebruik van de stad vanuit het standpunt van het Afrikaanse huispersoneel.

Een meer diepgaande studie naar de *ruelles sanitaires* zou volgens verschillende onderzoekspistes kunnen gestuurd worden. Eerst en vooral zou een meer uitgebreid onderzoek van orale bronnen - en hier denken we niet enkel aan interviews met *anciens domestiques*, maar evenzeer met blanken - veel informatie aan het licht kunnen brengen. Hiernaast lijken ook vergelijkende studies een interessant uitgangspunt. Naast het voorbeeld dat gegeven werd over het sanitaire netwerk in de Gécamines, kunnen zeker stedelijke kernen gevonden worden waarbij het sanitaire stratenpatroon beter bewaard is gebleven dan in Lubumbashi. Een onderzoek op een nog bestaand patroon zou ons een beter beeld kunnen geven van de werking van de sanitaire straat als publieke ruimte voor de Afrikaanse bevolking in de maatschappij en hoe deze aangesloten waren op het netwerk van de *avenues*.²³⁵

²³⁵ Tijdens het verblijf in Lubumbashi heb ik vernomen dat Likasi, het voormalige Jadotville, nog een bijna intact sanitair stratenpatroon bevat. Ook de *boyeries* en de organisatie van de percelen (de passage naar de *boyerie*) zouden hier op vele plaatsen nog in originele staat terug te vinden zijn.

CONCLUSIE

De vraagstelling van deze scriptie werd gevormd als reactie op het alom aangenomen 'ideale schema' van de koloniale stad dat de op dominantie gebaseerde verhouding kolonisator – gekoloniseerde letterlijk vertaalde als een strikte tweedeling in de stedelijke vorm. De complexiteit die de stedelijke realiteit kenmerkte was echter complexer dan dit model. Deze scriptie werd opgevat als een onderzoek naar de inzetbaarheid van diverse soorten bronnenmateriaal en benaderingswijzen bij het streven naar een visie van de ruimtelijke vorm van de stad in functie van de verschillende actoren die een rol hebben gespeeld in haar ontwikkeling. Als specifiek studieobject werd gekozen voor het Europese stadsdeel van Elisabethstad (DRC), een stad die door haar kosmopolitische karakter vraagt om een fijnmazigere analyse van de sociale geografie.

Tegengesteld aan de grote schaal waarop bestaande analyses de stad ontleedden, kozen we ervoor de kleinste schakel in de stedelijke structuur als vertrekpunt te nemen – het perceel en zijn bewoner – een analyse die gebaseerd werd op kadasteronderzoek. Hoewel dit geacht werd als een complete en nauwkeurige bron van informatie over de grondeigendom van de wijk, ondervonden we dat ook deze gegevens niet steeds een juist beeld geven van de verschillende eigenaars en bewoners in de stad door de – soms misleidende – administratie van de eigendommen. Hoewel het onderzoek in het fonds van het kadaster reeds een tijdrovende bezigheid vormde, ontbraken nog cruciale gegevens – persoonsgegevens (nationaliteit, plaats van herkomst, enz.) en de locatie van de percelen – om over te gaan tot het ruimtelijk uitzetten van de sociale geografie zodat extra onderzoek vereist werd voor het verkrijgen van deze informatie. Ondanks de nadelen die het kadasteronderzoek met zich meebracht, vormde het toch een goede manier om zeer specifieke cases toe te lichten: het uitzetten van trajecten van personen, het dateren van bepaalde constructies, ...

Ook vormde deze methode een goede manier om bepaalde fenomenen, die in de loop van de tijd een vaste waarde geworden waren in de orale geschiedenis van de stad, te toetsen aan objectief bronnenmateriaal. Zones die beschouwd werden als dé woonzones voor bepaalde bevolkingsgroepen werden op deze manier op waarheid getest. De studie van de ruimtelijke verdeling van de Griekse bevolking die volgens de orale geschiedenis in een zogenaamde bufferzone aan de rand van de *zone neutre* gesitueerd werd, toont aan dat mondelinge bronnen niet altijd correct zijn en met een zekere bedachtzaamheid geïnterpreteerd dienen te worden.

Toch moeten we de aandacht vestigen op het belang van mondelinge bronnen bij het documenteren en analyseren van de stedelijke herinnering. De drie cases die in het tweede deel van deze thesis bestudeerd werden – de gemeenschappen van de Joden, de Grieken en de *boys* toonden aan dat een vrij recente interesse in deze populaties in de koloniale stad leidde tot enkele publicaties die gebaseerd zijn op de 'stedelijke herinnering' van deze groepen. Zo leidde het interview met een voormalige *domestique*, David Bwanke, bovendien tot de ontdekking dat sommige cruciale gegevens voor het begrip van de relatie *patron* – *boy* weggelaten werden op planmateriaal en in

documenten: een muur die de 'leefruimte' van de *boys* volledig afsloot van het Europese leven op het perceel werd op de officiële plannen nooit getekend.

Verschillende soorten bronnen werden gebruikt voor de documentatie en de in vraagstelling van bepaalde fenomenen die de verschillende bevolkingsgroepen kenmerkten, waarbij veelal de combinatie van een aantal bronnen leidde tot interessante informatie of nieuwe onderzoekspistes.

Tijdens de studiereis die in het kader van deze scriptie ondernomen werd in mei-juni 2008 kon worden vastgesteld dat in bepaalde openbare diensten nog steeds belangrijke archieven worden bewaard, niet altijd in de meest ideale omstandigheden. De toestand van veel van dit materiaal is zorgwekkend. Ook de huidige stedelijke vorm van de stad vormt een belangrijke bron van informatie in het onderzoek naar de sociale geografie van de stad. Het bouwpatrimonium uit de koloniale tijd is tot op de dag van vandaag grotendeels bewaard gebleven, al is de staat van vele gebouwen vaak onzeker wegens een gebrek aan onderhoud en de tand des tijds.

BIBLIOGRAFIE

- 'Compagnie d'Élevage et d'Alimentation du Katanga. Son activité – Son Développement – Ses Filiales', in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.
- ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008.
- ARNAUD, J.-L., *Analyse spatiale, cartographie et histoire urbaine*, Parenthèses/MMSH, 2008.
- BENATAR, J en PIMIENTA-BENATAR, M., *De Rhodes à Elisabethville. L'odyssée d'une communauté sépharade*, Editions SIIAC, 2000.
- BOURLA ERRERA, M., *Moïse Levy. Un Rabbín au Congo (1937-1991)*, La Longue Vue/Consistoire Israélite de Belgique, Bruxelles, 2000.
- BRUNEAU, J.-C. en PAIN, M., *Atlas de Lubumbashi*, Centre d'Etudes Géographiques sur l'Afrique Noire de l'Université Paris X – Nanterre, Nanterre, 1990.
- C.E.P.S.I. (ed.), *Maisons Indigènes au Congo. B.C.K. et C.E.C. Elisabethville*, Bruxelles, 1949.
- C.F.K. (ed.), *L'habitation européenne au Katanga*, Elisabethville, 1928.
- CEUPPENS, B., *Onze Congo? Congolezen over de kolonisatie*, Davidsfonds, Leuven, 2003.
- CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des Sciences coloniales, Bruxelles, 1957.
- COQUERY-VIDROVITCH, C., 'A propos de la cité-jardin dans les colonies: l'Afrique noire', in: COQUERY-VIDROVITCH, C., *La ville européenne outre mers: un modèle conquérant? (XVe-XXe siècles)*, L'Harmattan, 1996.
- COQUERY-VIDROVITCH, C., 'Urban Cultures: Revelance and context', in: FALOLA, T. en SALM, S.J. (eds.), *Urbanization and African Cultures*, Carolina Academic Press, Durham, 2005, pp. 17-22.
- COQUERY-VIDROVITCH, C., 'Residential Segregation in African Cities', in: FALOLA, T. en SALM, S.J. (eds.), *Urbanization and African Cultures*, Carolina Academic Press, Durham, 2005, pp. 343-356.
- COQUERY-VIDROVITCH, C., 'De la ville en Afrique Noire', in: *Annales HSS*, 61e année, nr. 5, Ecole des hautes études en sciences sociales, Paris, septembre-octobre 2006, pp. 1087-1117.
- CORNET, R.J., *Terre Katangaise*, Bruxelles, 1950.
- DE LAME, D. en DIBWE DIA MWEMBU, D., *Tout passe. Instantanés populaires et traces du passé à Lubumbashi*, Africa Museum/L'Harmattan, Tervuren/Paris, 2005.
- DE MEULDER, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000.
- DERRICKS, J., 'Chronique de la vie sociale à Elisabethville', in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.
- DIBWE DIA MWEMBU, D., *Le travail Hier et Aujourd'hui. Mémoires de Lubumbashi*, L'Harmattan, Paris, 2004.
- ECKERT, A., 'D'une agglomération de villages à un métropole coloniale: organisation sociale de l'espace et propriété foncière à Douala. 1860-1960', in: *Villes d'Afrique. Explorations en histoire urbaine*, Musée royal de l'Afrique centrale/L'Harmattan, Paris, 2007, pp. 145-156.

- ESGAIN, N., *La vie quotidienne à Elisabethville (1910-1932). Emergence d'une culture urbaine*, Mémoire de licence en Histoire, Université Catholique de Louvain/Louvain-La-Neuve, Année académique 1996-1997.
- FABIAN, J., *Vocabulaire d'Elisabethville: A history of Elisabethville from its beginnings to 1965*, 2001.
- FETTER, B.S., *Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city 1910-1945*, thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968.
- FETTER, B.S., 'Immigrants to Elisabethville. Their origins and aims', in: *African Urban Notes*, 3de jaargang, nr. 2, 1968.
- FETTER, B.S., *The Creation of Elisabethville. 1910-1940*, Stanford University Press – Hoover Studies, Stanford, 1976.
- FULLER, M., *Moderns Abroad. Architecture, cities and Italian imperialism*, Routledge, New York, 2007.
- GIORDANO, R., *Belges et Italiens du Congo-Kinshasa. Récits de vie avant et après l'indépendance*, L'Harmattan, Parijs, 2008.
- GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950.
- HINS, R., 'L'urbanisme au Katanga', in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.
- HIRSCHON, R., 'Jews from Rhodes in Central and Southern Africa', in: *Encyclopedia of Diasporas*, Part III, Springer US, 2005.
- ISRAEL, E., 'Les Juifs au Katanga', in: *L'Essor du Congo*, album spécial édité à l'occasion de l'exposition internationale d'Elisabethville, mai 1931.
- KENNEDY, D., *Islands of white. Settler Society and culture in Kenya and Southern Rhodesia, 1890-1939*, Duke University Press, Durham, 1987.
- LAGAE, J., 'In Search of a 'comme chez soi'. The ideal colonial house in Congo (1885-1960)', in: VELLUT, J.L. (red.), *Itinéraires croisés de la modernité. Congo Belge (1920-1950)*, nrs. 43-44 in de reeks Cahiers africains/Afrika studies, CEDAF/L'Harmattan, Tervuren/Parijs, 2001, pp. 239-293.
- LAGAE, J., 'Wonen in de Belgische kolonie: "Il faut donner à l'agent congolais un home"', in: *De witte raaf*, jaargang 20, nr. 116, juli-augustus 2005, pp. 15-17.
- LAGAE, J., 'Modern Architecture in the Belgian Congo. A forgotten legacy and a "shared" heritage', in: *Docomomo Journal*, nr. 28, maart 2003, pp. 43-50.
- LAGAE, J., 'From "Patrimoine partagé" to "whose heritage"? Critical reflections on colonial built heritage in the city of Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo', in: *Afrika Focus*, vol. 20, nr. 1, 2008, pp. 11-30.
- LAGAE, J., 'Bouwen in "Le Katanga ultra moderne". Koloniaal architecturaal patrimonium in Lubumbashi, Democratische Republiek Congo', in: *Monumenten en Landschappen*, vol. 27, nr. 2, maart-april 2008, pp. 29-54.
- LAGAE, J. en BEECKMANS, L., 'De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad. Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in sub-saharisch Afrika',

LWAMBA BILONDA, M., *Histoire de l'onomastique d'avenues et de places publiques de la ville de Lubumbashi (de 1910 à nos jours)*, Presses Universitaires de Lubumbashi, Lubumbashi, 2001.

MACMILLAN, H., *An African Trading Empire: The Story of Susman Brothers & Wulfsohn. 1901-2005*, I.B.Tauris, 2005.

MACMILLAN, H. en SHAPIRO, F., *Zion in Africa. The Jews of Zambia*, I.B. Tauris & Co Ltd in association with the Council for Zambia Jewry, London/New York, 1999

MAHEUX, H., PABOIS, M., SONGA SONGA, Serge en LAGAE, J. (ed.), *République Démocratique du Congo. Lubumbashi. Capitale minière du Katanga. 1910-2010. L'Architecture, Espace Culturel Francophone de Lubumbashi*, Lubumbashi, 2008.

MUKENGESHAYI, J.K., *Summary Report on the Quantitative Survey in the City of Lubumbashi, Migration Methods and Field Notes: Institut Supérieur de Statistique de Lubumbashi*, february 2008.

RAHMANI, M., *Juifs du Congo. La confiance et l'espoir*, Editions de l'Institut Sépharade Européen, Bruxelles, 2007.

RAHMANI, M., *Shalom Bwana, la saga des Juifs du Congo*, Editions Romillat, Paris, 2002.

SIZAIRE, V., *Mémoires de Lubumbashi: Images, Objets, Paroles. Ukumbusho (Souvenir)*, L'Harmattan, Paris, 2001.

SOHIER, J., *Quelques traits de la physionomie de la population européenne d'Elisabethville*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1953.

TRANBERG HANSEN, K. (ed.), *African encounters with domesticity*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1992.

VAN MALLEGHEM, A., 'Introduction au problème de l'Urbanisme au Congo Belge', in: Ministère des Colonies (ed.), *L'urbanisme au Congo Belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950.

VAN MALLEGHEM, A., 'L'urbanisation d'Elisabethville', in: Ministère des Colonies (ed.), *L'urbanisme au Congo Belge*, Les Editions de Visscher, Bruxelles, 1950.

Union Minière du Haut Katanga. 1906-1956, Editions L. Cuypers, Bruxelles, 1956.

Lubumbashi/Elisabethstad. De morfologie van een kosmopolitische stad

Deel 2

Sofie Boonen

Promotoren: prof. dr. ir.-arch. Johan Lagae, prof. dr. Pieter Uyttenhove Begeleiders: ***, ***

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en stedenbouw Voorzitter: prof. dr. Bart Verschaffel
Faculteit Ingenieurswetenschappen Academiejaar
2008-2009

Lubumbashi/Elisabethstad. De morfologie van een kosmopolitische stad

Deel 2

Sofie Boonen

Promotoren: prof. dr. ir.-arch. Johan Lagae, prof. dr. Pieter Uyttenhove Begeleiders: ***, ***

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en stedenbouw Voorzitter: prof. dr. Bart Verschaffel
Faculteit Ingenieurswetenschappen Academiejaar
2008-2009

FIGUREN

fig. 1. Plan parcellaire d'Elisabethville. Ville Européenne (1910).

Bron: Afrika-Archief, Brussel.

fig. 2. Zonering in de Europese wijk.

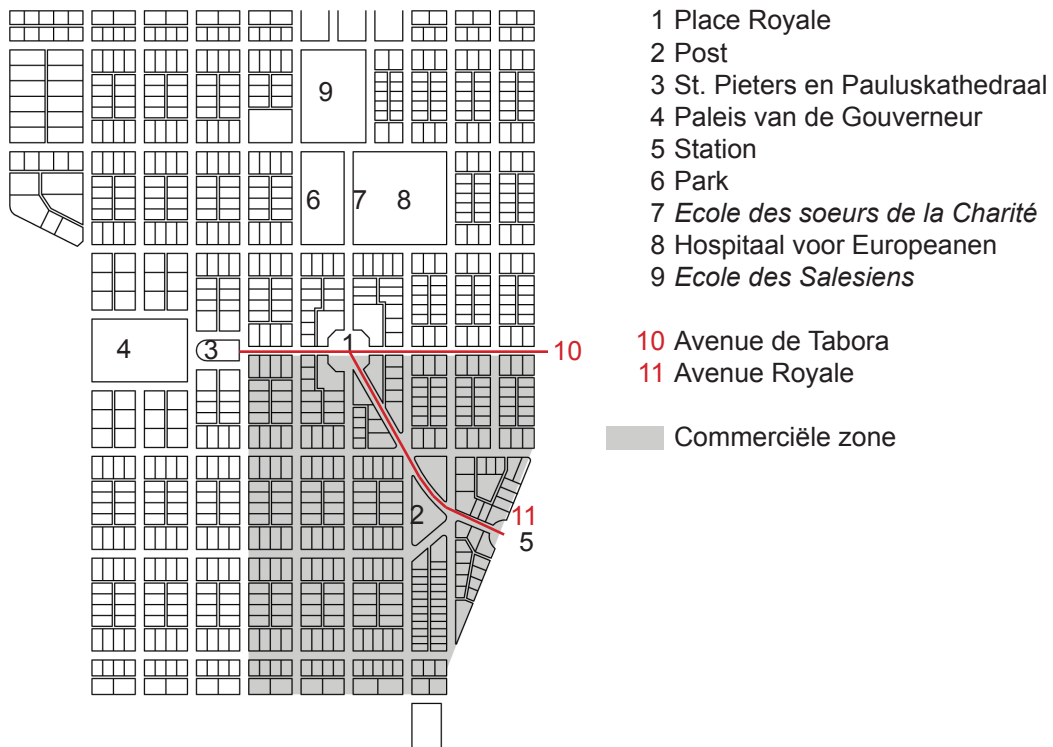

fig.3. Oorspronkelijke Justitiepaleis

Bron: Fotokaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

fig. 4. Justitiepaleis (1928-1931)

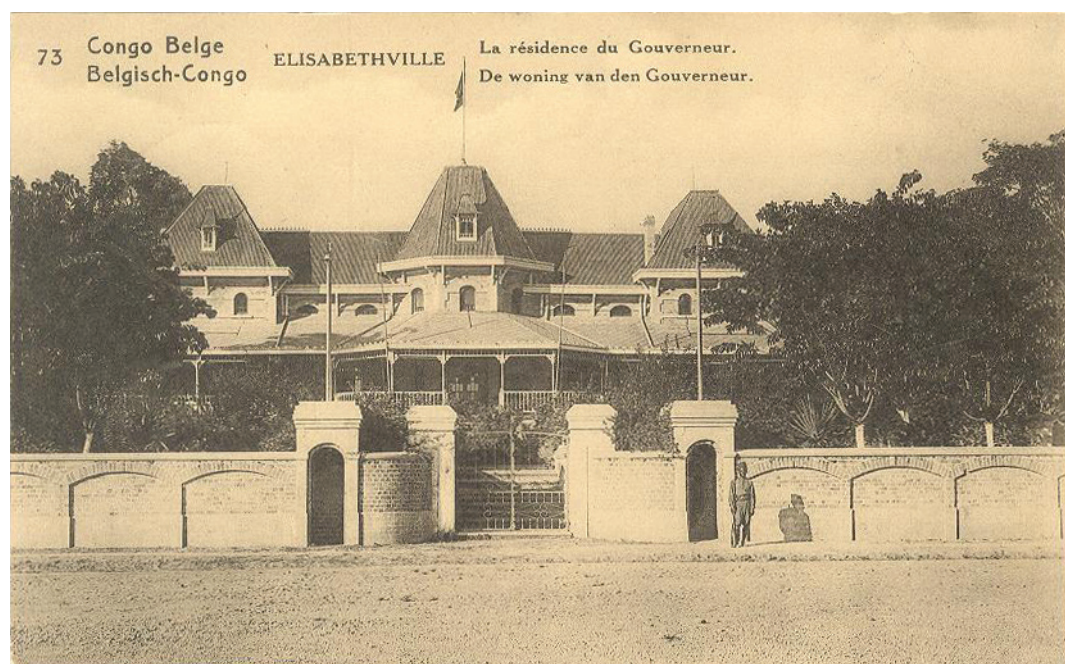
Bron: Foto (2008), Patrick M. Kazadi/Sofie Boonen.

fig. 5. Cercle Albert - Elisabeth.

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

fig. 6. Paleis van de Gouverneur (1910-1911)

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, afgestempeld: Elisabethville.

fig. 7. St. Pieters en Pauluskathedraal (1921-1935).

Bron: Foto (1956), Archief Frans Cultureel Centrum, Lubumbashi, H. Goldstein.

fig. 8. Synagoge, arch. Raymond Cloquet (1929).

Bron: Foto (2005), Johan Lagae.

fig. 9. La Place Albert, rechts het postgebouw (1930).

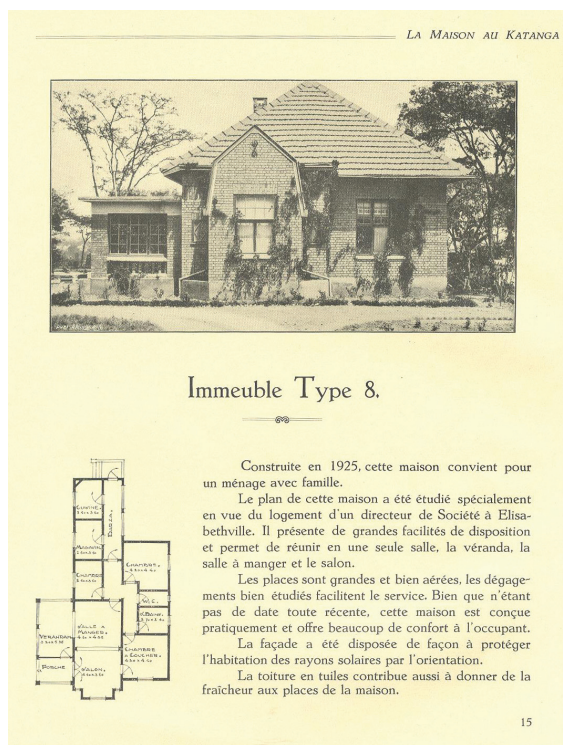
Bron: Foto (1957), Archief Frans Cultureel Centrum, Lubumbashi.

fig. 10. Commerciële zone, hoek Avenue de l'Etoile en Avenue Sankuru.

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, afgestempeld Elisabethville 1911.

fig. 11.. 'Immeuble Type n°8' (1925) - façade, plan, description.

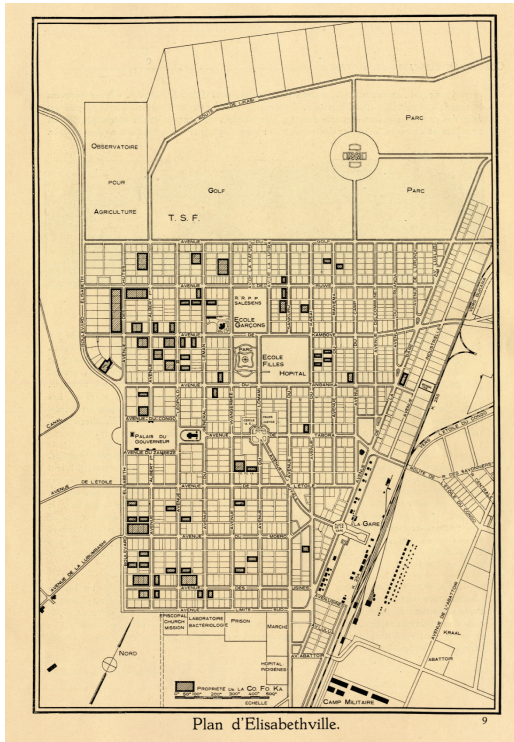
Bron: Compagnie Foncière du Katanga, *La Maison au Katanga*, 1930, 2nd édition, p. 15.

fig. 12. Cofoka Type 32 en 31, Avenue Wangermée.

Bron: Foto (1930), Archief Frans Cultureel Centrum, Lubumbashi.

fig. 13. Eigendommen Compagnie Foncière du Katanga (1930).

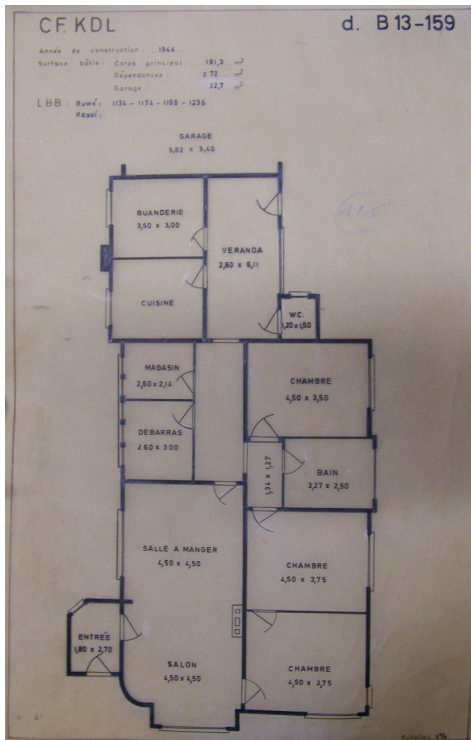
Bron: Compagnie Foncière du Katanga, *La Maison au Katanga*, 1930, 2nd edition, p. 9.

fig. 14. Eigendommen Compagnie Foncière du Katanga (1959).

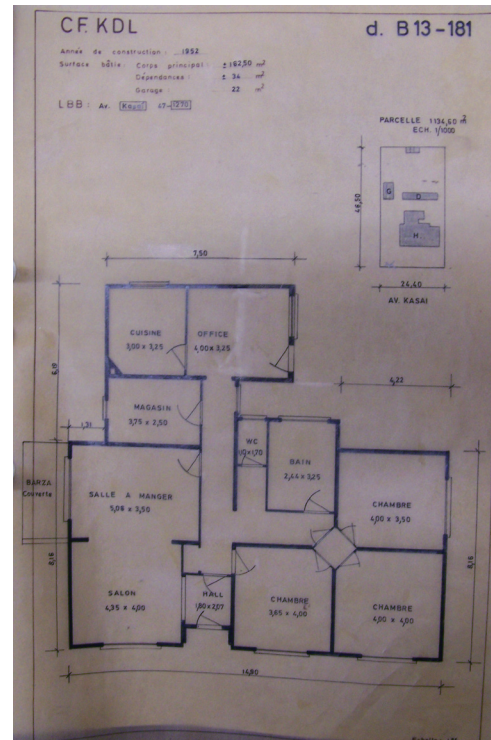
Bron: Afrika-Archief, Brussel, nr. 288(7).

fig. 15. C.F.K. Type d. B13-159 (1944), Avenue Ruwe en Kasai.

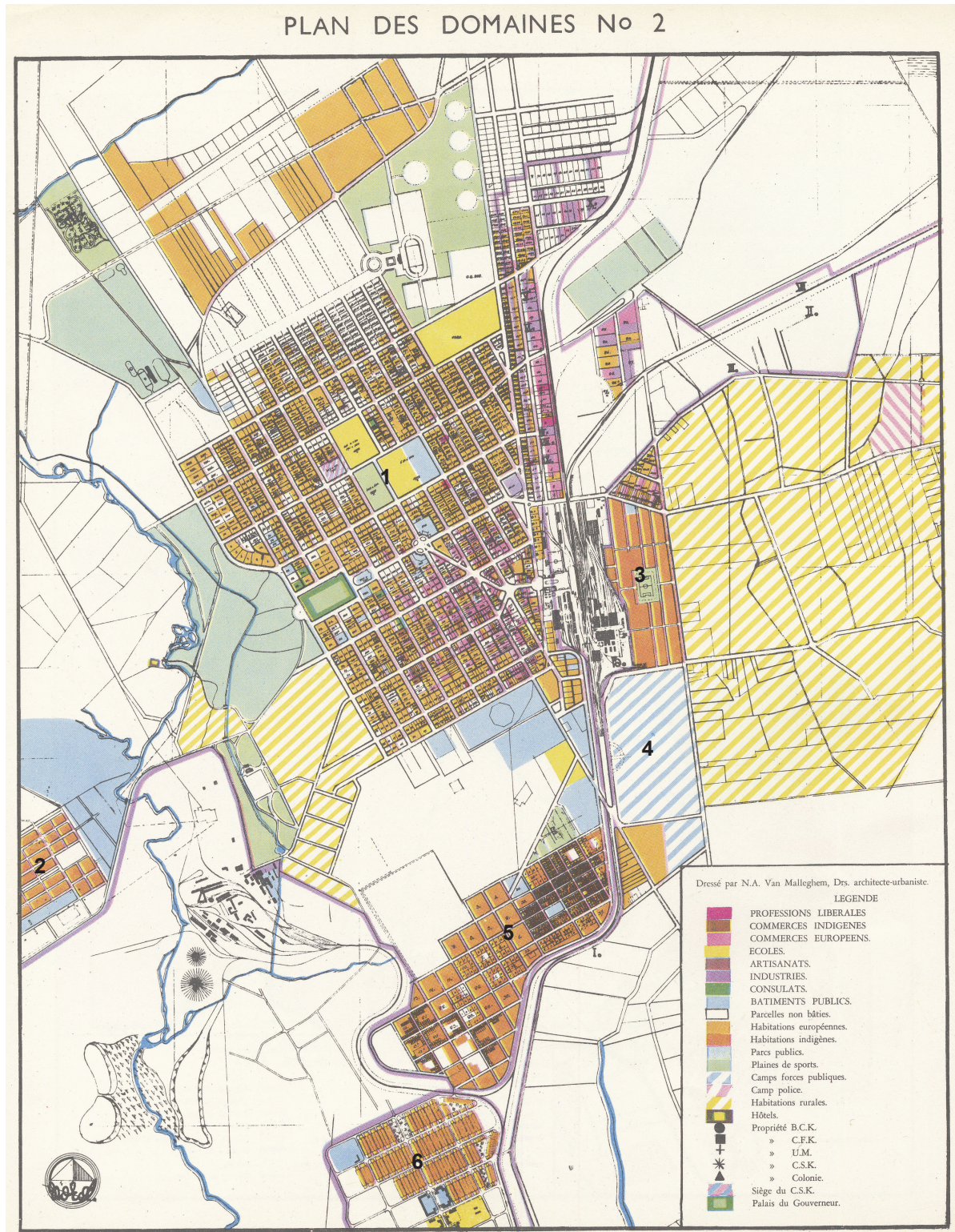
Bron: Archief SNCC, Lubumbashi.

fig. 16. C.F.K. Type d. B13-181 (1952), Avenue Kasai.

Bron: Archief SNCC, Lubumbashi.

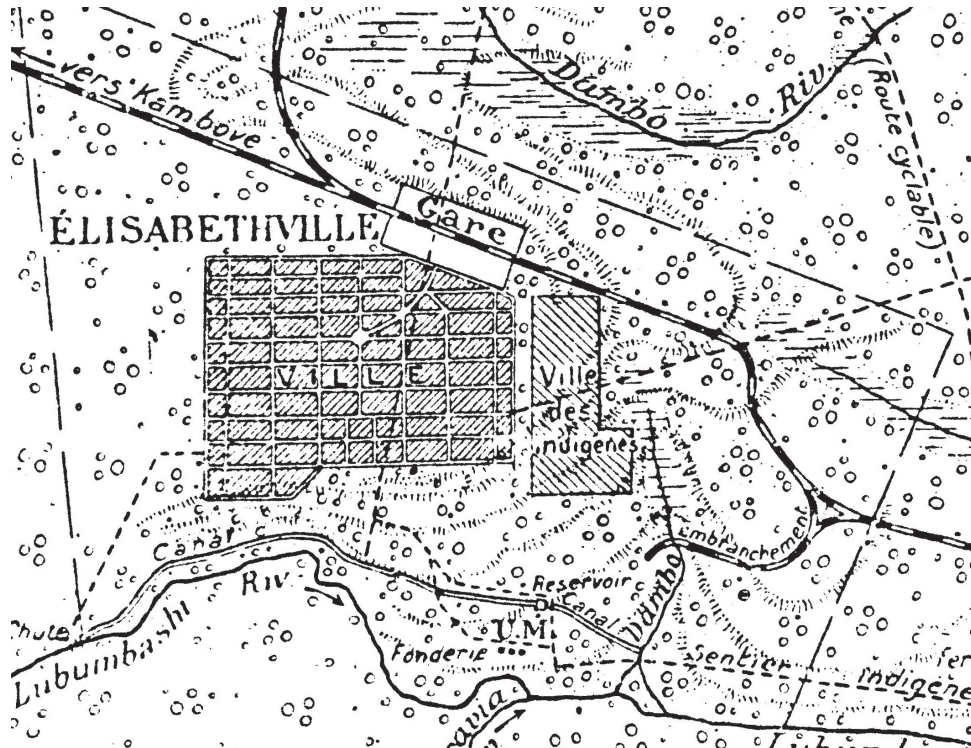
fig. 17. 'Plan des domaines': Europese wijk - Kampen U.M., B.C.K. en F.P. - Communes Albert I en Kenya.

1 Europese wijk	4 Kamp Force Publique
2 Kamp U.M.	5 Commune Albert I
3 Kamp B.C.K.	6 Commune Kenya

Bron: VAN MALLEGHEM, A., 'L'urbanisation d'Elisabethville', in: Ministère des Colonies (ed.), *L'urbanisme au Congo Belge*, Les Editions Visscher, Bruxelles, 1950.

fig. 18. Elisabethstad, 1912: Europese wijk en cité indigène.

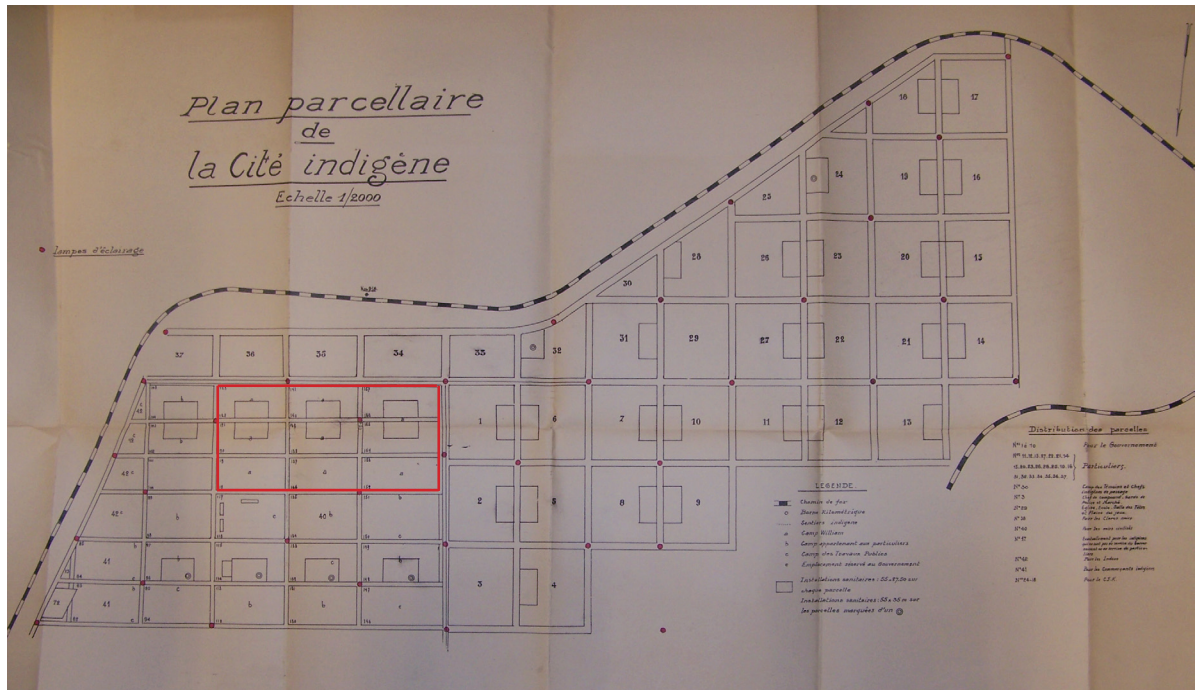
Bron: *L'Expansion Belge*, vol. 5, 1912.

fig. 19. 'Comité Spécial du Katanga. Plan d'Elisabethville et environs' - Europese wijk - Zone neutre - Commune Albert I.

Bron: Afrika-Archief, Brussel, (22)10A.

fig. 20. 'Plan parcellaire de la Cité indigène' - Commune Albert I, opgebouwd rond Camp Williams.

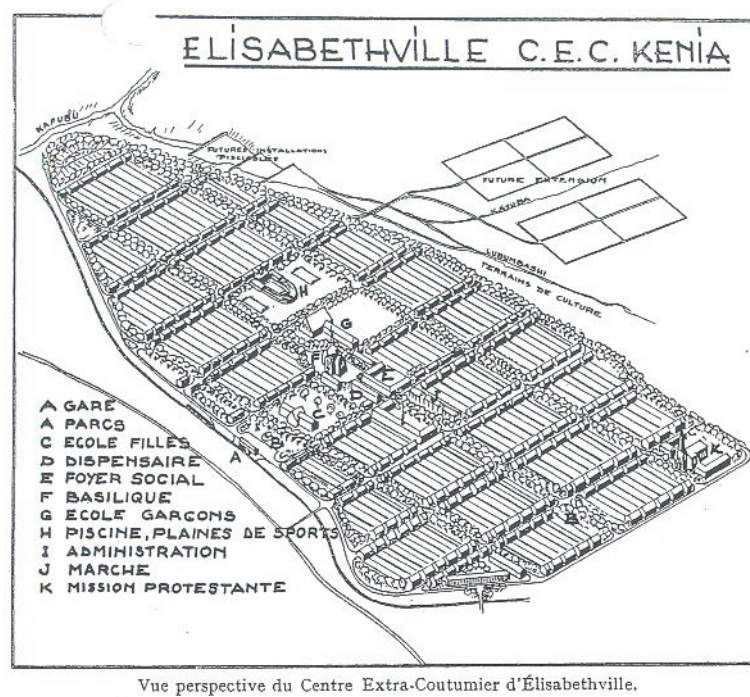
— Camp Williams
Bron: Afrika-Archief, Brussel.

fig. 21. 'Travaux de route dans la nouvelle cité indigène'.

Bron: Foto, Afrika-Archief, Brussel, 3°DG 15.953.

fig. 22. Vogelvluichtperspectief van de tweede inlandse wijk, de *Commune Kenia* (datum onbekend).

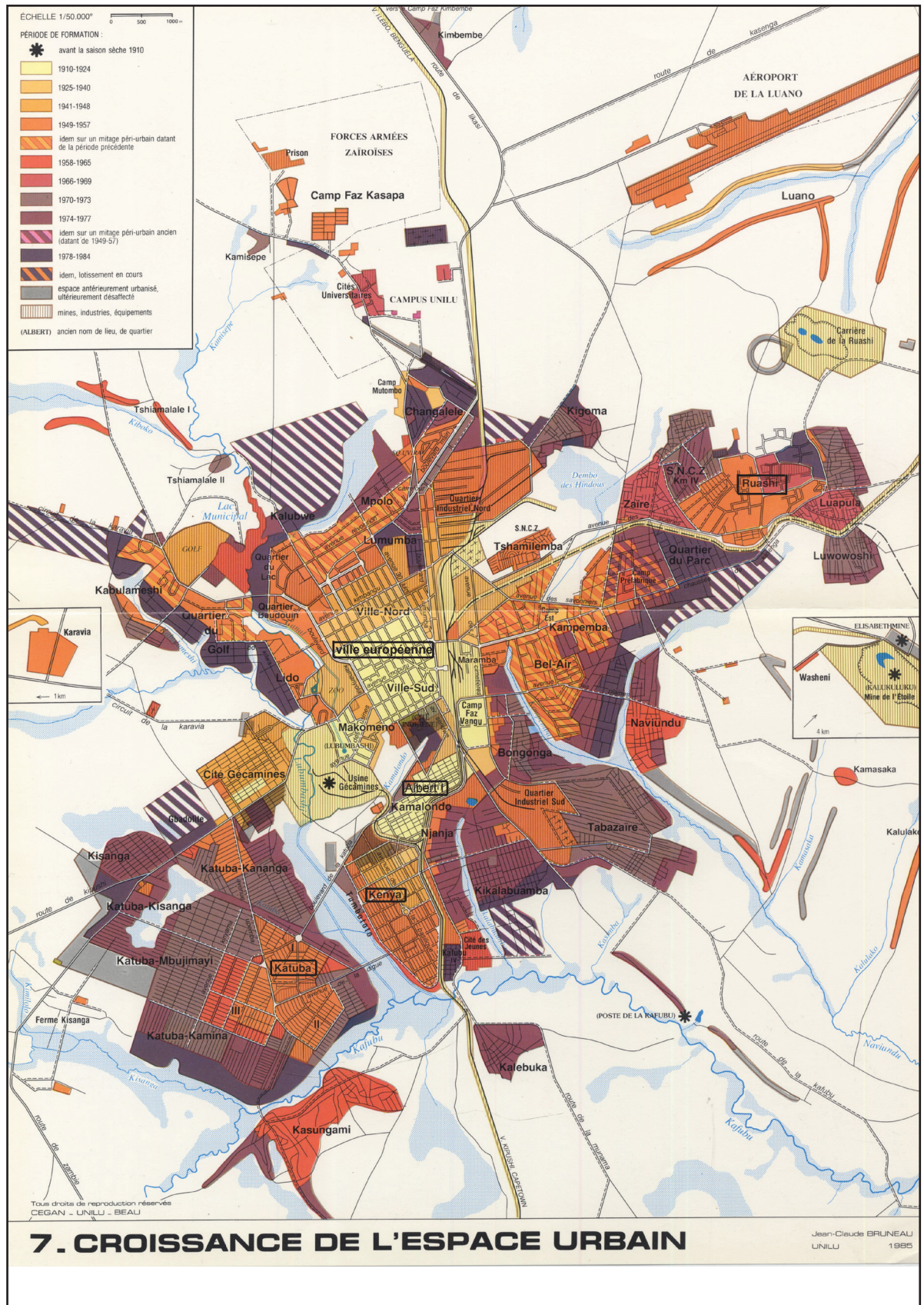
Bron: GREVISSE, F., *Le Centre Extra-Coutumier d'Elisabethville. Quelques aspects de la politique indigène du Haut-Katanga industriel*, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1950.

fig. 23. Zicht op de basiliek, Kenya.

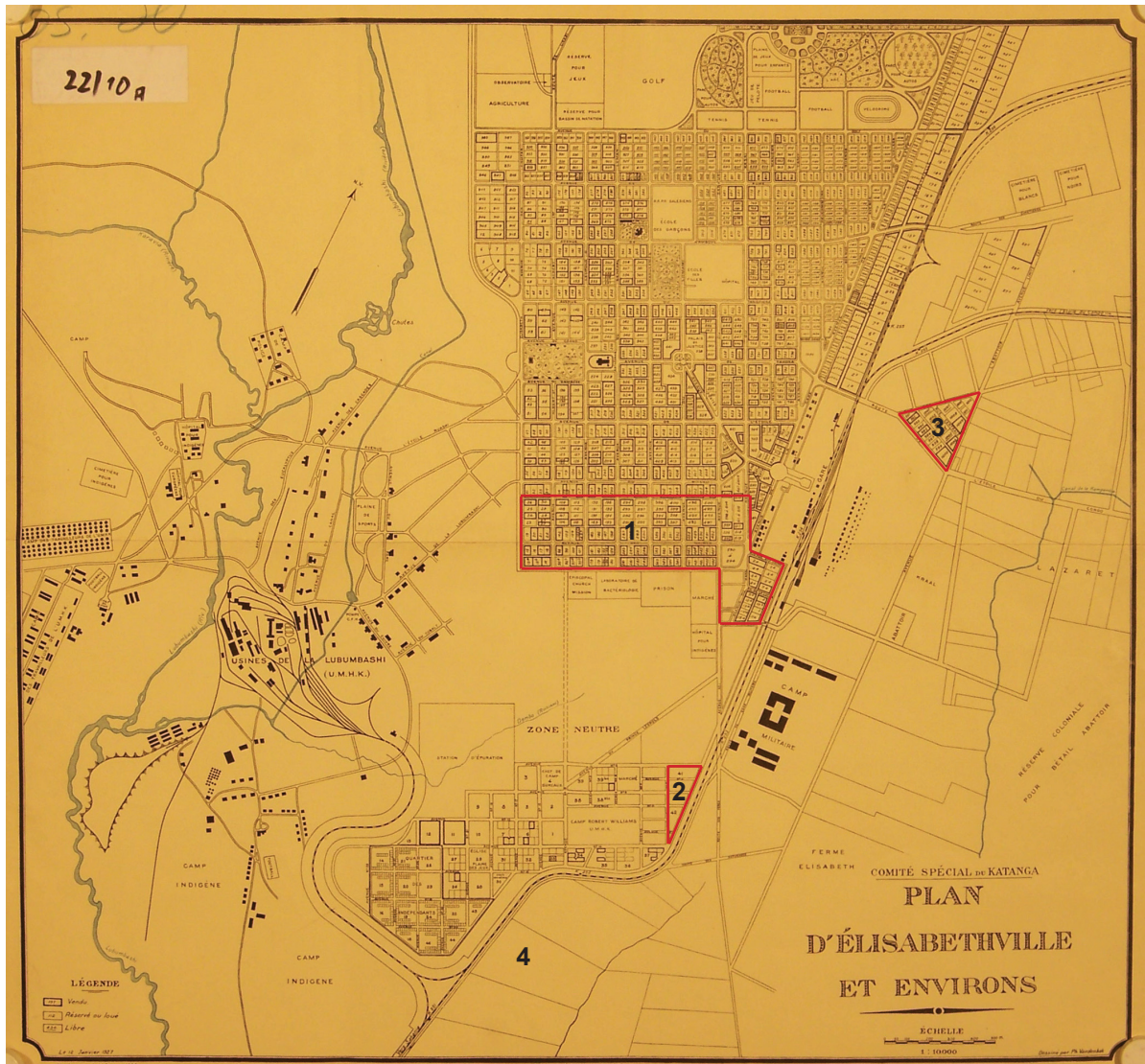
Bron: Foto (2008), Patrick M. Kazadi/Sofie Boonen.

fig. 24. Aanduiding Europese wijk en inlandse wijken.

Bron: BRUNEAU, J.-C. en PAIN, M., *Atlas de Lubumbashi*, Centre d'Etudes Géographiques sur l'Afrique Noire de l'Université de Paris X - Nanterre, Nanterre, 1990.

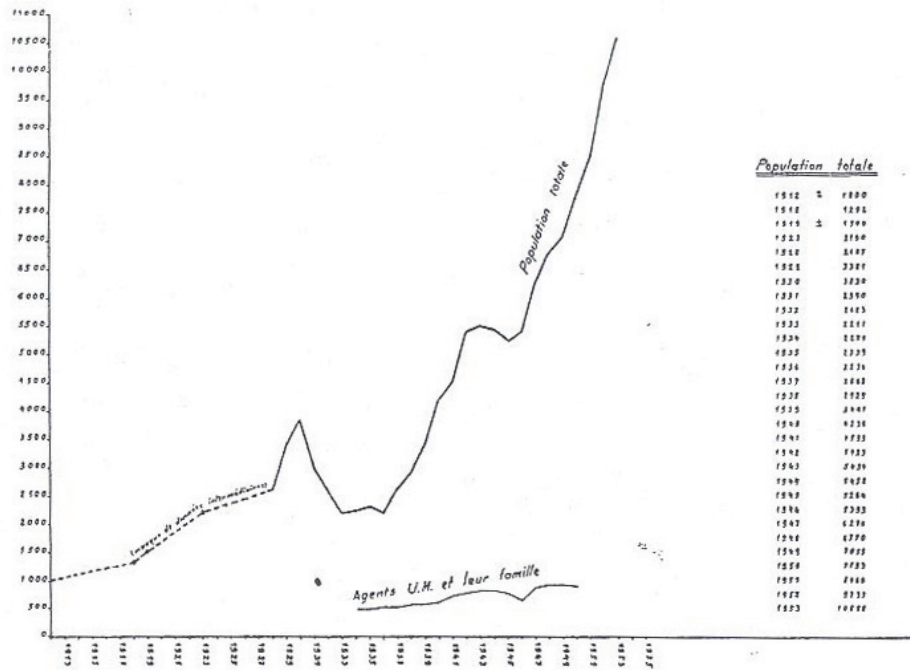
fig. 25. Aanduiding 'bufferzones' en zones voor 'tweederangsblanken'.

- 1 'Bufferzone' Grieken
- 2 'Bufferzone' *Indous en commerçants indigènes*
- 3 Bakoa
- 4 Munama

Bron: Afrika-Archief, Brussel, 22(10)A.

fig. 26. Evolutie Europees bevolkingsaantal.

Gr. 1. — Population blanche d'Élisabethville.

Bron: CHAPÉLIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 76.

fig. 27. 'Death rate percentages at Union Minière camps in Elisabethville and in the Congo as a whole, 1914-1927'

Table 3.2

DEATH RATE PERCENTAGES AT UNION MINIERE CAMPS
IN ELISABETHVILLE AND IN THE CONGO AS A WHOLE, 1914-1927

YEAR	LUBUMBASHI	ETOILE- RUASHI	ALL UNION MINIERE CONGO
1914			6.5
1915			5.2
1916			9.2
1917	8.8	10.0	10.6
1918	16.0	13.6	20.2
1919	6.1	2.1	5.1
1920	1.3	1.7	3.3
1921	2.1	3.1	2.7
1922	[a]	[a]	3.1
1923	4.4	4.1	3.3
1924	2.5	4.0	3.0
1925	3.5	8.0	5.0
1926	2.2	9.1	5.1
1927	3.8	3.7	4.3

[a] Not available.

SOURCE: Union Minière du Haut-Katanga, Medical Service, Annual Reports 1921-27, Congo belge, *Rapport aux chambres* 1925, pp. 24-25, and L. S. Waterall, "Report on Rhodesian Labour in Katanga, April to September, 1914," in *Zambian Archives*, BS 3/72.

Bron: FETTER, B.S., *Elisabethville and Lubumbashi: The segmentary growth of a colonial city. 1910-1945*, thesis, degree of Doctor of Philosophy, University of Wisconsin, Michigan, 1968, p. 36.

fig. 28. 'Population blanche d'Elisabethville'.

Nationalités	1923	1928			1931			1934			1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
		Élis.	Lub.	Tot.	Élis.	Lub.	Tot.	Élis.	Lub.	Tot.								
Belgique	1.339	1.347	439	1.786	1.771	344	2.115	1.294	183	1.477	3.755	3.588	3.578	4.425	5.004	5.167	5.930	6.519
Allemagne	1	1		1				1		1	6	8	8	2	1	3	3	2
U. S. A.	15	14		14	14		14	8		8	7	8	12	20	26	24	19	27
Il. Brit.	295	150	12	162	125	3	128	71		71	149	178	181	242	181	208	202	176
Canada				2			2								1			
Danemark	8	1		1	7		7	11		11	4		1					2
Espagne	4	1		1	1	2	3	1		1	9	3	4	5	4	5	10	4
France	24	33	10	43	53	10	63	33		33	76	75	71	70	87	107	98	114
Gd Duché	20	13	2	15	24	7	31	9		9	24	38	39	45	41	45	39	59
Grèce	124	64	8	72	95	1	96	98	4	102	235	219	254	272	320	322	337	364
Hollande	9	14	2	16	19	1	20	11		11	25	13	19	23	25	21	25	24
Italie	252	302	16	318	209	18	317	416	5	421	724	731	761	760	748	779	767	792
Norvège											1							
Pologne	7				2		2	1		1	39	38	27	22	16	21	29	25
Portugal	10	22		22	16		16	12		12	127	109	122	124	95	93	101	83
Roumanie	8	14	1	15	8		8	1		1	3		2	8	10	8	9	6
Russie	22	6	3	9	10	2	12	4		4	12	8	9	5	4	11	6	
Yougoslavie		1		1	1		1				1		1					
Suède		6		6	5		5					5	4	2	2	3		
Suisse	13	18		18	36		36	10		10	33	15	24	30	25	34	37	56
Sud-Afric. voir I. Br.		76	14	90	88		88	62		62	27	26	30	v.I.Br.	41	40	36	74
Turquie		4		4	10		10	9		9	53	68	66	59	37	44	28	23
Divers	14	13		13	16		16	27		27	127	106	145	125	100	120	150	97
Asiatiques	25										22	26	34	36	?	?	?	12
Total Belges	1.339	1.347	439	1.786	1.771	344	2.115	1.294	183	1.477	3.755	3.588	3.578	4.425	5.004	5.167	5.930	6.519
Total Étrangers	851	753	68	821	831	44	875	785	9	794	1.703	1.676	1.815	1.851	1.766	1.888	1.886	1.940
Total général	2.190	2.100	507	2.607	2.602	388	2.990	2.079	192	2.271	5.458	5.264	5.393	6.276	6.770	7.055	7.826	8.459
Pourcentage d'étrangers par rapport au total de la population blanche.																		
	38,7		31,4		29,2					34,9	31,2	31,8	33,5	29,4	26	26,7	24,2	22,9
	%		%		%					%	%	%	%	%	%	%	%	%

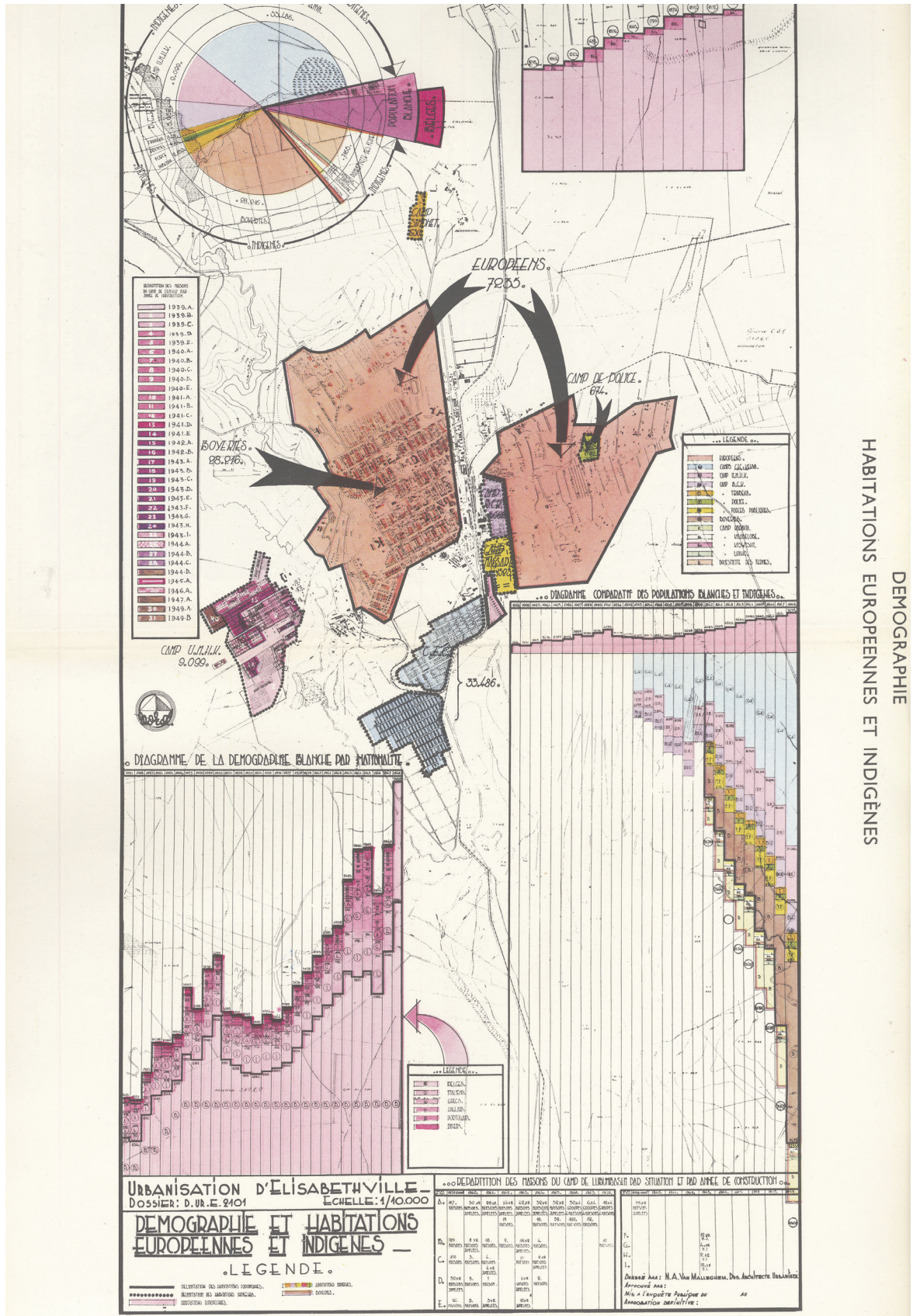
Bron: CHAPELIER, A., *Elisabethville. Essai de géographie urbaine*, Académie Royale des sciences coloniales, Bruxelles, 1957, p. 143.

fig. 29. Vergelijking Afrikaanse en Europese bevolking.

	Europeanen	Afrikanen
1912	1.000	
1919	1.500	
1923		13.450
1929		29.900
1930	3.800	
1933	2.211	
1934		23.105
1939	3.800	
1943	5.494	
1948		89.658
1953	19.558	

Bron: CHAPELIER, A., *op. cit.*; FETTER, B.S., *op. cit.*

fig. 30. 'Demographie - Habitations européennes et indigènes'.

VAN MALLEGHEM, A., 'L'urbanisation d'Elisabethville', in: Ministère des Colonies (ed.), *l'urbanisme au Congo Belge*, Les Editions Visscher, Bruxelles, 1950.

fig. 31 Werking database.

a) Algemene gegevens per perceel

PerceelsID:

Perceelsnummer: a

Situering: a ca cent

kadasternummer:

kadaster volgnummer:

Evolutie nummer

Datum	EvolutieNummers	RedenWijziging	Info
11/02/1918	1a	Perceel wordt opgedeeld	Perceel 1 wordt perceel 1a en 1b
*			

Record: 1 van 1 | Zoeken

Evolutie oppervlakte:

DatumOppe	Ares	Centiares	Centièmes	RedenWijziging
1/02/1918	8	77	80	Perceel wordt opgedeeld
*				

Record: 1 van 1 | Zoeken

Straatnamen

Straatnamen
Avenue Royale
Avenue du Kasai
Rue sanitaire

Record: 1 van 3 | Zoeken

b) Bij elke perceelsnummer worden de eigenaarsgegevens op verschillende fiches bijgehouden.

Eigenaars

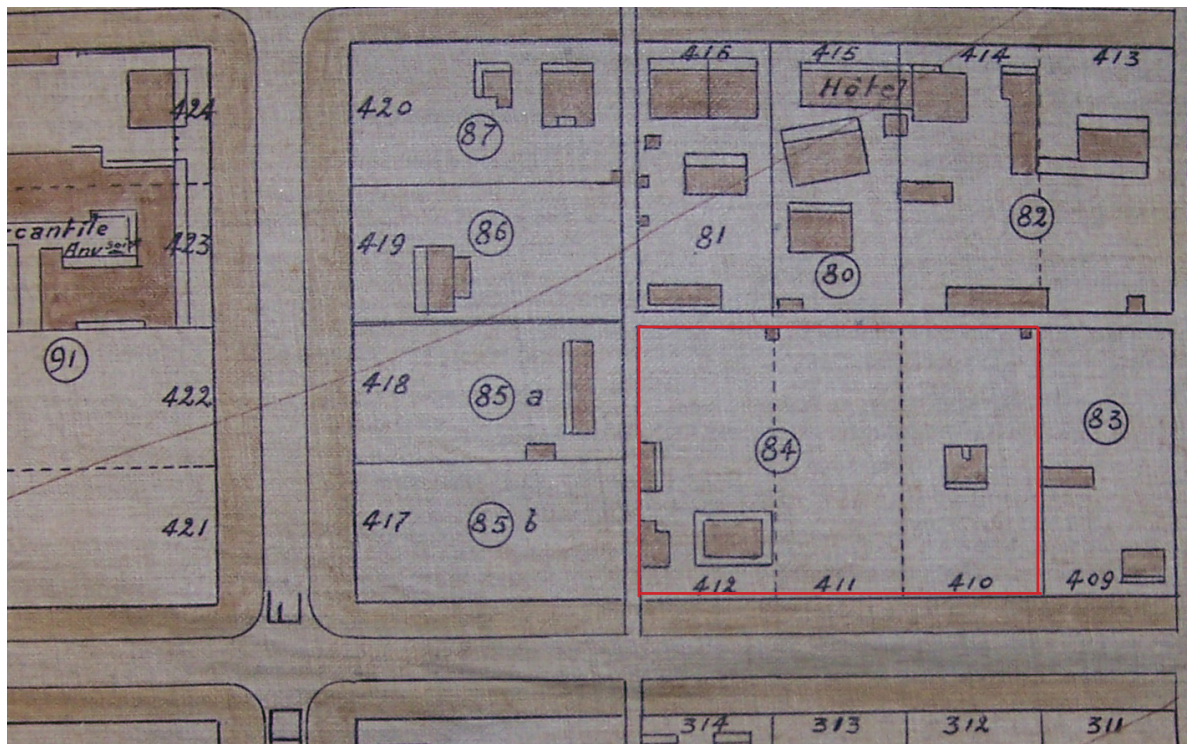
Volgorde:	1
Begindatum	9/01/1918
Einddatum	12/02/1918
Eigenaar: Onderneming	
Eigenaar1	LEONARD, Clément
Eigenaar2	
Vertegenwoordiger1	
Vertegenwoordiger2	
Contract	Verkoop na opdeling terrein
NuméroSpécial	183
Prijs	17000fr.
Bouwtypologie	Une construction en bois et tôles comprenant une maison d'habitation, un magasin, un atelier et des latrines y est érigée à ce jour.
Belangrijke plaats	
Extra	
Volume	XIIf
Folio	23
Plaats	Elisabethville
Datum	11/02/1918
Ondertekend	DUFOUR

Record: 1 van 8 Geen filter Zoeken

c) Gegevens van de personen.

Naam:	ASSIMINA, Mme
Familieverband:	célibataire
NaamFamilielid:	
Geboortedatum:	
Plaats:	Athènes [1]
Land:	Grèce
DatumGestorven:	15/03/1916
PlaatsGestorven:	Elisabethville [1]
LandGestorven:	
Nationaliteit:	Grieks [2]
Joods	☐
Extra:	
Beroep:	Cuisinière
Onderneming:	
Woonplaats:	Elisabethville; domicilié à Athènes (Grèce) [1]
Biografie:	age: 50 ans père: HALA, Dimitri mère: inconnu [1]
Referenties:	/ [2] Grieks consulaat Lubumbashi

fig. 32. numéraux communaux - numéraux cadastraux.

84: numéro communal
bestaat uit de kadasternummers: 410, 411 en 412.

fig. 37. Asjkenazim: Overzicht eigendommen.

fig. 38. Sefardische Joden: Overzicht eigendommen.

fig. 39. Grieken: Overzicht eigendommen.

fig. 40. 'Compagnie d'Elevage et d'Alimentation du Katanga'.

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

fig. 41. 'Le magasin Menache et la boucherie Smith'.

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, verzonden postkaart (datum onbekend).

fig. 42. Eigendommen Barnett Smith.

■ Eigendommen Barnett Smith/Elakat

- 1 Barnett Smith 1919 > Elakat 1925
- 2 Barnett Smith 1919 > verkocht in 1920
- 3 Barnett Smith 1920 > Elakat 1927
- 4 Barnett Smith 1921 > Elakat 1925
- 5 Elakat 1927

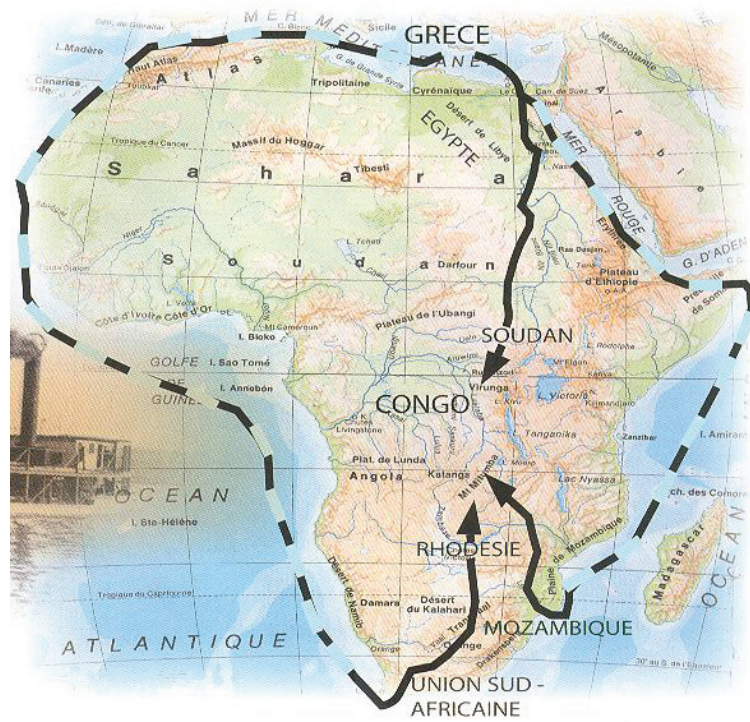
fig. 43. Eigendommen Salomon Benatar.

■ Eigendommen Salomon Benatar

- 1 Salomon Benatar 1911 > Benatar Bros 1917
- 2 Salomon Benatar 1919
- 3 Benatar Bros 1919
- 4 Benatar Bros 1919
- 5 Salomon Benatar 1920
- 6 Salomon Benatar 1923
- 7 Salomon Benatar 1923
- 8 Benatar Bros 1924
- 9 Benatar Bros 1929

fig. 44. Migratieroutes Griekse migranten.

Bron: ANTIPPAS, G., *Pionniers méconnus du Congo Belge*, Inter-Print s.a., Bruxelles, 2008, p. 51.

fig. 45. 'Au jardin du Katanga', 1910.

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

fig. 46. Crédit général du Congo (oorspronkelijk 'Théâtre Parthénon').

Bron: Bron: Foto, Archief Frans Cultureel Centrum, Lubumbashi.

fig. 47. Hôtel Léopold II.

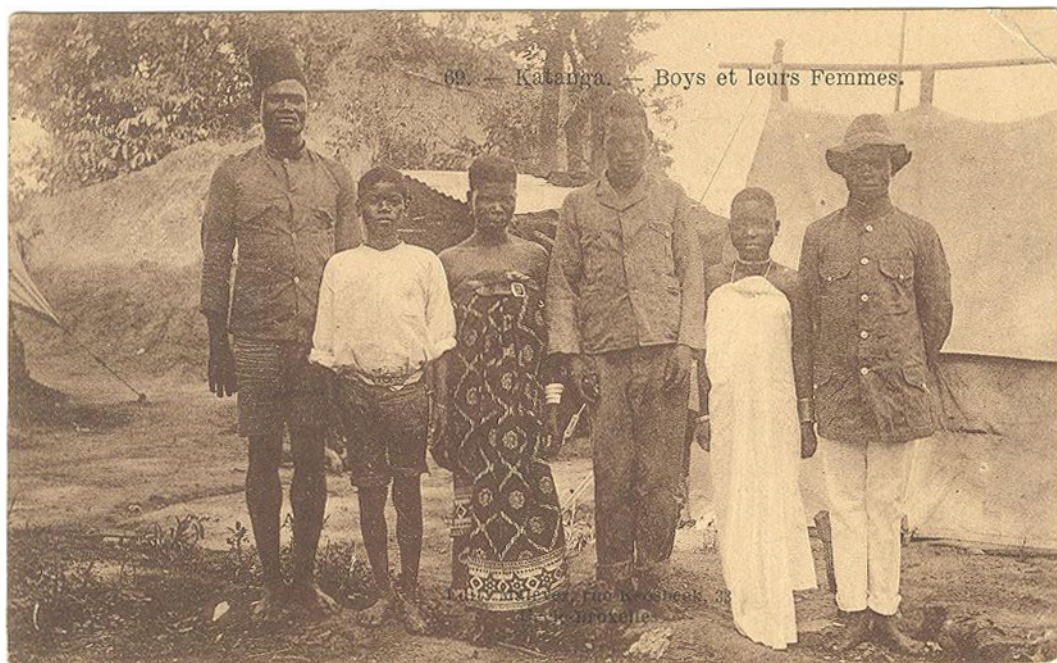
Bron: Postkaart (1955), collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

fig. 48. 'Katanga - Boys au travail'.

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

fig. 49. 'Katanga. Boys et leurs femmes.'

Bron: "Postkaart, collectie Sofie Boonen, verzonden.

fig. 50. "Fait à Matadi (Congo-Belge) le 25 Janvier 1914. (Maison d'habitation, mes deux serviteurs boy et cuisinier, une amie, mon mari et moi même)."

Bron: Fotokaart, collectie Sofie Boonen, afgestempeld in Matadi (25/01/1914) en in Oostende (23/03/1914).

fig. 51. "Elakat, Elisabethville, 1932".

Bron: Fotokaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden (beschreven).

fig. 52. "Familie Haine-Coupin. Elisabethville. 1930."

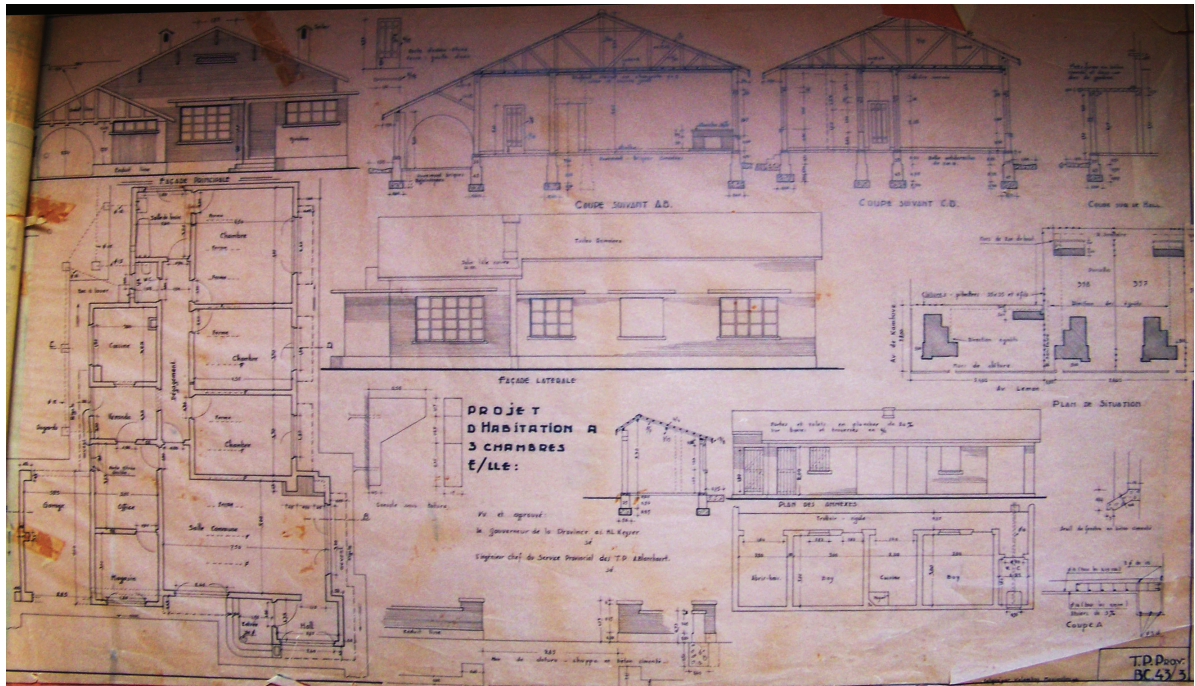
Bron: Foto, collectie Sofie Boonen.

fig. 53. 'Boys de maison.'

Bron: Postkaart, collectie Sofie Boonen, niet verzonden.

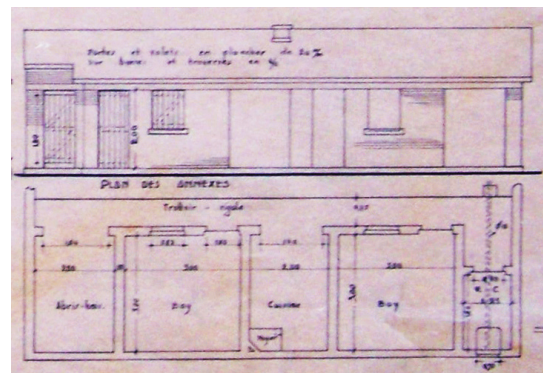
fig. 54. 'Projet d'habitation à 3 chambres, Elisabethville. Plan des annexes. Plan de situation.', 1943.

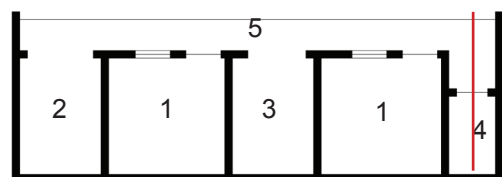
Bron: Archives des Travaux Publics. T.P. Prov. B.C. n°43/3, Lubumbashi.

a) 'Plan des annexes' + Schematische weergave.

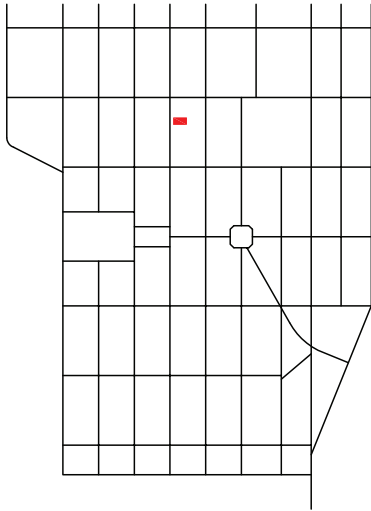
- 1 Leef- en slaapruimte *boy*
 - 2 *Abri à bois*
 - 3 Keuken
 - 4 Douche/toilet
 - 5 Koer
- Afvoer naar *ruelle sanitaire*

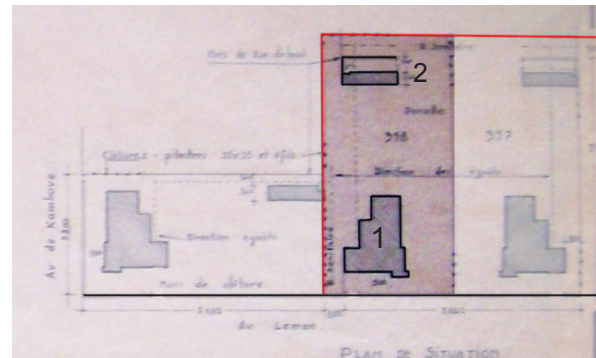
ruelle sanitaire

b) Locatie in de Europese wijk.

c) 'Plan de situation'

1 Europese woning

2 Boyerie

Perceel

Ruelle sanitaire

d) Europese woning.

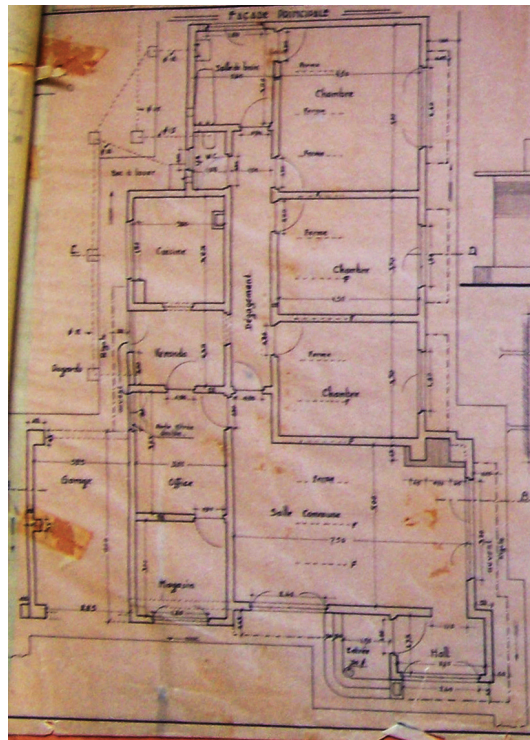

fig. 55. Schema (volgens David Bwanke).

- 1 Europese woning
- 2 *Boyerie*
- 3 Toegang tot de tuin
- 4 Passage naar de *boyerie*

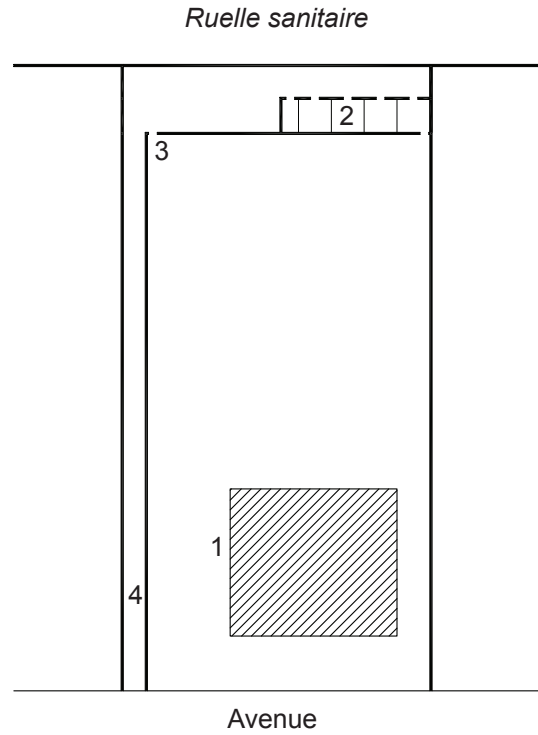
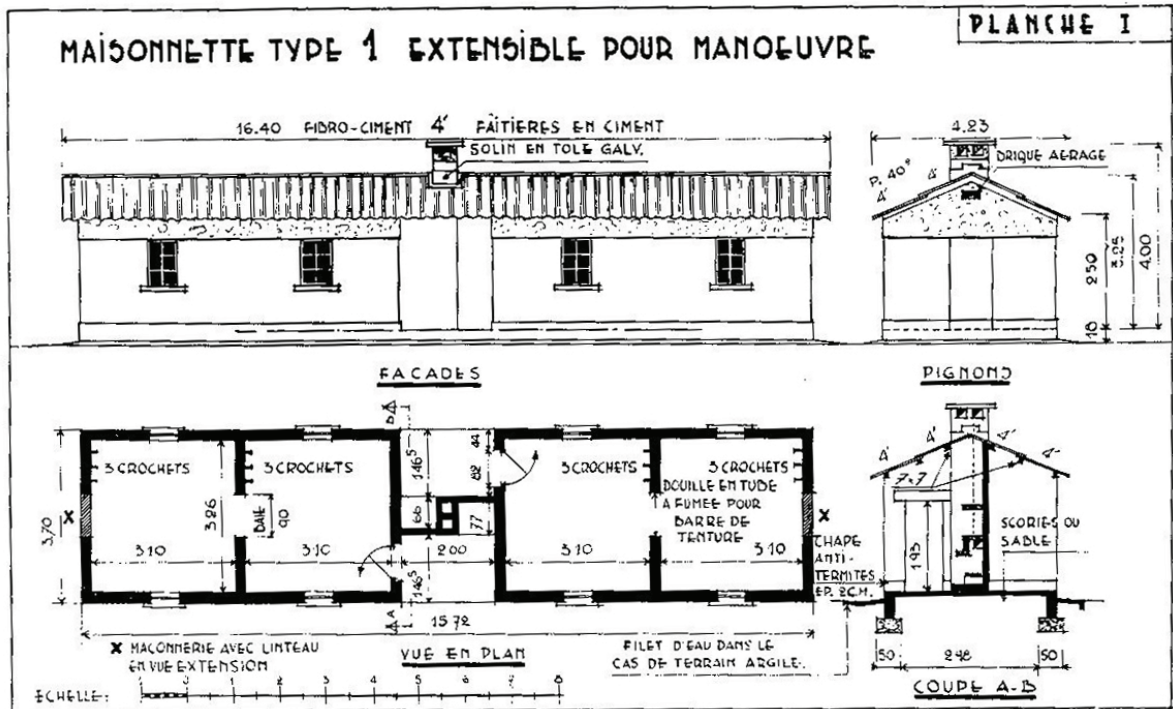

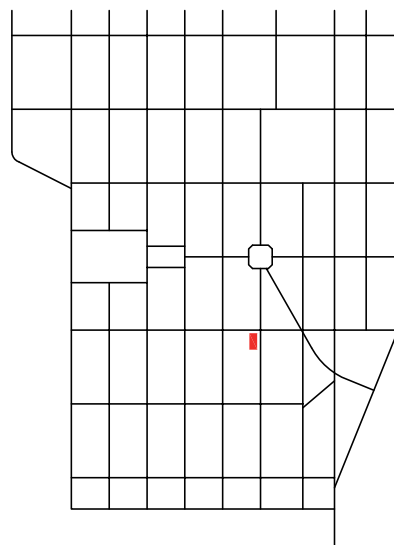
fig. 56. 'Maisonnette type 1 extensible pour manoeuvre', B.C.K.

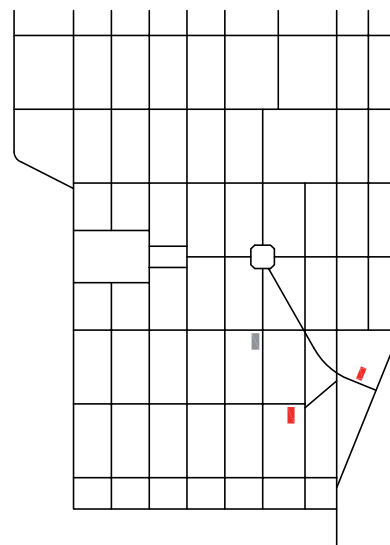
Bron: C.E.P.S.I. (ed.), Maisons indigènes au Congo. B.C.K. et C.E.C. Elisabethville, Fascicule 1, Bruxelles, 1949.

fig. 33. Asjkenazim:
Evolutie aankoop percelen

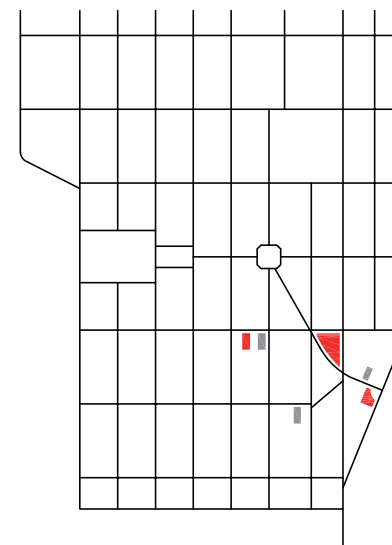
 Aangekocht perceel huidig jaar
 Aangekocht perceel voorbije jaren

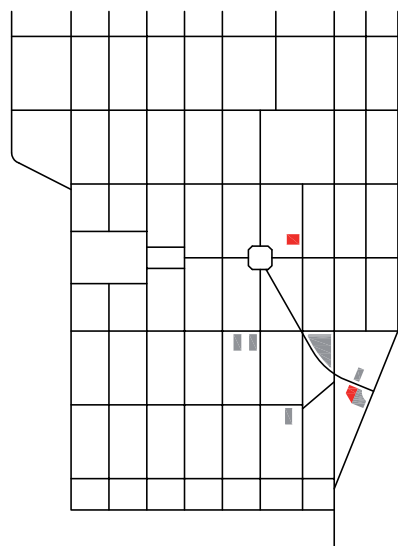
1910

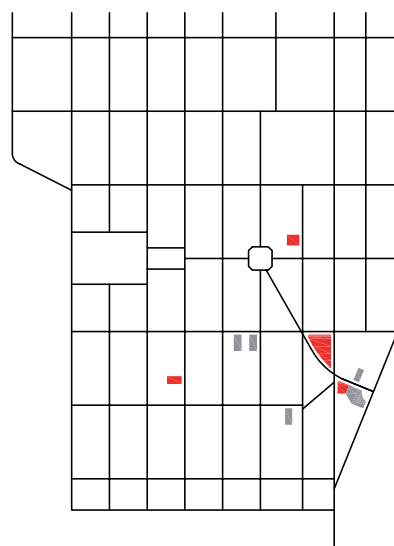
1911

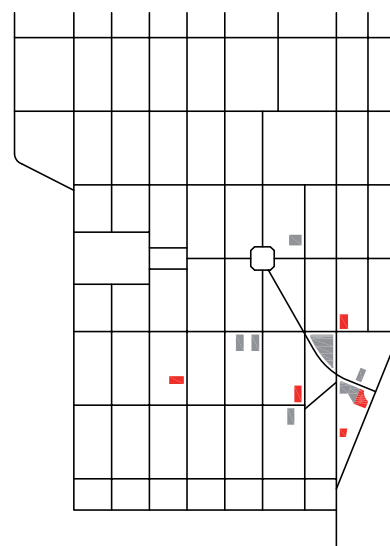
1912

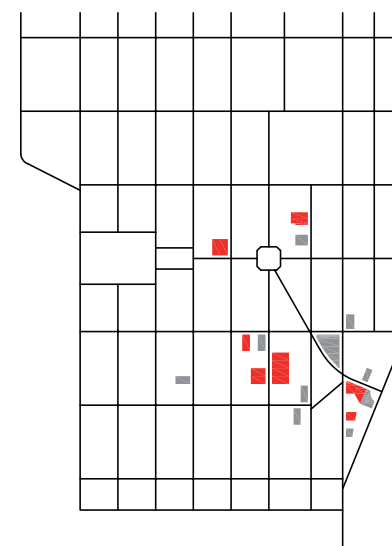
1919

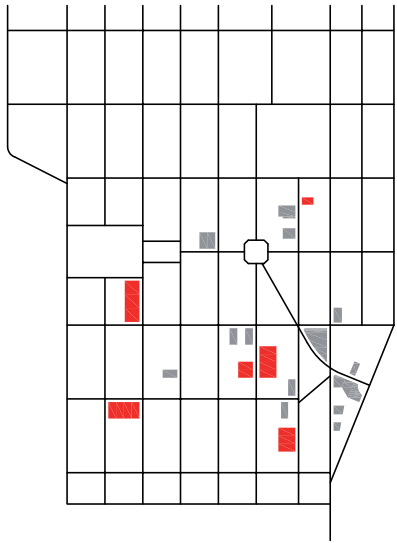
1920

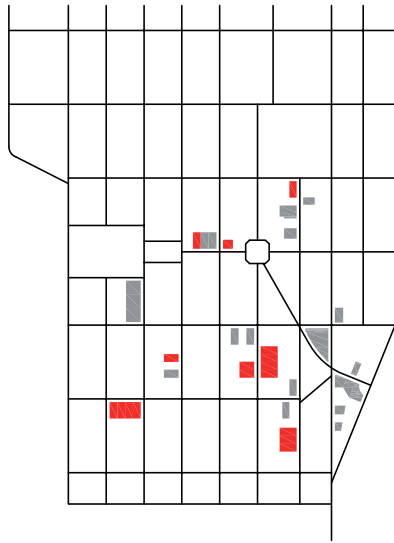
1921

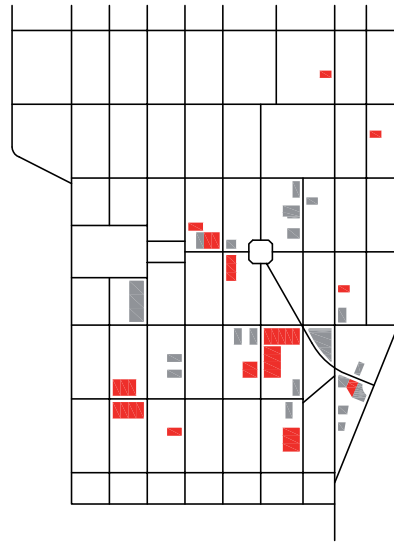
1922

1923

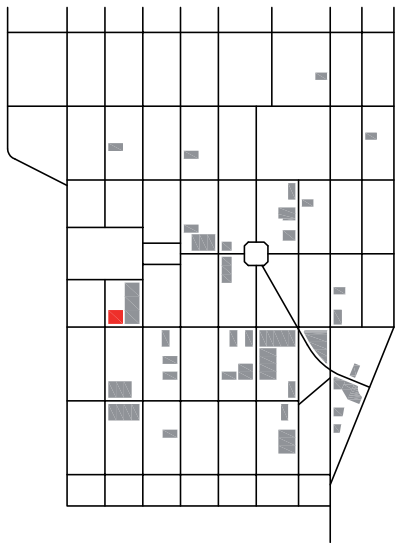
1924

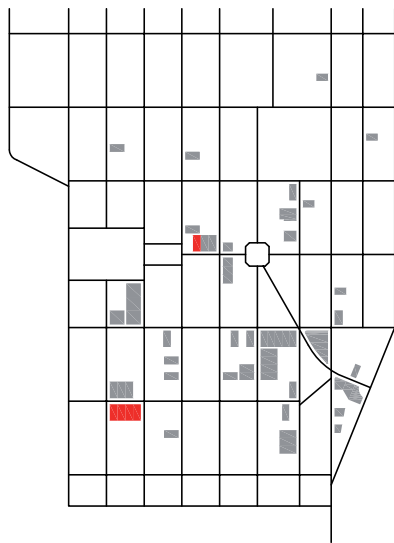
1925

1926

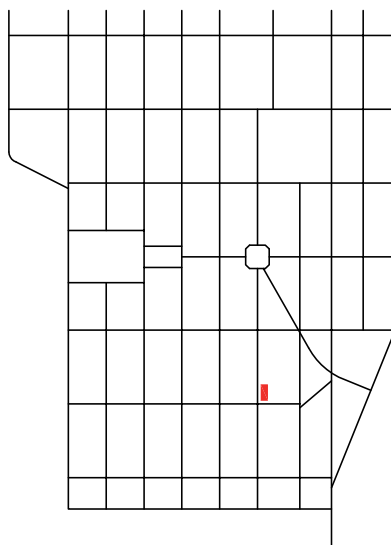
1927

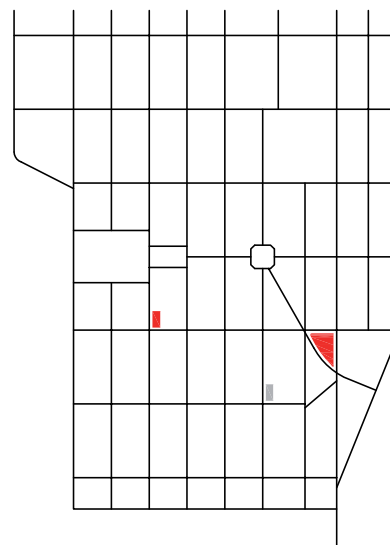
1929

fig. 34. Sefardische Joden:
Evolutie aankoop percelen

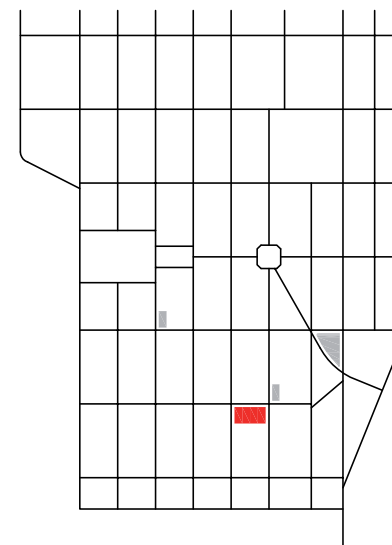
 Aangekocht perceel huidig jaar
 Aangekocht perceel voorbije jaren

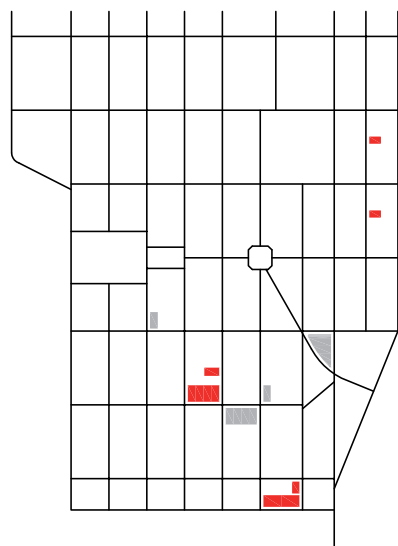
1911

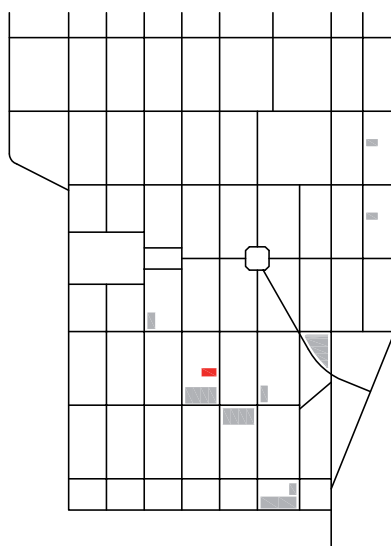
1919

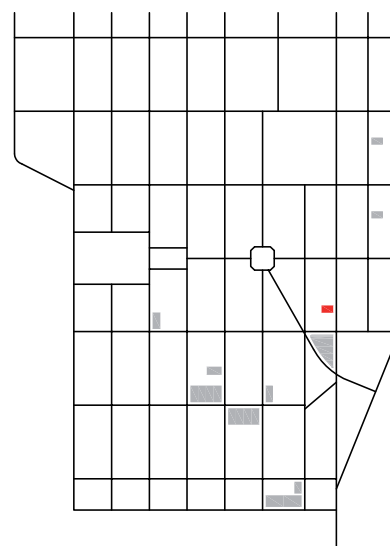
1922

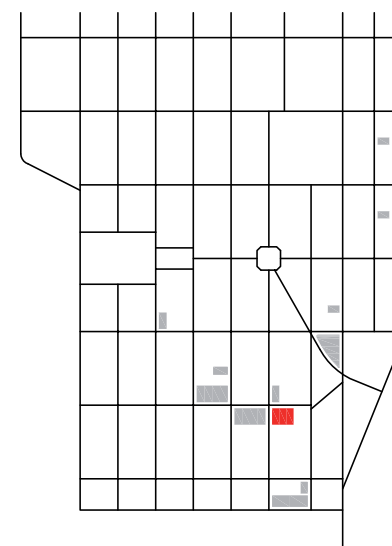
1923

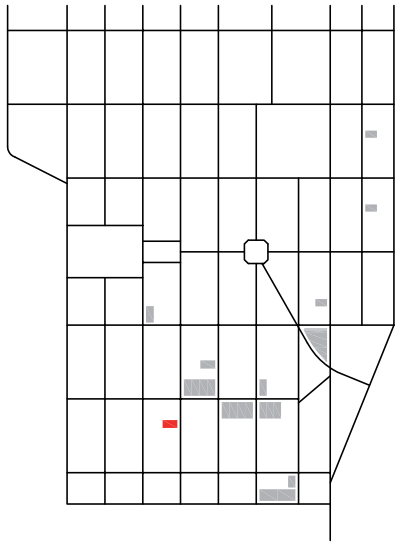
1924

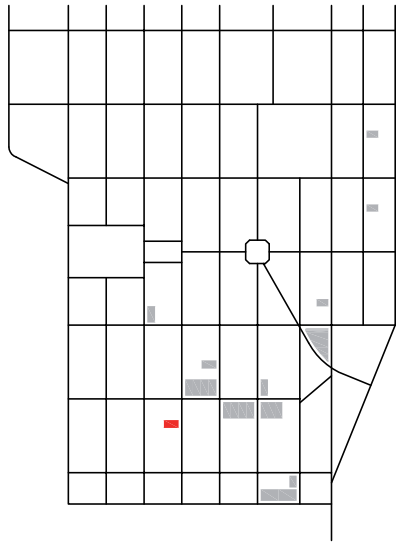
1925

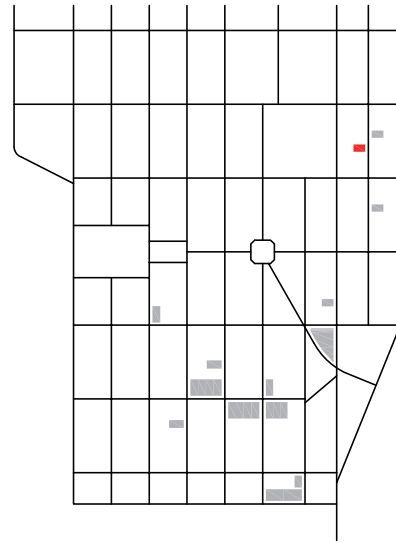
1926

1928

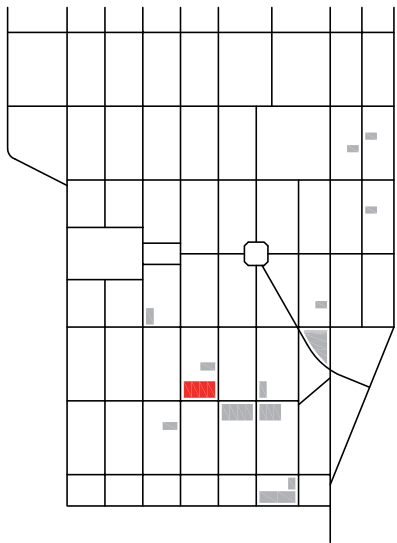
1934

1938

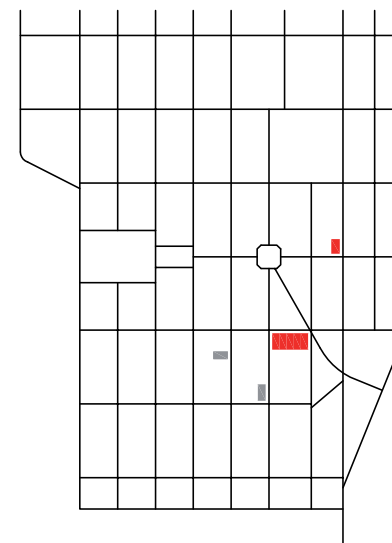
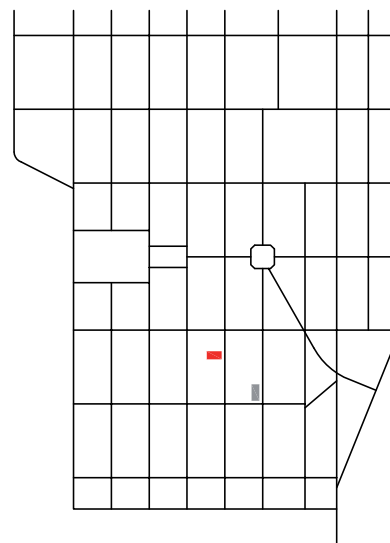
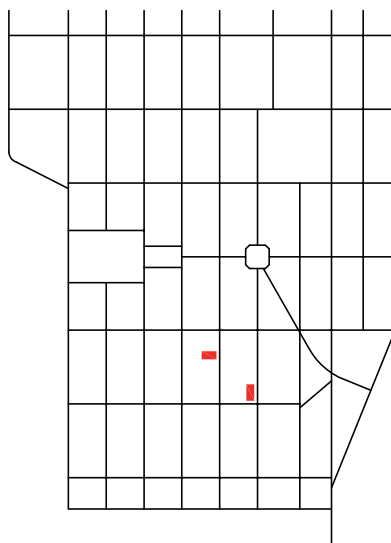
1939

1948

fig. 35. Grieken:
Evolutie aankoop percelen

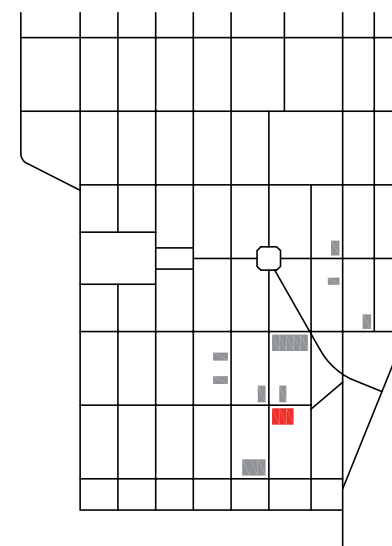
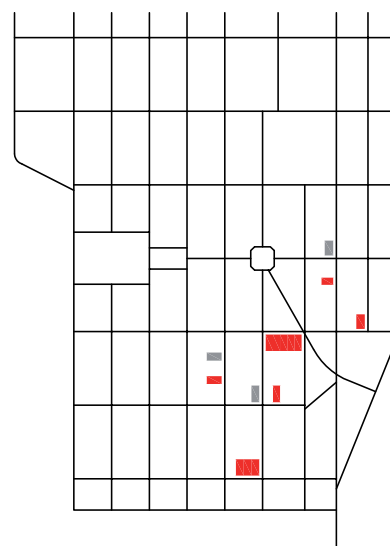
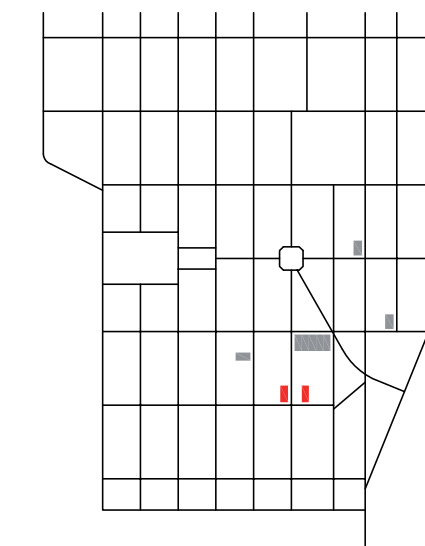
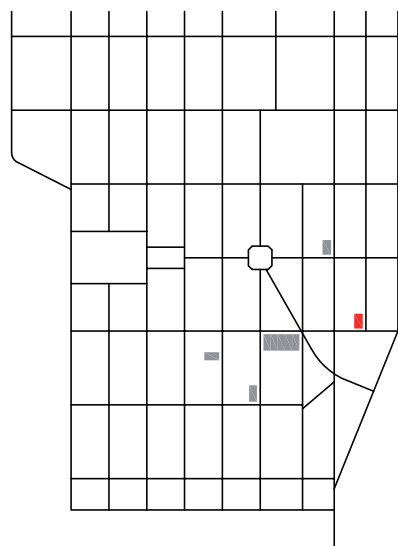
 Aangekocht perceel huidig jaar
 Aangekocht perceel voorbije jaren

1912

1918

1919

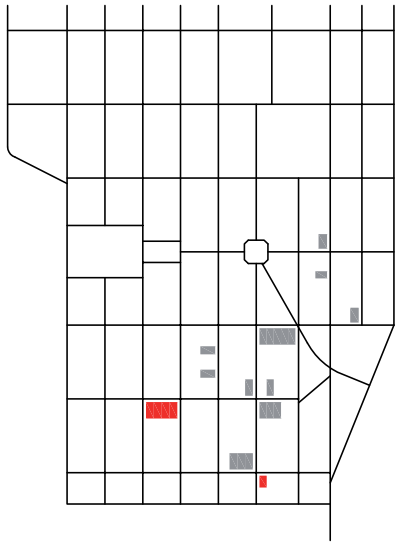

1920

1922

1923

1924

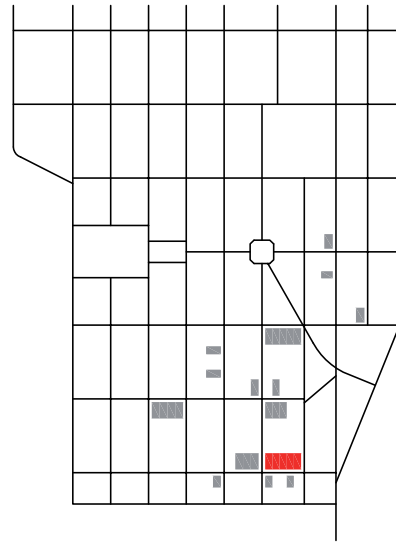
1926

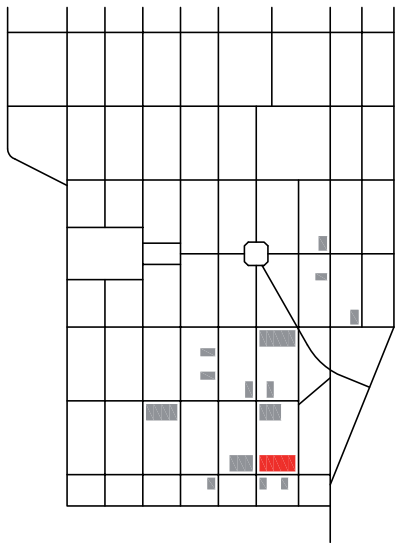
1937

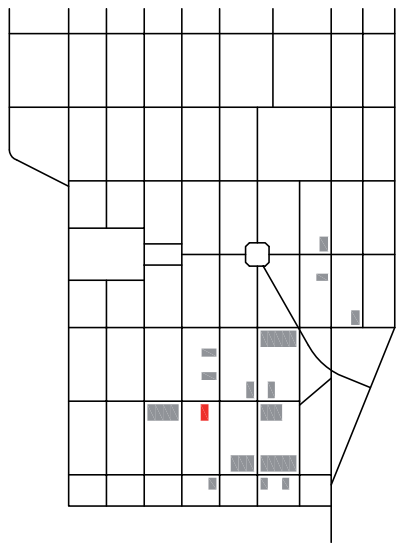
1939

1940

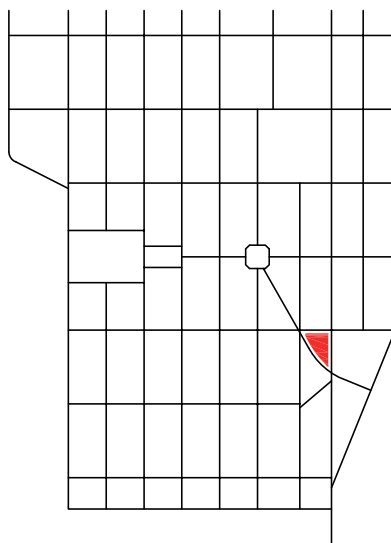
1941

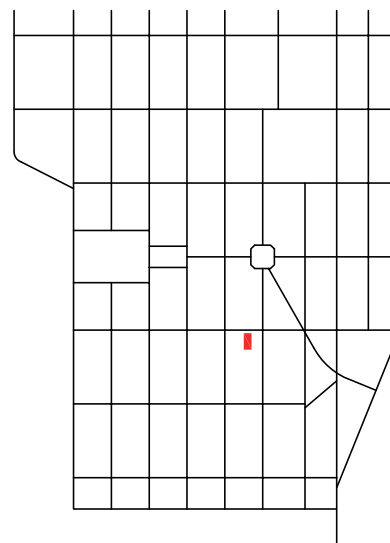
1949

fig.36. Voorkomen van *boyeries* op de kadasterfiches: Evoluitie aankoop percelen

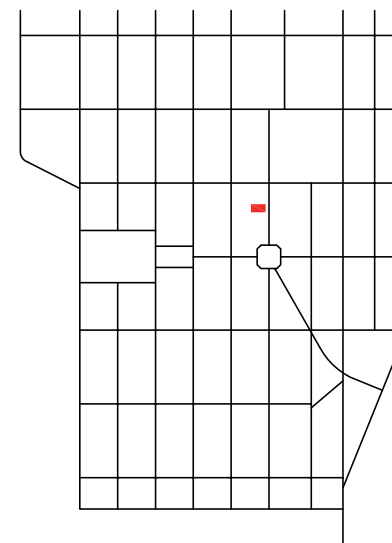
 Boyerie

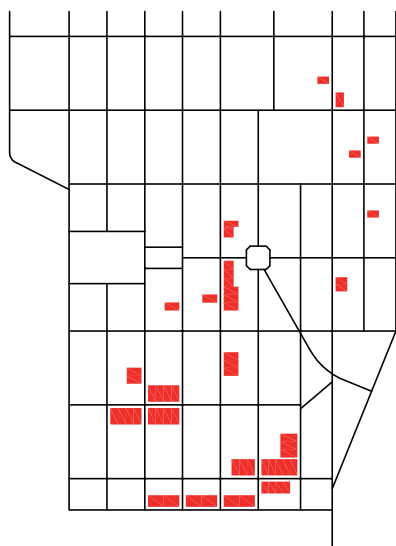
1910

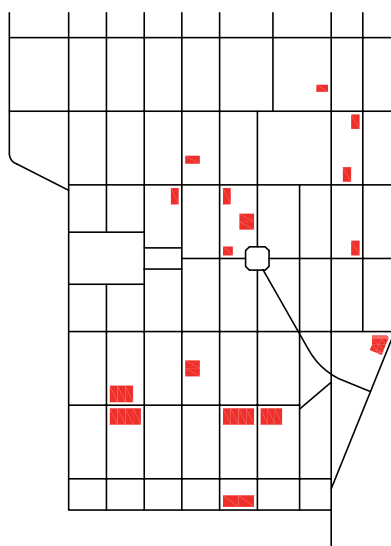
1918

1921

1923

1924

ANNEXEN

ANNEX 1. OVERZICHT BEZOCHTE ARCHIEVEN EN ENKELE RESULTATEN

- Afrika-Archief, Brussel: Fonds van het kadaster
- Archives de Travaux Publics, Lubumbashi: de geconsulteerde gegevens worden in wat volgt opgelijst.
- Archives de l'Etat Civil, Lubumbashi: onderzoek van de aktes van de Burgerlijke stand
- Archives du cadastre, Lubumbashi
- Foto-archief Frans cultureel centrum, Lubumbashi
- Archief van de S.N.C.C.

Archives de Travaux Publics: overzicht van het geraadpleegd planmateriaal

Omschrijving plan	Locatie	Datum	Nr. plan
Projet de transformation d'une habitation	Avenue Lemana 98		
Projet de transformation d'une habitation	Avenue Albert 97		
Transformation d'une habitation	Avenue de l'Etoile 13		
Transformation de l'habitation du conseiller à la cour d'appel			
Relevé des boyeries	Coin Av. de l'Etoile et Albert; Parcelle 54		
Propriété de Mons. Bianchi	Boulevard Elisabeth; Parcelle 26		
Aménagement de l'habitation	Avenue de Tanganika 50		
Construction d'une pièce à l'usage de magasin à la propriété de Mr. Lancin	Avenue du Sankuru 230		
Nouvelle disposition des locaux au 1er étage du bâtiment Sogelec	Avenue Royale		
Nouvelle disposition des locaux r. de ch. du bâtiment Sogelec	Avenue Royale	11-10-51	
Sogelec Bureaux – Magasin			
Bureaux pour le service compte-etat			
Pavillon de chantier c ^{rie} du Sankuru; Projet d'aménagement en bureaux pour le service de l'information		17-06-60	
Ancien aérogare			
Palais de justice: transformations et agrandissements			
Laboratoire médical : aménagement de la parcelle		21-05-58	
Résidence de gouverneur			
Laboratoire médical: bord			
Avant-projet du nouvel hôpital Européen, Reine Elisabeth			
Montage 'Kwanza Paa'	Quartier V, Ruashi	08-09-61	
Avant-projet appartement, type A, 3 chambres			
Avant-projet appartement, type B, 4 ou 5 chambres			
Avant-projet appartement type C, 2 chambres			

Avant-projet appartement type E, 3 chambres et 1 studio			
Type E appartement 4 chambres + garage + living-cuisine			
Type F appartement 4 chambres + garage + living-cuisine			
Transformations de 3 maisons normales en maisons de direction			
Maison du commissaire provincial		16-04-55	
Ensemble perspective de l'hôpital des blancs			
Avant projet d'un pavillon de malades mentaux			
Centre de dépistage de tuberculose		09-05-05	
Avant projet résidence à 960.000 frs. pour l'intérieur		15-02-57	
Plan dispensaire rural			
Plan type bureau de territoire			
Plan type chef de poste			
Plan type non-mixte			
Bureau de territoire		23-08-52	
Bureau de postes: plan type sous-perception			
Construction d'une habitation à usage de bureaux des mines	Av. de l'Etoile		
Bureau titres fonciers: agrandissement salle dessin		02-02-51	
Construction d'un bureau service des mines			
?CEC	Avenue Prince Leopold		
Etude pour la construction d'un bâtiment de territoire pour indigène	CEC		
Plan type logement-simple pour agents			
Projet plan type logement double pour les agents-administ. Terr.Kipushi		09-10-69	B.C MI-35/F1
Plan type logement-double pour agents		29-07-72	B.C MI-35/F1
Plan type d'une boyerie		25-09-67	B.C. 67/1916
Type '6' + garages			B.C.MI-1969-2?
Logement double pour évolués			B.C. 56/1599
Type d'habitation à 3 chambres et 1 bureau		10-08-51	B.C. 51/328
Habitation à 3 chambres ou 2 chambres et bureau		04-01-51	B.C. 51/325

Modification du plan			B.C. 51/328
Maison de passage modèle III			B.C. 51/254
Transformation studio de radiodiffusion	Avenue Leopold/ ?		B.C. 54/923
Plan type: bureau mixte			B.C. 51/351
Agrandissement maison d'habitation sise Lubumbashi	Avenue Churchill & Lubumbashi		
Agrandissement habitation, Elisabethville	Avenue Liebrecht 210		M.E. 79/F1
Agrandissement maison, Elisabethville	Avenue Churchill n° 886		M.E. 81/F1 ?
Agrandissement de la maison de l'état	Avenue Delcommune n° 681	27-07-67 ?	N° 67 M.E. 85/F1
Construction-annexe pour chambres à coucher de M. Le Ministre Kitence			B.C. 61/660-M.E. 71/F3
Projet de transformation habitation ex Elleboudt façades - détails, Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 2182		M.E. 70/F4 ?
Projet de transformation habitation ex Elleboudt - plan électricité étage, Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 2182		M.E. 70/F7
Projet de transformation habitation ex Elleboudt - plan électricité rez de chaussée, Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 2182	20-02-62	M.E. 70/F6
Projet de transformation habitation ex Elleboudt - plan construction nouvelle rez de chaussée - terrasse accessible, Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 2182		M.E. 70/F2
Projet de transformation habitation ex Elleboudt - plan étage - détails, Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 2182	?-09-64	M.E. 70/F2
Projet de transformation habitation ex Elleboudt - rez de chaussée aménagement cuisine - office, Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 2182	20-02-61	M.E. 70/F1
Transformation d'une habitation: plans-coupes-façades-implantation, Elisabethville	Avenue Tanganika n° 206	09-05-60	B.C. 60/660 - M.E. 61/F1
Agrandissement maisons			
Aménagement de la maison colonie	Av. Josephine Charlotte n°1002		M.E. 67/F
Agrandissement maison	Av. Mgr. Sak... n° 316	9-06-60 ?	
Plan pour la transformation de la maison colonie à Elisabethville	coin Av.Des chutes et Droogmans 154		
Etude de transformation pour la maison	coin Av.Des chutes et Droogmans 154		

Lotissement quartier vélodrome à Elisabethville - réservé colonie et BCK			B.C. 69/417
Construction de 20 maison colonie - 3 du type 4 chambres (plan n° 47/425) et 17 du type 3 chambres (plan n° 47/428), plan d'implantation			
Modifications annexe au plan n° 201 - 201 bis		17-09-45	
Habitation pour assistantes sociales			47/439
Projet d'habitation à 4 chambres - plan des boyeries			B.C. 47/425
? Maison à Elisabethville	Bd. Elisabeth 79 ?		B.C. 40/14
Agrandissement de la maison (pour modification du plan B.C. 39/16 du 15/6/39)	Av. Wangermée 180	25-01-40	B.C. 40/4
Boyeries	Av. Des Chutes/Av. Du Golf	25-09-40	étude n°593 plan 5
Etude n° 593 plan 3	Av. des Chutes/Av. Du Golf	25-09-40	étude n°593 plan 3
Etude n° 593 plan 2	Av. des Chutes/Av. Du Golf	25-09-40	étude n°593 plan 2
Construction d'une habitation de fonctionnaire supérieur pour compte de la colonie - étude n°593 plan 1	Av. Des Chutes/Av. Du Golf	25-09-40	étude n°593 plan 1
Plan d'implantation pour 5 habitations à ériger à Elisabethville pour compte du Gouvernement de la Colonie (1 à 4 chambres plan 425, 4 à 3 chambres plan 428)	Av. Albert/Av. Du Golf		47/426
Aménagement Barza habitation	angle Av.Sankuru et Limite Sud	29-12-47	
Maison	Av. Lemman n° 113		
Transformation - boyeries	Av. Lemman n° 96		
Transformation à l'immeuble, Elisabethville	Av. Lemman n° 96		
Maison type tropical à 2-3-4 chambres			B.C. 46/302
Voir plan 302			
Maison type tropical à 2-3-4 chambres		02-11-49	B.C. 46/302
Agrandissement d'une habitation	Av. Albert n° 151 et n° 77	18-07-45	45/247
Projet d'habitation pour Chef de Service			45/258
Projet d'habitation à 3 chambres		29-08-45	45/215

Avant projet d'habitation pour Fonctionnaire		17-04-45	45/214
Habitation à 3 chambres - agrandissement pour plan ME 56/F1,BC 60 ?			B.C. 47/426
Transformation d'une Blaza...	angle Av....? et Limite Sud	31-08-47	B.C. 47/453
Habitation à 3 chambres variante de plan n° 498			47/425
Projet d'habitation à ériger, à Elisabethville	coin Av.Musai et Tanganika n°652?	18-01-45	45/201
Projet d'habitation	coin Av.Musai et Tanganika n°652?	19-02-45	45/198
Propriété de Mons. Holemans à Elisabethville	Av. Du Moéro 119-120	05-10-45	
Maison de Passage à Elisabethville - modifications aux annexe n° B.C. Prov 139 le 5/9/44			B.C. 44/139
Élévation extension Maison de Passage	Av. Du Kasai?		M.E. 44/75
Extension Maison de Passage Colonie à Elisabethville	Av. Du Kasai?		44/75
Modifications aux annexes percelle	Av. Wangermée n° 366		43/73
Avant-projet d'habitation pour Chef de Service à construire à Elisabethville			46/ - 43/17
Projet d'habitation à 3 chambres Elisabethville			B.C. 43/3
?			B.C. 41/40 ?
Construction d'une habitation à 3 chambres			B.C. 41/6A
Projet type pour habitation pour fonctionnaire			B.C. 41/6
?			B.C. 41/6
Construction d'une habitation pour Famille Mombeeck? À Elisabethville			B.C. 41/5
Transformation de l'habitation à Elisabethville	Av. Albert n° 84?		B.C. 39/46 ?
Agrandissement de la maison à Elisabethville	Av. Wangermé n° 180	15-04-39	B.C. 39/16
Construction d'une chambre supplémentaire à l'habitation de Mr. Le Procureur Général à Elisabethville			B.C. 38/16
Aménagement d'une habitation	Av. Tanganyka n° 23	30-10-37	étude n° 535
Transformation de trois habitations à Elisabethville - document annexe à l'aplidication? N° de 1935	Av. Albert 92+198 et Av. Du Camp 101		
Projet d'habitation pour ménage avec enfants			B.C. 37/5 ?

Projet d'habitation pour ménage avec enfants			B.C. 37/4
Transformation de la maison du médecin provincial parcelle n° 347 à Elisabethville		11-02-31	B.C. 31/891
Propriété de Mr. Bogaevsky	Av. Spandre		
Projet de transformation de l'habitation à Elisabethville	Av. Lemman n° 98		
Projet de transformation d'une habitation à Elisabethville	Av. Albert n° 97		
Transformation d'une habitation à Elisabethville	Av. De L'Etoile n° 13		
Projet de transformation de l'habitation du Conseiller à la Cour d'Appel			
Relevé des boyeries	coin Av. De L'Etoile et Av. Albert n° 54		
Propriété de Mons. Bianchi à Elisabethville	Bd. Reine Elisabeth n° 26 ?		
Aménagement de l'habitation	Av. Du Tanganika n° 30		
Construction d'une pièce à usage de magasin à la propriété de Mr. Lamein à Elisabethville	Av. Du Sankuru n° 82?		
Projet d'habitation à construire à Elisabethville		17-07-61	M.E. 76/F1
Habitation type 2 à 3 chambres à coucher		2-02-59 ?	M.E. 42/F1
Boyerie (annexe au plan 59/677			55/677bis
Plan type maison de passage		11-12-56	B.C. 5....?
Jaditville - nouvelle disposition parcelles - nouveau plan dresse même numéro (annulé)	entre Av.Saïo, Tabora et Gambella		n° 54/1113
Habitation sur parcelle C.S.K. n° 1843 - plan façades S. et E.		29-03-39 ?	CSK/53-F2
Habitation pour haut fonctionnaire à Elisabethville - plan fondations,façades,laterales coupes			B.C. 53/798
Façades latérales côté garage - façade latérale côté living			
Maison à ... type B ...			
Habitation pour haut fonctionnaire à Elisabethville - variante du plan de l'étage			B.C. 53/796bis
Habitation pour haut fonctionnaire à Elisabethville - plan rez et étage			B.C. 53/796
Modifacation....? Plans BC 53/441 - 53/678			53/793bis ?
Plan de situation des maisons doubles candidats colons Elisabethville??			B.C. 44/694 ?

Habitation plan 53/684 agrandissement	05-03-59	B.C. 53/684bis
Habitation type à 2 chambres		B.C. 53/681 ?
Construction de trois maisons d'habitations à Elisabethville - plan de situation		B.C. 53/680
Habitation type 4 chambres	16-04-53	B.C. 53/678
Plan type maison à 3 chambres		B.C. 53/677
Habitation type 4 chambres		B.C. 53/673
Boyerie - annexe au plan 53/673,678,822,684	15-01-53	53/684bis 53/673bis
Maison type Brousse à 2 et 3 chambres avec ou sans garage		53/678bis 53/822bis
Type maison à 3 chambres - plan 53/664 special pour Jadotville		B.C. 53/660
Habitation du gérant de l'athenee royal d'Elisabethville 3 chambres et 1 bureau		B.C. 53/658
Habitation du préfet de l'athenee royal d'Elisabethville 3 chambres et 1 bureau		56/526 ?
Habitation du préfet de l'athenee royal d'Elisabethville 3 chambres et 1 bureau		B.C. 59/23...?
Projet type de maison de passage		B.C. 50/225
Habitation à 4 chambres plan n°47/425bis - transformation avec variante de façade		50/427
Habitation à 4 chambres plan n°47/425bis - transformation avec variante de façade		50/4....?
Variante de façade de l'habitation à 2 chambres n° 50/229		B.C. 50/246
Plan de situation de l'habitation.....?		
Variante de façade de l'habitation à 3 chambres et 1 bureau plan n° 50/242		B.C. 50/245
Type d'habitation à 3 chambres et 1 bureau	12-12-50	B.C. 50/242
Habitation à 3 chambres ou 2 chambres et bureau	05-10-50	B.C. 50/230
Habition à 2 chambres et garage	19-10-50	B.C. 50/229

Transformation de la maison....?	14-09-50?	B.C. 50/187 N° 2454
Maison à 2 chambres pour région tempérée		
Habitation à 3 chambres pour région tempérée		
Construction de 20 habitations - implantation		B.C. 48/57
Relevé de la pouponnière appartemante à la communauté des RR.SS. de la charité à Elisabethville	28-04-50	B.C. 50/215
Relevé de la pouponnière appartemante à la communauté des RR.SS. de la charité à Elisabethville (zelfde plan als 3419)	28-04-50	B.C. 50/215
?		B.C. 52/1442 ?
Batiment studios et galerie pour radio Katanga (ossature-charpente-couverture)		
Variante de façade de l'habitation		
Plan de situation de ... habitations à construire au quartier de cinq.....		B.C. 50/...
Type d'habitation à 3 chambres et 1 bureau (zelfde plan als 3430)		
Type d'habitation à 3 chambres et 1 bureau (zelfde plan als 3429)		
Maison type brousse		
Type maison à 3 chambres		
Jardin zoölogique Elisabethville - projet de cases pour macaques et mutte pour gardien ?		59/1232 ?
Jardin zoölogique Elisabethville - projet de volières		
?		59/1533 ?
Lotissement quartier vélodrome...réservé colonie et BCK		B.C. 47/417 ?
Projet d'habitation M.Eriger pour approbation ?	coin des Av.du Kasai et Tanganika perc.653	45/201 ?
Habitation pour assistantes sociales		
Projet d'habitation à 4 chambres - plan des boyeries		B.C. 47/45
Etude n° 593 plan 5 - boyerie		
Construction d'une habitation de fonctionnaire supérieur pour compte de la colonie		étude n° 593 plan 1

Plan d'implantation pour 5 habitations à ériger à Elisabethville pour compte du gouvernement de la colonie - 1 habitation à 4 chambres (plan 425) et 4 habitations à 3 chambres (428)	Av. Albert - Av. Du Golf/Av. Des Chutes		B.C. 47/406
Boyeries - abri à bois			
Transformation - boyeries - abri à bois	Av. Leman n° 96		
Transformation à l'immeuble situé	Av. Leman n° 96		B.C. 46/361
Transformation d'une barza - habitation colonie	angle des Av. Sankuru & Limite Sud	31-12-47	B.C. 47/453
Projet d'habitation.....			46/235 ?
Projet d'habitation			45/198 ?
Extension maison de passage colonie à Elisabethville			n° 44.75
Projet d'habitation à 3 chambres Elisabethville			B.C. 43/3
Construction d'une habitation à 3 chambres			
Transformation de l'habitation.....?			39/44 ?
Aménagement d'une habitation	Av. Tanganyka 23		étude n° 535
Plan pour la transformation de trois habitations à Elisabethville document annexe à l'application? N° de 1955	Av. Albert 92 et 98 et Av. Du Camp 104		
Transformation de la maison du médecin provincial à Elisabethville	parcelle n° 347	11-02-31	
Agrandissement maison Elisabethville	Av. Churchill n° 886		M.E. 81/F1
Agrandissement de la maison de l'état	Av. Delcommune n° 681		
Plan électricité étage			
Transformation d'une habitation Elisabethville	Av. Tanganika n° 206	09-05-60	B.C. 60/668 - M.E. 61/F1
Agrandissement maison Elisabethville	Av. MGR n° 316		
Plan pour la transformation de la maison colonie zelfde als 2127	coin Av. Des Chutes et Droogmans		
Etude de transformation pour la maison	coin Av. Des Chutes et Droogmans		
Transformation studio de radio...			54/118 ?
Type d'habitation à 3 chambres et 1 bureau			B.C. 51/328 ?
Habitation à 3 chambres ou 2 chambres et bureau		04-07-51	B.C. 51/325

Hôpital des Européens - plan d'ensemble n° 244 - Elisabethville - Institut Marie José	Av. De Kambove/Av. De Kasai	29-06-45	
Hôpital d'Européens à Elisabethville - construction de 14....?			46/95 ?
Dispensaire pour externes à l'hôpital pour Européens à Elisabethville			B.C. 43/71
Agrandissement de la maison colonie zelfde plan als 3517	49, Avenue Albert à Elisabethville		B.C. 54/911
Agrandissement de la maison colonie	49, Avenue Albert à Elisabethville		B.C. 54/911
Projet de transformation de la maison colonie	37 ?, Bd. Elisabeth à Elisabethville		B.C. 55/1138 ?
Maison d'habitation à 4 chambres - région chaude			B.C. 54/1094
Adjudication n° 61/55 KAT. - Elisabethville		13?-12-54	54/1110
Maison d'habitation à 3 chambres pour région chaude			
Ville à Elisabethville - hôtel de ville - sanitaires - bâtiment A. - hôtel de ville réceptions - rez-de-chaussée bel-étage			dossier.../57 - plan.F.43.
Hôtel de ville....?			
... au lion pour le zoo national à Elisabethville			

Gegevens van de verschillende personen

Joden

Naam	Nationaliteit	Soort Jood	Beroep
ALHADEFF, Joseph		Sépharadim	commerçant; négociant
ALHADEFF, Maurice	italiaanse	Sépharadim	commerçant; négociant
ALHADEFF, Moïse, dit Maurice		Sépharadim	
BENATAR, Alfred		Sépharadim	commerçant
BENATAR, Alfred Elie	italiaanse	Sépharadim	commerçant
BENATAR, Esra; BENATAR, Ezra	italiaanse	Sépharadim	commerçant
BENATAR, Gabriel		Sépharadim Rhodes	négociant
BENATAR, Jacques	franse	Sépharadim	négociant
BENATAR, Joseph		Sépharadim	
BENATAR, Joseph Chilibi		Sépharadim	commerçant
BENATAR, Joseph Elie	belgische	Sépharadim Rhodes	
BENATAR, Léon		Sépharadim	commerçant
BENATAR, Moïse (= Moussa?)		Sépharadim Rhodes	commerçant
BENATAR, Salomon		Sépharadim	
BENATAR, Victor		Sépharadim	négociant
BLUMENTHAL, Adolphe		Ashkenazim	commerçant
BLUMENTHAL, Herman		Ashkenazim	commerçant
CAPELUTO, Haim; CAPELOUTO, Haim	italiaanse	Sépharadim	commerçant
CARDINAEL, Pierre Charles Augustin			architect; entrepreneur
DANON, Robert	franse	Sépharadim	commerçant
DE COSTER, Charlotte			
DIAMOND, Aaron Barnett		Ashkénazim	boucher
FRANCO, Maurice		Sépharadim	commerçant
FRANCO, Rabina		Sépharadim Rhodes	
GLASSTONE, Ruben		Ashkénazim Angleterre	commerçant

GRANAT, Benjamin		Ashkénazim	boucher; commerçant
HAIMOVITZ, Max		Ashkénazim	commerçant
HASSON, Marie (Mme.)		Sépharadim	
HAZAN, Elie	egyptische	Sépharadim	commerçant
LEVI, Victor		Sépharadim	employé
LEVIN, Isaac Léon		Sépharadim	commerçant
LEVY, Charles		Sépharadim	commerçant; négociant
LITVINOFF, Alexis		Ashkenazim	
MAYER, Lidji			agent commercial
MENACHE, Moise		Sépharadim	commerçant
MYERS, Abraham Lionel			photographe
MYERS, Rebecca			
NADJAR, Judas Israël			dentist
PIETERS, Isaac		Ashkénazim, Afrique de Sud	négociant
PIETERS, Morris		Ashkénazim, Afrique de Sud	négociant
PIHA, Mayer		Sépharadim	commerçant
			agent de la Colonie du Congo Belge
PLETTINCKX, Laurent			
RABINOWITZ, Sarah Hilda			
RAPPAPORT, Max		Ashkénazim	commerçant
REICHMAN, Jacob		Ashkénazim	commerçant
ROUBEN, Albert			agent commercial; commerçant
RUSSO, Joseph	belgische	Sépharadim Rhodes	commerçant
SALOMON, Chareleyck		Sépharadim	négociant
SALOMON, Michael		Sépharadim	négociant
SALOMON, Salomon		Sépharadim	
SALOMON, Salomon (perceel 27)		Sépharadim	
SANUA, Léon		Sépharadim	commerçant
SANUA, Raphaël		Sépharadim	commerçant

SANUA, Victor		Sépharadim	
SEMACH, Franco (Site: FRANCO, Semah)		Sépharadim	commerçant
SMITH, Barnett		Ashkénazim, de Rhodésie du Nord	boucher; commerçant; directeur général
SPRINGER, John			missionnaire
SQUARA, Jean	italiaanse	Sépharadim	entrepreneur; hôtelier
TASCH, Joseph		Ashkénazim	commerçant; directeur;
VAN PRAAG, Jacques		Ashkénazim	directeur de société; secrétaire
VITAL, Mathieu		Ashkénazim	directeur; directeur en Afrique

Joden: vervolg

Naam	Geboortedatum	Geboorteplaats	Sterftedatum	Sterfteplaats
ALHADEFF, Joseph				
ALHADEFF, Maurice	20/09/1907	Rhodes		
ALHADEFF, Moïse, dit Maurice				
BENATAR, Alfred				
BENATAR, Alfred Elie	20/09/1900	Rhodes		
BENATAR, Esra; BENATAR, Ezra	15/06/1902	Rhodes		
BENATAR, Gabriel	06/03/1881	Rhodes, Italië	28/02/1948	Elisabethville
BENATAR, Jacques	7/08/1910	Rhodes		
BENATAR, Joseph				
BENATAR, Joseph Chilibi				
BENATAR, Joseph Elie				
BENATAR, Léon				
BENATAR, Moïse (= Moussa?)				
BENATAR, Salomon				
BENATAR, Victor				
BLUMENTHAL, Adolphe				
BLUMENTHAL, Herman				
CAPELUTO, Haim; CAPELOUTO, Haim	15/01/1904	Rhodes		
CARDINAEL, Pierre Charles Augustin	30/07/1869	Brugge		
DANON, Robert		Smyrne		
DE COSTER, Charlotte				
DIAMOND, Aaron Barnett				
FRANCO, Maurice				
FRANCO, Rabina				
GLASSTONE, Ruben				
GRANAT, Benjamin	08/04/1888	Jérusalem	5/10/1952	Londres

HAIMOVITZ, Max			
HASSON, Marie (Mme.)			
HAZAN, Elie	06/10/1886	Magnésië; Smyrne, Turkije	2/09/1948 Elisabethville
LEVI, Victor			
LEVIN, Isaac Léon			
LEVY, Charles			
LITVINOFF, Alexis			
MAYER, Lidji			30/04/1959
MENACHE, Moise	59 ans	Rhodes	2/04/1941 Elisabethville
MYERS, Abraham Lionel			
MYERS, Rebecca			
NADJAR, Judas Israël			
PIETERS, Isaac			
PIETERS, Morris	04/11/1878	Londres	13/09/1952 Elisabethville
PIHA, Mayer			
PLETTINCKX, Laurent			
RABINOWITZ, Sarah Hilda			
RAPPAPORT, Max			
REICHMAN, Jacob			
ROUBEN, Albert			
RUSSO, Joseph	10/02/1894	Rhodes	
SALOMON, Chareleyck			
SALOMON, Michael			
SALOMON, Salomon			
SALOMON, Salomon (perceel 27)			
SANUA, Léon			
SANUA, Raphaël			
SANUA, Victor			

SEMACH, Franco (Site: FRANCO,
Semah)

SMITH, Barnett

SPRINGER, John

SQUARA, Jean

61 ans Roasio, Italië

16/08/1946 Elisabethville

Sermelinhof,
Groothertogdom
Luxemburg

11/12/1950 Elisabethville

TASCH, Joseph

VAN PRAAG, Jacques

VITAL, Mathieu

Grieken

Naam	Beroep	Geboortedatum	Geboorteplaats	Sterftedatum	Sterfteplaats
ANASTASIOU, Aristote	commerçant				
ANTONIADIS, Philippe	négociant				
ASSIMINA (Mme.)	cuisinière		Athènes (Grèce)	15/03/1916	Elisabethville
CAVADIAS, Hérodote	commerçant				
CONSTANDIS, Mathéius	commerçant				
DELIGEORGES, Kiriakos					
GALANAKIS, Nicolas	charpentier				
GALOURIS, Michel	commerçant				
GASPARATOS, Georges	commerçant				
GEORGES, Nicolas	commerçant		Smyrne	10/08/1928	Elisabethville
GEORGIADIS, Georges	commerçant				
HAMALAKIS, Jean	commerçant				
LUKAIDIS, Constantin	commerçant; sous-traitant de chemin de fer	1884	Chypre		
LUKAIDIS, Dimitri	commerçant				
MACRIS, Efstratios	commerçant	28/05/1883	Smyrne (Grèce)	14/07/1954	Elisabethville
MACRIS, Vasilios	commerçant				
MARTATOS, Angelos	contracteur				
MATSOUKIS, Spiros	commerçant; entrepreneur; négociant; importateur		1878 Céphalonie		
MAVRAKIS, Maria	commerçante				
MICHAELIDIS, Nicholas	négociant				
PARASKEVAS, Antoine	commerçant		Chypre		
PATRIKIOS, Constantin Stamatis	commerçant; entrepreneur		Céphalonie		
PLATIS, Panayotis	entrepreneur				
SIMONIDIS, Dimitri	charpentier				
SOTIRIOU, Georges	commerçant				
TALIADOROS, Phanie					

TATALIAS, Jean	entrepreneur		
TSELENTIS, Gerassime	négociant	1909 Céphalonie	
TSERIDIS Georges	charpentier		
TULIATOS, Vasili Antoine	briquetier; négociant		
VAKINDIS, Jean			
VASSILATOS, Stamatis	commerçant		
VAYANAS, Costas	commerçant		
VORIAS, Constantin	entrepreneur	Smyrne (Grèce)	15/02/1949 Elisabethville
YEROGIANIS, Nicolas	entrepreneur; négociant		

ANNEX 2. INTERVIEWS TIJDENS STUDIEREIS LUBUMBASHI

31/05

MWALE MANSONI

- Sinds 1938 in Lubumbashi komen wonen
- Een van de oudste methodisten
- Uitleg over de **église methodiste**

1. 1ste kerk

- Av. Moero
- 2de perceel aan de linkerkant vertrekkende van Av. Leman in de richting van de fabriek
- JOHN SPRING (priester), perceel op Av. Moero was niet groot genoeg voor alle plannen die de methodisten hadden → opdracht om kerk te bouwen op ander perceel
- Huidige toestand perceel Av. Moero: gebouwen afgebroken, leeg

2. 2de kerk

- Hoek Limite Sud – Léopold II, rechts als de huidige kerk voor je ligt
- Doet dienst als kerk tot huidige kerk klaar was
- Schooltje ernaast + huis van missionaris op andere hoek Av. Léopold II: afgebroken → ander gebouw nu
- Als functie van kerk overgenomen wordt door de huidige kerk, wordt het gebouw van de foto: **tekening**
- 1951: gebouwtje bestaat nog
- In 1 van de jaren die hierop volgt : afgebroken + bouwen nieuw gebouw → huidige guesthouse

3. 3de kerk: huidige kerk

- Perceel strekte zich uit van Av. Likasi tot klein riviertje tegenover de straat die leidt naar Katuba
- maar deel van terrein wordt afgenomen door nalatigheid van de methodisten: **tekening**
- perceel recht tegenover 'HOTEL DE BRUXELLES'
1947: park (Mwale Manson)

DAVID MWANKE ancien domestique (Ruashi)

- 1947: komt aan in Lubumbashi
- Ancien domestique → **Boys** : eerst tuinman, daarna boy
- **Ruelles sanitaires:**
 - o Werden niet gebruikt als passageruimtes
 - o '47: 1 verzamelbuis voor alle afvoer van toiletten,... die afvoer naar de rioleringen (égouts)
(plan: ruelles sanitaires <travaux publics → in stad op sommige plaatsen aan de avenue te zien)

- **Boys aparte ingang vooraan aan de woning:**

Niet langs de hoofdingang zoals de Europeanen, maar klein gangetje aan de zijkant van de woning (afgeschermd van de tuin door een muur) dat leidde naar de boyerie.

Tekening

- **Winkels:**
 - o **Voedsel:**
 - zelfde winkels als de blanken MAAR aparte kassa.
 - Blanken kregen eten van betere kwaliteit dan de vrouwen van de boys die eten kwamen kopen
 - o **Kledij:**

Mochten in dezelfde winkels kopen als de blanken (als ze konden) toch onderscheid:

 - Av. De l'Etoile / Av. Royal : vooral blanken
 - Av. Sankuru: zwarten
 - Juifs: kleding: gros & détail
 - Grècques: alimentation + kleding: détail → kochten vaak in bij juifs en gros
- **David Mwanke:** boy bij
 - o CAVIGGIA: eigenaar LIDO (Av. Wangermee, 2e perceel aan de linkerkant als je van de Av. De l'Etoile komt)
 - o LOMOLO (It.)
 - o BELGE: ?
 - o ANGLAIS: ?

MME VERDOODT

- '32: geboren in Elisabethville/Lubumbashi
- Studies in België → teruggekomen naar Lubumbashi
- Als kind speelde ze heel vaak met de kinderen van de boys
- Volgens haar geen verbod voor de boys om te wandelen op de avenues. Het kan dat de boys de 'ruelles sanitaires' gebruikten om elkaar te bezoeken, maar dat was dan eerder als gemak dan als verplichting → zegt zelf dat bij haar thuis hier zeer vrij mee omgegaan werd. Eerst hadden ze een apart gangetje om de boys naar achter te laten gaan, maar de boys kwamen ook op perceel. MAAR: er waren mensen die hier veel strenger mee omgingen, die niet wilden dat de boys op hun perceel kwamen,...
- Mme Verdoodt: Hôtel de Bruxelles: Brasserie Tony & Tony
Perceel rechttegenover: kan zich niet herinneren dat hier iets gestaan heeft voor het gebouw dat er nu staat → altijd leeg perceel geweest ervoor

MR. LEVY

- Gaat op lijst aanduiden:
 - o Joden
 - o Verschillende nationaliteiten

- Wat is het verschil tussen de 2 soorten Joden (Ashkenaze & Sepharde):
 - o ASHKENAZE:
 - Afkomstig uit Centraal en Oost-Europa
 - Intelligent
 - Om te overleven: proberen intelligentste te zijn, werken met verstand

 - o SEPHARD:
 - Spanje: vervolging:
 - Bekering tot kath.: 'MARRANES'
 - Wegvluchten → middellandse zee: Turkije, Griekenland,... Rhodos (Ital.)
Meeste van de Joden in Lubumbashi komen van Rhodos (bijna allemaal)

 - Minder intelligent, kleine commerçanten

- BEGIN:
 - o Ashkenaze: bijna allemaal Engelstalige namen → joden die voor societés werkten: mijnindustrie

 - o ↔ Sephardische: particulieren

Crisisjaren '30: Ashkenaze vertrekken (societés) ↔ Sepharden blijven, geen keuze, geen plaats om naartoe te gaan

- Joods kerkhof: 2 delen: Ashk. En Seph.
- Nu nog maar een 10-tal joden in Lubumbashi
- Samen met Grieken: commerçants

- TEIXEIRA DE MATTOS: Portugees

ANNEX 3. GRIEKSE TEKST MET VERTALING (VERT. DOOR ANNA PANTALOUS)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΣΤΟ ΛΟΥΜΠΟΥΠΑΣΙ – ΛΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΚΟΝΓΚΟ

Η Ελληνική παρουσία στο Ελιζάμπετβιλ, έτσι ονομαζόταν το σημερινό Λουμπουμπάσι του Βελγικού Κονγκό, αρχίζει στη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Αναφέρεται ότι το 1917 υπήρχαν περίπου 150 Έλληνες στην πόλη και στα δάση της περιοχής. Περισσότεροι Έλληνες ηρθαν τις περιόδους 1936 -39 και 1946 -48.

Με αφετηρία το Λουμπουμπάσι, που ήταν πάντα μεγάλος συγκοινωνιακός κόμβος, έγιναν πρωτοπόροι στη μεταφορά και πώληση αγαθών, κυρίως τροφίμων και ρουχισμού, ακόμα και στις πιο δυσπρόσιτες περιοχές. Οι έμπειροι θαλασσινοί ξαναβρήκα το περιβάλλον της πατρίδας στις λίμνες Τανγκανίκα και Μοερό, όπου είχαν μεγάλες επιχειρήσεις αλιείας και εμπορίας αλιευμάτων.

Εκείνη την εποχή δημιούργησαν μεγάλες περιουσίες. Τότε η Παροικία αριθμούσε 3500 άτομα και γνώρισε μεγάλη ακμή.

Το 1956 χτίστηκε η επιβλητική εκκλησιά του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Λεωφόρο Λουμπουμπάσι.

Το 1960, που έγινε η ανεξαρτησία, λόγω της έκρυθμης κατάστασης πολλοί Έλληνες έφυγαν.

Στα χρόνια 1963-64 ξανάρχονται πολλοί και ευημερούν, όπως και πρωύτερα. Το 1967 θεμελιώθηκε το κτίριο της Ελληνικής Κοινότητας, όπου στεγαστήκαν και λειτούργησαν από το 968 τα Ελληνικά Σχολεία.

Η ίδρυση των σχολείων ήταν σταθμός για τη ζωή της παροικίας, γιατί οργάνωσε το ζωή τους, τόνωσε και ενίσχυσε την Ελληνική παρουσία και την Εθνική συνείδηση με πλούσιες δραστηριότητες.

Σημαντικές ήταν και οι αθλητικές δραστηριότητες της κοινότητας με πολλές διακρίσεις σε πρωταθλήματα της περιοχής και της χώρας, στο Βόλεϊ, το μπάσκετ και το ποδόσφαιρο.

Το 1974, με την εθνικοποίηση, οι περισσότεροι πάροικοι έφυγαν χωρίς πόρους, αφού έχασαν τα πάντα. Μετά από ένα χρόνο δόθηκε το δικαίωμα επανάκτησης των κτιρίων. Αρκετοί τότε επέστρεψαν και παρέλαβαν γυμνούς, κακοποιημένους τοίχους.

Πάνω σ αυτούς ξαναχτίσαν τη ζωή τους και την ευημερία τους. Τότε η παροικία έφτανε περίπου τα 1200 άτομα.

Κατά τον ανταρτοπόλεμο που έγινε το 1978 στο Κολουέζι, σε απόσταση 300 χλμ. Από το Λουμπουμπάσι, σκοτωθήκαν έξι Έλληνες και, φυσικά, οι υπόλοιποι εγκατέλειψαν την περιοχή.

Το 1991 έγινε λεηλασία και οι Έλληνες αναγκαστήκαν να φύγουν από το Λουμπουμπάσι έμειναν μονό 13 άτομα. Μετά από μετρικούς μήνες επέστειψαν περίπου 300. Οπλισμένοι με το κουράγιο και το πείσμα της φυλής, δημιούργησαν από τις στάχτες, κυριολεκτικά, ξανά τα πάντα, σπίτια, περιουσίες, επιχειρήσεις και πήραν στα χεριά τους το εμπόριο της περιοχής.

Σήμερα, παραμένει περίπου ο ίδιος αριθμός παροίκων που πολεμά καθημερινά με κάθε είδους αντιξοότητες, προσπαθώντας να αξιοποιήσουν τις σημαντικές τους περιουσίες και ελπίζοντας σε καλύτερες μέρες.

Η Ελληνική Κοινότητα Λουμπουμπάσι εμφανίζεται έντονα δραστηριοποιημένη. Προσπαθεί να οργανώνει και να ενισχύει το σχολείο, ως κύριο φόρε; Της τεραστίας και μοναδικής πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες, γίνονται ουσιαστικά έργα υποδομής που βελτιώνουν την ποιότητα της ζώνης τους, όπως αθλητικές εγκαταστάσεις, κατοικίες για τους εκπαιδευτικούς και πολλές εκδηλώσεις που συσπειρώνουν και προάγουν το Ελληνικό στοιχείο στο Λουμπουμπάσι.

BRIEF HISTORY OF THE GREEK COLONY IN LUBUMBASHI – BELGIAN CONGO

The presence of Greeks in Elizabethville, which is what Lubumbashi in Belgian Congo was called at the time, goes back to the second decade of the twentieth century. It is reported that in 1917 there were about 150 Greeks in the town and the surrounding woods. More Greeks came in 1936-39 and 1946-48.

Lubumbashi had always been an important hub and now became their home base. They became pioneers in transport and sale of goods, particularly food and clothing, even to the most inaccessible areas. Those who were experienced seamen found themselves at home in the lakes of Tanganika and Moero, where they established big fishing and fish trading enterprises.

During this period great fortunes were made. The colony comprised 3500 people and flourished.

In 1956 the magnificent church of the Annunciation of Our Lady was built on Lubumba avenue.

In 1960 when the country became independent, many Greeks left because of the precarious conditions..

In 1963-64 many Greeks returned and prospered, as they had in earlier times. In 1967 the Greek Community was founded. It incorporated Greek schools which started functioning as of 1968.

The founding of the schools was a milestone in the existence of the colony as it brought structure to the community life. It strengthened Greek presence as well as Greek consciousness through a series of activities.

Sports events were also important to the community and many distinctions were earned at local and national championships in volleyball, basketball and football.

In 1974 most Greeks left having lost everything through nationalization. A year later they were given the right to reclaim their property. A few returned to find nothing but naked, damaged walls.

They started over again under these conditions. The colony comprised 1200 individuals at the time.

During the guerrilla war in 1978 in Kolwezi, 300 km from Lubumbashi, 6 Greeks were killed and the rest left the area.

In 1991 the colony was pillaged and the Greeks were forced to leave Lubumbashi. Only 13 individuals remained. A few months later about 300 returned. Armed with courage and insistence which characterized the Greek spirit they literally rebuilt everything from the ashes: their homes, fortunes and businesses. Moreover they took the trade of the whole area into their hands.

Today the number of members of the colony remains more or less the same. They fight against hardship using their considerable fortunes and hoping for better days.

The Greek Community in Lubumbashi is very active. It tries to manage and support the school as the main vector of their huge and unique cultural heritage. In spite of financial difficulties, essential works of infrastructure are being built, which improve their quality of life, e.g. sports facilities, housing for teaching staff. Also many events are organized, which unite and promote the Greek spirit in Lubumbashi.

